

**Východočeské
listy
historické**

43/2020

Univerzita Hradec Králové
Historický ústav Filozofické fakulty

VÝCHODOČESKÉ LISTY HISTORICKÉ
EAST-BOHEMIAN JOURNAL OF HISTORY
43/2020

Redakční kruh | Editorial Committee of the Board of Editors

- prof. Ondřej Felcman ***předseda redakční rady | Chairman of the Board of Editors***
(Univerzita Hradec Králové, ČR | University of Hradec Králové, CZE)
- Dr. Tomáš Hradecký ***vedoucí redaktor | Editor-in-Chief***
(Univerzita Hradec Králové, ČR | University of Hradec Králové, CZE)
- Dr. Ryszard Gładkiewicz (Uniwersytet Wrocławski, Polsko | University of Wrocław, POL)
- Dr. Vlastimil Havlík (Univerzita Hradec Králové, ČR | University of Hradec Králové, CZE)
- doc. Martin Šandera (Univerzita Hradec Králové, ČR | University of Hradec Králové, CZE)
- Dr. Jiří Štěpán (Univerzita Hradec Králové, ČR | University of Hradec Králové, CZE)

Další členové redakční rady | Other Members of the Board of Editors

- prof. Petr Čornej (Česká republika | Czech Republic)
- Dr. Daniel Franzkowski (Spolková republika Německo | Federal Republic of Germany)
- doc. Jiří Hutečka (Univerzita Hradec Králové, ČR | University of Hradec Králové, CZE)
- prof. Zenon Jasiński (Uniwersytet Opolski, Polsko | University of Opole, POL)
- Mgr. Monika Kabešová ***redaktorka | Editor***
(Univerzita Hradec Králové, ČR | University of Hradec Králové, CZE)
- doc. Karel Konečný (Univerzita Palackého v Olomouci | Palacký University Olomouc, CZE)
- doc. Jiří Kubeš (Univerzita Pardubice, ČR | University of Pardubice, CZE)
- prof. Milena Lenderová (Univerzita Pardubice, ČR | University of Pardubice, CZE)
- Dr. Miroslav Londák (Slovenská akadémia vied, Slovensko | Slovak Academy of Sciences, SVK)
- doc. Naděžda Morávková (Západočeská univerzita v Plzni | West-Bohemian University in Plzeň)
- doc. Jaroslav Pažout (Technická univerzita v Liberci, ČR | Technical University in Liberec, CZE)
- doc. Veronika Středová (Univerzita Hradec Králové, ČR | University of Hradec Králové, CZE)
- Dr. Ondřej Tikovský (Parlamentní knihovna, ČR | Library of the Parliament, CZE)

ISSN 1211-8184

MK E 21784

ERIH Plus ID 487694

Recenzenti 43. svazku | Reviewers of Volume No. 43

doc. Mgr. **Ján Bunčák**, CSc.

prof. PhDr. **Jana Burešová**, CSc.

prof. PhDr. **Bogusław Czechowicz**, Dr.

doc. Mgr. **Ondřej Jakubec**, Ph.D.

dr hab. **Marian Kachniarz**,

Ing. **Pavel Kaczor**, Ph.D.

dr hab. **Aneta Kramiszewska**

prof. PhDr. **Dana Musilová**, CSc.

prof. PhDr. **David Papajík**, Ph.D.

PhDr. **Richard Šimůnek**, Ph. D., DSc.

PhDr. **Olga Šrajerová**, CSc.

doc. PhDr. **Lukáš Valeš**, Ph.D.

doc. PhDr. **Jana Vojtíšková**, Ph.D.

studie

**„Na koniec zwróćcie swoje oczy i serca
w stronę nakrywy chrzcielnicy i patrzcie!”
Obraz i słowo w dekoracji luterańskich
chrzcielnic drewnianych z lat 1580–1660
na Śląsku¹**

ALEKSANDRA MATCZYŃSKA

Streszczenie | Abstrakt | Abstract

Chrzcielnice drewniane występujące na Śląsku od lat 80. XVI w., ze względu na stosunkowo łatwy w obróbce materiał wykonania zdobione były bogatymi snycerskimi ornamentami, których dekoracyjność podkreślano wielobarwnymi polichromiami. Na ich czaszach i nakrywach umieszczano obszerne programy ikonograficzne i inskrypcyjne, odnoszące się do liturgii chrztu oraz roli tego sakramentu w życiu chrześcijanina. Sprzęty te fundowane były przez członków lokalnych gmin ewangelickich, którzy upamiętniali siebie i swoje rody w obrębie ich struktury.

Dřevěné křtitelnice existující ve Slezsku od 80. let 16. století byly kvůli relativně snadno zpracovatelnému materiálu zdobeny bohatými vyřezávanými ornamenty, jejichž dekorativnost byla zdůrazněna vícebarevnými polychromy. Najdeme na nich rozsáhlé ikonografické a nápisové programy vztahující se k liturgii křtu a roli této svátosti v životě křesťana. Tyto položky byly financovány členy místních evangelikálních komunit, kteří si připomínali sebe a své rodiny v rámci jejich struktury.

The wooden baptismal fonts, which were present in Silesian art since the 1580s, were decorated with rich carved ornaments due to its relatively easy-to-process material, the decorativeness of which was emphasized by multicolored polychromes. We find extensive iconographic and inscriptional programmes related to the liturgy of baptism and the role of this sacrament in Christian's life. These objects were funded by members of local evangelical communities who commemorated themselves and their families within their structure.

Słowa kluczowe | Klíčová slova | Key Words

Śląsk, chrzcielnice, snycerstwo, sztuka baptyzmalna, reformacja, ikonografia, XVI wiek, XVII wiek

Slezsko, křtitelnice, řezbářství, křestní umění, reformace, ikonografie, 16. století, 17. století

1 Niniejszy artykuł powstał na podstawie niepublikowanej pracy magisterskiej *Drewniane chrzcielnice z lat 1580–1660 na Śląsku*, napisanej w Instytucie Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego pod kierunkiem prof. dr. hab. Jana Harasimowicza.

Silesia, baptismal fonts, woodcarving, baptismal art, Reformation, iconography, 16th century, 17th century

Gmina ewangelicka w górnołużyckim Budziszynie aż do końca XVI w. nie posiadała prawa do udzielania chrztu. Na podstawie podpisanego w 1583 r. porozumienia o współużytkowaniu przez katolików i ewangelików tamtejszego kościoła św. Piotra, pozwoleniem na udzielanie sakramentu dysponowali jedynie duchowni kapituły katedralnej, którzy chrzcili mieli dzieci obojga wyznań.² W 1597 r. „protestancka” rada miejska nie posiadając zezwolenia kapituły, ustawiła na osi ewangelickiego ołtarza kamienną chrzcielnicę otoczoną zagrodą chrzcielnią. Sytuacja ta stała się zarzewiem, trwającego niemal dwa lata sporu pomiędzy radą a duchownymi katolickimi, który zakończył się podpisaniem ugody, dającej prawo udzielania chrztu ewangelickim pastorom. Istniał w niej jednak zapis, iż w ewangelickiej części kościoła nie może znajdować się na stałe druga chrzcielnica. Ta ufundowana przez rajców miejskich w 1597 r., przeniesiona została do kościoła św. Trójcy, a na jej miejsce wykonano nową, drewnianą. Ustawiano ją w przestrzeni kościoła jedynie na czas sprawowania sakramentu chrztu.³

Drewniana chrzcielnica w budziszynskiej świątyni stała się swoistym symbolem degradacji statusu tamtejszej gminy ewangelickiej, a tym samym poświadczeniem prymatu katolików we współużytkowanym kościele św. Piotra. Poprzez swój materiał wykonania stanowiła ona jedynie namiastkę „prawdziwej” chrzcielnicy – wykonanej z kamienia, która mogła być ustawiona na stałe w reprezentacyjnym miejscu w świątyni. Przypadek chrzcielnicy w Budziszynie wydaje się być jednak odosobnionym w luteranńskiej sztuce baptyzmalnej. Od XVI w. chrzcielnice drewniane fundowane były równolegle z zabytkami kamiennymi w wielu krajach niemieckich. Pojawiły się one wtedy między innymi w Szlezwiku i Holsztynie, gdzie ich produkcja stale wzrastała i utrzymała się bardzo długo.⁴ Od czwartej ćwierci XVI w. rozpowszechniły się one na terenie Pomorza, stopniowo stając się dominującym typem w tamtejszej sztuce baptyzmalnej.⁵ Na obszarze tzw. Nordelbien w XVI w. ok. 19% chrzcielnic wykonanych było z drewna, a w wieku kolejnym ich produkcja zwiększyła się niemal trzykrotnie, w wyniku czego stanowiły one ówczesnie aż 58% wykonywanych chrzcielnic.⁶ Nie posiadamy informacji źródłowych, które mówiłyby, że chrzcielnice te uznawane były za „gorsze”, czy stanowiły jedynie substytut

2 Ewa SZALA, *Sztuka reformacji na Górnych Łużycach (1520–1697). Rola i znaczenie sztuki w procesie luteranńskiej i katolickiej konfesjonalizacji*, Wrocław 2007 (praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. Jana Harasimowicza, mpis w Bibliotece Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego), s. 116.

3 *Ibidem*, s. 116.

4 Wolfgang TEUCHERT, *Taufen in Schleswig-Holstein. Taufen in Stein, Bronze und Holz vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Heide 1986, s. 60.

5 Marcin WISŁOCKI, *Sztuka protestancka na Pomorzu 1535–1684*, Szczecin 2005, s. 122.

6 Kirsten RIECHERT, *Taufbecken in Nordelbien zwischen 1500 und 1914*, Husum 2015, s. 26.

obiektów wykonywanych z droższych materiałów. Znana ze średniowiecza predylekcja do chrzcielnic kamiennych czy brązowych, jest właściwie nieobecna w sztuce baptyzmalnej doby reformacji. Wpływ na to mogło mieć odrzucenie przez luteranów, silnej w wiekach średnich, symboliki materiałów. Przede wszystkim umożliwiła to jednak zmiana rytu sakramentu, odejście od chrztu przez zanurzenie, a co za tym idzie zmniejszenie wymaganej głębokości czaszy oraz możliwość wprowadzenia wyjmowanych metalowych mis chrzcielnych. To one pozwoliły na wykonywanie chrzcielnic z mniej trwałego i odpornego na działanie wody tworzywa jakim było drewno.

Chrzcielnice drewniane, ze względu na dość łatwy w obróbce materiał, pokrywano bogatą dekoracją snycerską, malarskimi bądź rzeźbiarskimi przedstawieniami figuralnymi jak i inskrypcjami. Zachowane do dziś obiekty tego typu umożliwiają zwrócenie uwagi na chrzcielnice nie tylko przez wzgląd na ich liturgiczne zastosowanie, ale również ich funkcje dydaktyczne, budowane za pomocą programów słownych i ikonograficznych o sakramentalno-predykanckim charakterze, a także funkcje komemoracyjne, realizowane za pomocą znaków rodowych, monogramów, inskrypcji fundacyjnych czy przestawień portretowych zleciendawców. Celem niniejszego artykułu będzie analiza programów ikonograficzno-inskrypcyjnych chrzcielnic drewnianych na Śląsku w kontekście liturgii oraz teologii sakramentu chrztu w wyznaniu ewangelicko-augsburskim. Przez wzgląd na ich zależności funkcjonalne, rozważaniom poddana zostanie forma i dekoracja tych sprzętów liturgicznych, a także ich miejsce w przestrzeni kościoła luteranckiego. Przedmiotem badań będą obiekty powstałe w latach 1580–1660.⁷ Pierwszą z dat wyznacza rok wykonania najwcześniejszej znanej nam chrzcielnic drewnianej na Śląsku – chrzcielnic z kościoła pw. św. Marcina w Jaworze, drugą wytyczają w przybliżeniu lata wdrażania postanowień pokoju westfalskiego (1648), a więc silnych akcji rekatolizacyjnych oraz „redukcji” kościołów protestanckich. Obszar badań obejmie teren Śląska w jego historycznych granicach, przed wybuchu wojny trzydziestoletniej.

Stan badań

Stan badań na temat sztuki baptyzmalnej na terenach dzisiejszej Polski jest niezwykle skromny. Po raz pierwszy zagadnienie to poruszone zostało przez Juliusza Starzyńskiego w 1938 roku.⁸ W 1984 r. powstała monografia dotycząca średniowiecznych chrzcielnic kamiennych, autorstwa Jadwigi Kuczyńskiej.⁹ W ostatnich latach najwięcej uwagi poświęcano chrzcielnicom luteranckim epoki nowożytnej które, poczynając od publikacji Jana Harasimowicza na temat treści ideowych sztuki sakralnej w dobie reformacji na Śląsku¹⁰, analizowane

7 Jak chrzcielnice z Jelenina, Konina Żagańskiego, Ręszowa i Biskupic.

8 Juliusz STARZYŃSKI, *Sztuka w sprzęcie liturgicznym – baptysteria, chrzcielnice, kropielnice*, „Arkady”, 1938 nr 10, s. 521–529.

9 Jadwiga KUCZYŃSKA, *Średniowieczne chrzcielnice kamienne w Polsce*, Lublin 1984.

10 Jan HARASIMOWICZ, *Treści i funkcje ideowe sztuki śląskiej Reformacji 1520–1650*, („Acta Universitatis Wratislaviensis”, No 819, Historia Sztuki II), Wrocław 1986.

były wraz z innymi, charakterystycznymi dla tej konfesji elementami wyposażenia w kontekście ich funkcji liturgicznych i ideowych. W podobny sposób badaniom poddane zostało wyposażenie świątyń na Pomorzu, w Gdańsku, na ziemi chełmińskiej oraz na Górnych Łużycach.¹¹ Najczęściej jednak informacje o chrzcielnicach, ograniczają się do skromnych wzmianek w katalogach zabytków, opracowaniach zbiorów muzealnych, monografiach poszczególnych kościołów, bądź syntezach dotyczących rzeźby. Tylko nieliczne obiekty zostały opracowane monograficznie.¹²

Omawiane w niniejszym artykule zagadnienie wczesnonowożytnych chrzcielnic drewnianych na Śląsku, jako osobne zjawisko wzmiankowane było po raz pierwszy we wspominanej już publikacji Jana Harasimowicza.¹³ Analizie poddano w niej chrzcielnice powstałe na Śląsku w latach 1520–1650. Obiekty drewniane zostały tu wyróżnione ze względu na ich materiał wykonania, wyjątkowy na tle ówczesnej sztuki baptyzmalnej, zdominowanej przez produkcję kamieniarską. Zdaniem autora ok. 10% chrzcielnic (z ok. 120 analizowanych) wykonano z drewna.¹⁴ Wśród nich wymienione zostały bogato dekorowane chrzcielnice z Pogwizdowa, Szydłowca Śląskiego, Trzebosza, Rybnicy Leśnej, Świn, Kondratowa, Miechowej i kościoła św. Marcina w Jaworze.¹⁵

Zagadnienie to poruszono również w niepublikowanej rozprawie doktorskiej Jakuba Jagiełły na temat snycerskiego wyposażenia kościołów na Dolnym Śląsku.¹⁶ Skupiając się na kwestiach atrybucyjnych i formalno-stylistycznych, poddano w niej badaniom zabytki drewniane powstałe w latach 1560–1670. W przypadku chrzcielnic przyjęto, że do dziś na terenie Dolnego Śląska zachowało się jedynie dziewięć obiektów tego typu.¹⁷ Autor stwierdził ponadto, że były one zjawiskiem szczególnym dla pierwszego dwudziestolecia XVII

11 Katarzyna CIEŚLAK, *Między Rzymem, Wittenbergą, a Genewą. Sztuka Gdańska jako miasta podzielonego wyznaniowo*, Wrocław 2000; M. WISŁOCKI, op. cit.; E. SZALA, op. cit.

12 Zob. Maria PIETRUSIŃSKA, *Protogotycka chrzcielnica brązowa w Legnicy*, Warszawa 1960; Magdalena CHROMIK, *Chrzcielnica Hansa Fleisera z kościoła farnego św. Marii Magdaleny we Wrocławiu*, Wrocław 2014 (praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. Jana Harasimowicza, mpis w Bibliotece Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego). W przypadku zabytków drewnianych jedynie chrzcielnica z Konina Żagańskiego była przedmiotem osobnego studium, Aleksandra MATCZYŃSKA, *Drewniana chrzcielnica z Konina Żagańskiego w zbiorach Muzeum Narodowego we Wrocławiu*, Wrocław 2017 (praca licencjacka napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. Jana Harasimowicza, mpis w Bibliotece Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego).

13 J. HARASIMOWICZ, *Treści*.

14 J. HARASIMOWICZ, *Treści*, s. 116.

15 *Ibidem*, s. 116.

16 Jakub JAGIEŁŁO, *Drewniane wyposażenie śląskich kościołów w latach 1560–1670*, tom 1: *Tekst*, Warszawa 2011 (praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. Juliusza A. Chrościckiego mpis w Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego). Jedynie fragmenty tej pracy zostały opublikowane w serii „Rzeźbiarze Dolnego Śląska” Wydawnictwa CM, gdzie ukazały się monografie poszczególnych artystów autorstwa J. Jagiełły.

17 *Ibidem*, s. 32. Oprócz obiektów z Pogwizdowa, Szydłowca Śląskiego, Trzebosza, Rybnicy Leśnej i Świn, wzmiankowanych już przez J. Harasimowicza, autor wymienił chrzcielnice z Sierpnicy, Siedlęcina oraz Szewc. Uwzględnił również niezachowaną chrzcielnicę z Lubina.

w., ponieważ nie znamy przykładów wcześniejszych, a ponowny rozkwit ich produkcji nastąpił dopiero w latach 70. XVII w.¹⁸ Informacje te trudno uznać za prawdziwe, a analizowaną grupę zabytków za reprezentatywną. W pracy tej nie ujęto zarówno najwcześniejszej znanej nam chrzcielnicy drewnianej z kościoła pw. św. Marcina w Jaworze (1580), jak i zabytków powstałych po 1620 r., m.in. chrzcielnic z Prac Odrzańskich, Ręszowa czy kościołów Pokoju w Jaworze i Świdnicy. Pominięto również wykonane wcześniej chrzcielnice z Posadowic, Kondratowa oraz Brzeziny.

Tak niewielki stan badań na temat sztuki baptyzmalnej w polskojęzycznej literaturze może dziwić, biorąc pod uwagę fakt, że chrzcielnice już od IX w. były podstawowymi elementami wyposażenia wnętrza kościelnych. W dobie reformacji, stały się one jednym z trzech (obok ołtarza i ambony) podstawowych sprzętów liturgicznych w świątyniach luterańskich. Stąd też wskazanym wydaje się przeprowadzenie pogłębionych badań na ten temat, aktualizacja dotychczasowego stanu wiedzy, a także szczegółowa inwentaryzacja zachowanych obiektów. Wstępem do tego niech będzie niniejszy artykuł, traktujący o zabytkach wykonanych z drewna, a co za tym idzie wyjątkowo narażonych na niszczące działanie czasu.

Średniowieczna sztuka baptyzmalna

Chrzest był jednym z dwóch zachowanych sakramentów w doktrynie Marcina Lutra, pozostawionym jako *sacramentum initiationis*, dzięki któremu człowiek zostaje włączony do wspólnoty chrześcijańskiej oraz obmyty z grzechu pierworodnego. Zgodnie ze słowami Reformatora w *Artykułach Szmalkaldzkich*: *Chrzest nie jest niczym innym, jak Słowem Bożym połączonym z zanurzeniem w wodzie, według jego własnego ustanowienia i nakazu, czyli, jak Paweł powiada: «Kąpielą wodną przez Słowo» (Ef 5: 26) i jak mówi Augustyn: »Niech dołączy się słowo do elementu, a powstaje sakrament.*¹⁹ Przytoczony fragment nie tylko doskonale oddaje luterańskie rozumienie chrztu, jako oczyszczenia z grzechu za pomocą wody i słowa, ale także zwraca uwagę na bezpośrednie źródła takiego pojmowania sakramentu: Pismo Święte oraz teologię św. Augustyna, będące podwaliną wykształconego w średniowieczu rytu chrztu, który w niewielkim stopniu został zmieniony przez Reformatora.²⁰ Fakt, iż luteranie nie odeszli całkowicie od średniowiecznej liturgii sakramentu, a także samej formy chrzcielnic wykształconej w tym czasie sprawia, że w kontekście badań nad protestancką sztuką baptyzmalną, ważnym zdaje się omówienie jej średniowiecznych podstaw i aspektów.

18 *Ibidem*, s. 33.

19 *Księgi wyznaniowe Kościoła luterańskiego*, wyd. 3, Bielsko-Biała 2011, s. 352.

20 Peter CORNEHL, *Zur Geschichte der evangelische Taufe, [w:] Tausend Jahre Taufen in Mitteldeutschland. Eine Ausstellung der Evangelischen Kirche der Kirchenprovinz Sachsen und des Kirchenkreises Magdeburg unter der Schirmherrschaft des Vizepräsidenten des Deutschen Bundestages Wolfgang Thierse im Dom zu Magdeburg 20. August bis 5. November 2006*, hrsgr. von Bettina Seyderhelm, Regensburg 2006, s. 80.

Chrzest od początków chrześcijaństwa łączony był z obietnicą zbawienia: *Kto uwierzy i przyjmie chrzest, będzie zbawiony* (Mar 16, 16), a także stanowił znak jedności z innymi ochrzczonymi: *Jeden jest Pan, jedna wiara, jeden chrzest* (Efez 4, 5). Sakrament ten był znakiem wejścia do wspólnoty wierzących oraz obmyciem z grzechu pierwotnego. W okresie średniowiecza rola chrztu wykraczała jednak poza ramy religijności. Był on momentem wstąpienia nie tylko do wspólnoty chrześcijan, ale także do całej lokalnej społeczności. Fuzja pomiędzy byciem „chrzczonym na chrześcijanina”, a byciem „chrzczonym na obywatela”, odzwierciedlała się w miejskich kazaniach tego okresu. Arcybiskup Federico Visconti (1254–1277) nauczający w Pizie często odwoływał się do tego połączenia, wyjaśniając, że sakrament ten jest wstępem do „uświęconego ciała” społeczeństwa, a dominikański ksiądz Giovanni Dominici (1356–1419) głosił parafianom we Florencji, że gdy są chrzczeni, stają się człowiekiem, chrześcijaninem i Florentczykiem, nadając tym trzem aspektom jednakową rangę.²¹

Oprawa chrztu związana była przede wszystkim z kształtem samej liturgii. Opierając się na najstarszych przedstawieniach chrztu, porządkach kościelnych czy kanonach liturgicznych, możemy odtworzyć zasadnicze fazy rozwoju jego rytu. W pierwszych wiekach chrześcijaństwa chrzczono osoby dorosłe, chrztu dokonywano poprzez całkowite zanurzenie (*submersio*) w rzece lub strumieniu, bądź zanurzenie w basenie chrzcielnym (*immersio*). Następnie do sakramentu dopuszczać zaczęto niemowlęta. Chrztu dokonywano przez potrójne zanurzenie (*trina immersio*), polanie (*infusio*) lub pokropienie (*aspersio*). Wszystkie wymienione powyżej rodzaje rytu miały bezpośredni wpływ na proces kształtowania się formy chrzcielnic.

Problem odpowiedniego miejsca oraz naczynia do udzielania tego sakramentu pojawił się dopiero po odejściu od chrztu przez zanurzenie w „wodzie żywej”, odprawianego zgodnie z treścią Pisma Świętego, na wzór chrztu Chrystusa. Wraz ze wznoszeniem budowli kościelnych zaczęto stawiać baseny chrzcielne. Często umieszczane były one w osobnych budowlach przykościelnych – baptysteriach. Baseny zwane w okresie wczesnochrześcijańskim *piscina*, były lokowane w ich centrum. Nad nimi wznoszono niekiedy baldachim tzw. *ciborium*.²² Około VIII w. nastąpiła znacząca zmiana w rycie sakramentu, powszechnym stał się chrzest niemowląt poprzez zanurzenie. Forma baptysterium zaczęła stopniowo zanikać i rozpoczął się okres poszukiwania nowego naczynia chrzcielnego.

Forma chrzcielnic wzorowana była początkowo na świeckich naczyniach służących do przechowywania wody w typie kadzi lub kotła. Chrzcielnice romańskie najczęściej miały słabo rozrzeźbioną, prostą formę cylindra lub ośmioboku.²³ Wielkość czaszy była odpowiednia by w całości zanurzyć w niej dziecko.

21 Nirit Debby BEN-ARYEH, „Nel mio San Giovanni, fatti per loco de' battezzatori”. *Baptismal fonts in Tuscany*, [w:] *The visual culture of baptism in the Middle Ages. Essays on medieval fonts, settings and beliefs*, ed. by Harriet M. Sonne de Torrens and Miguel A. Torrens, Farnham 2013, s. 15.

22 Michael WERLING, *Taufen im Rheinisch-Bergischer Kreis: Eine Dokumentation in Text, Bild und Zeichnung* („Schriftenreihe des Bergischen Geschichtsvereins“), Köln 2009, s. 9.

23 J. STARZYŃSKI, *Sztuka w sprzęcie liturgicznym*, s. 524.

Ten kształt stopniowo ewoluował, przyjmując formę zbliżoną do kielicha. Od połowy XIII w. zdecydowanie dominowały już tzw. chrzcielnice kielichowe. Zmiana ta związana była z kolejnymi reformami w rycie sakramentu, od XII w. powszechnym stał się chrzest niemowląt poprzez polanie, przez co czasza chrzcielnic nie musiała być już tak głęboka. Chrzcielnica kielichowa składała się z płaskiej stopy, będącej rodzajem podstawy czy cokołu, na której ustawiony był wieloboczny lub cylindryczny trzon, który wspierał znacznie szerszą czaszę, również w kształcie wieloboku bądź cylindra. Czasza wypełniana była niekiedy wyjmowaną szalą (misą chrzcielną) wykonaną z metalu.

W 524 r. na synodzie w Lérida, uznano, że odpowiednim materiałem do wykonywania chrzcielnic jest kamień, w podobnym tonie, jeszcze pod koniec XIII w. wypowiadał się Durandus.²⁴ Jednak przypuszczać można, że pierwsze chrzcielnice nie były wykonywane z kamienia, a z drewna. W przeciwieństwie do chrzcielnic kamiennych (ich przykłady znamy już od XI w.), nie zachowały się one do dziś.²⁵ Kamień jako materiał znacznie droższy, trwalszy i trudniejszy w obróbce, wydawał się odpowiedniejszy do produkcji chrzcielnic. Z powodu niewielkiego stanu zachowania zabytków drewnianych, trudno obecnie ustalić jak duża była skala jego zastosowania. Ze względu na większą dostępność i niższą cenę tego materiału, przypuścić można, że w okresie średniowiecza chrzcielnice drewniane fundowane były do kościołów o niewielkich majątkach, niższych rangą, położonych w niewielkich ośrodkach. Z biegiem lat niszczały, bądź wymieniane były na nowe, kamienne lub brązowe, uważane za bardziej „odpowiednie” i okazałe.

Programy ikonograficzne chrzcielnic średniowiecznych odnosiły się bezpośrednio do nauki Kościoła o chrzcie. W przypadku ich dekoracji figuralnej zauważyć można pewne zawężenie ikonografii do pewnych stałych, powtarzalnych przedstawień, co – jak wskazywała Frances Altvater – wiązać mogło się z ówczesną funkcją obrazów, faktem, że nie miały one uczyć odbiorcy nowych treści, a jedynie przypominać o tym co już wie.²⁶ Przedstawienia na chrzcielnicach ukazywały przyczyny ustanowienia tego sakramentu, stąd pojawiały się na nich sceny *Grzechu Pierworodnego*, bądź też cykl Adama i Ewy. Jednym z najczęściej obrazowanych był również *Chrzest Chrystusa w Jordanie* oraz jego zapowiedzi – zarówno te starotestamentowe: *Potop*, *Przejście przez Morze Czerwone*, *Przejście przez Jordan*, *Morze Śpiżowe* – jak i pochodzące z Nowego Testamentu: *Obrzezanie*

24 Jörg WIDMAIER, *Artefakt – Inschrift – Gebrauch, Zu Medialität und Praxis figürlicher Taufbecken des Mittelalters*, („Tübinger Forschungen zur historischen Archäologie“, Bd. 7), Büchchenbach 2016, s. 76; Jadwiga KUCZYŃSKA, *Chrzcielnica w świetle myśli liturgicznej i przepisów kościelnych średniowiecza*, „Roczniki Humanistyczne”, T. 29, Nr 4 (1981), s. 49.

25 Peter POSCHARSKY, *Der Ort der Taufe, [w:] Tausend Jahre Taufen in Mitteldeutschland. Eine Ausstellung der Evangelischen Kirche der Kirchenprovinz Sachsen und des Kirchenkreises Magdeburg unter der Schirmherrschaft des Vizepräsidenten des Deutschen Bundestages Wolfgang Thierse im Dom zu Magdeburg 20. August bis 5. November 2006*, hrsg. von Bettina Seyderhelm, Regensburg 2006, s. 25.

26 Frances ALTVATER, *Sacramental Theology and the Decoration of Baptismal Fonts*, Cambridge 2017, s. 4.

Chrystusa, Ofiarowanie w świątyni, Obmycie nóg Apostołom. W ich programach ideowych ważnym było unaocznianie ofiary Chrystusa, a więc scen pasyjnych, *Ukrzyżowania i Złożenia do grobu*. W kontekście zbawczej mocy sakramentu obrazowano również *Zmartwychwstanie Chrystusa* oraz jego prefiguracje, m. in. historię Jonasza, czy przedstawienia *Daniela w jaskini lwów* i *Wskreszenia Łazarza*. Aby unaocznić ponowne narodziny człowieka poprzez sakrament, a także zwrócić uwagę na konieczność chrztu najmłodszych, umieszczano przedstawienie *Bożego Narodzenia*, czasem będące częścią większego cyklu życia Chrystusa i Marii, złożonego ze scen: *Zwiastowania, Nawiedzenia, Bożego Narodzenia, Pokłonu Pasterzy i Pokłonu Trzech Króli*, oraz *Ucieczki do Egiptu*. Z chrztem łączyła się obietnica ponownego przyjścia Zbawiciela i wskreszenia zmarłych, co unaoczniane było za pomocą scen *Sądu Ostatecznego* i *Maiestas Domini*. Często pojawiały się przedstawienia apostołów, co stanowić mogło odwołanie do *Credo Apostolskiego*, będącego elementem liturgii chrztu. W programach ikonograficznych ukazywano także przedstawienia osób świętych, jako wzorów chrześcijańskiego postępowania.

Na późnośredniowiecznych chrzcielnicach widać odejście od treści bezpośrednio związanych z teologią sakramentu chrztu. Niezwykle często ukazywane były całe cykle hagiograficzne, prezentujące lokalnych świętych patronów, bądź patronów fundatorów. Popularne stały się programy mariologiczne, chrystologiczne oraz przedstawienia aniołów. Zdecydowanie rzadziej zaobserwować można sceny starotestamentowe, źródłem ikonografii były raczej historie nowotestamentowe i apokryficzne. Podkreślana była tematyka eklezjologiczna, w programach ideowych zwracano uwagę na rolę Kościoła w dziele zbawienia. Zmianym w ich ikonografii był wyraźny podział na dwie strefy – piekielną i boską. W obrębie podstawy przedstawiano świat grzechu symbolizowany przez demony, smoki, węże czy walki lwów, natomiast wymienione powyżej przedstawienia ze Starego- i Nowego Testamentu oraz postacie świętych i apostołów, umieszczano na czaszy chrzcielnicy. To rozróżnienie, wiązało się z popularnymi średniowiecznymi wierzeniami w obecność demonicznych stworzeń, które zagrażają życiu nieochrzczonych dzieci.²⁷

Sakrament chrztu i jego miejsce w kościołach luterańskich

Marcin Luter po raz pierwszy przedstawił swoją naukę o chrzcie w *Sermon von dem heiligen hochwürdigen Sakrament der Taufe* w 1519 roku. Znakiem sakramentu było tu zanurzenie i wyjęcie chrzczonego z wody, a jego celem, śmierć grzechu i ponowne narodziny człowieka w łasce Bożej.²⁸ Za podstawę do zrozumienia chrztu Reformator uznawał słowa Ewangelii wg św. Marka: „Kto uwierzy i ochrzczony zostanie będzie zbawiony, ale kto nie uwierzy, będzie po-

27 Jenni KUULIALA, *Baptism and the Interaction with Supernatural Creatures in Medieval Europe*, [w:] *The visual culture of baptism in the Middle Ages. Essays on medieval fonts, settings and beliefs*, ed. by Harriet M. Sonne de Torrens and Miguel A. Torrens, Farnham 2013, s. 171.

28 Leif GRANE, *Wyznanie augsburskie: wprowadzenie w podstawowe myśli Reformacji luterańskiej*, przekł. z niem. Kornelia Lazar, Janusz T. Maciuszko, Bielsko-Biała 2002, s. 97.

tępiony (Mar 16, 16)”²⁹, dobitnie podkreślające zasadę *sola fide*, jako środka do dostąpienia łaski zbawienia. Luter zwracał uwagę na konieczność udzielania chrztu w obecności całej gminy. Przyjęcie nowych członków wzmacniać miało wiarę oraz tożsamość wyznaniową wspólnoty, przez co ważnym elementem liturgii stało się pouczenie o jego działaniu. Silny nacisk kładł on na konieczność rozumienia ceremonii przez wszystkich jej uczestników, stąd jedną z pierwszych czynności jaką wykonał w przypadku tego sakramentu, było przetłumaczenie jego liturgii na język niemiecki. Dokładny opis rytu zawarł w wydanej w 1523 r. *Das tauffbuchlin verdeutsch*. Zamieszczona w niej formuła chrztu stała się ogólnie obowiązującym wzorem, chociaż poszczególne kościoły krajowe często ją modyfikowały.³⁰

Analizując zachowane porządki kościelne przyjąć można, że zwyczajowo ceremonia zaczynała się przy wejściu do świątyni. Pierwszą czynnością był akt oczyszczenia, wygnanie diabła, tzw. mały egzorcyzm. Następnie czoło i pierś dziecka znaczone krzyżmem, zmagawiano modlitwą o ponowne narodzenie i życie wieczne chrzczonego oraz *Sintflutgebet*. Na koniec tej części sakramentu następował dłuższy egzorcyzm z trzykrotnym znakiem krzyża. Czytana była Ewangelia wg św. Marka (Mk 10, 13–16). Następnie przechodzono do chrzcielnicy, umieszczonej zazwyczaj w pobliżu ołtarza. W tym miejscu następowało wyrzeczenie się diabła – *abrenuntiatio diaboli*, *Wyznanie Wiary* oraz modlitwa *Ojcie Nasz*. Po czym następował właściwy chrzest przez polanie lub zanurzenie. Pastor wypowiadał trynitarną formułę chrztu i zmagawiał modlitwą, która podsumowywała znaczenie sakramentu. Dziecko przekazywano do rąk rodziców chrzestnych, po czym kaznodzieja namaszczał je olejem. Chrzestnemu zakładano specjalną białą szatkę, zwaną *vestis alba*. Krótkie błogosławieństwo: „*Friede mit dir!*” kończyło ceremonię.

Chrzcielnica stała się jednym z trzech, obok ołtarza i ambony, najważniejszych elementów wyposażenia kościoła luterańskiego. Ponieważ kwestia jej umiejscowienia w obrębie jego wnętrza nigdy nie została jednoznacznie ustalona, lokalizacja chrzcielnicy wynikała z postanowień lokalnych porządków kościelnych, bądź była dostosowywana do warunków przestrzennych poszczególnych budowli. Z przeprowadzonych w XVII w. wizytacjach kościelnych na obszarze Śląska, wynika, że chrzcielnice w tutejszych świątyniach, umieszczane były z reguły w pobliżu ołtarza.³¹ Część z nich lokowana była na wprost retabulum bądź umieszczana *in medio ecclesiae*. Niekiedy ustawiano je

29 *Księgi wyznaniowe Kościoła luterańskiego*, wyd. 3, Bielsko-Biała 2011, s. 61.

30 Szczególne spory budziła kwestia egzorcyzmów. Czynności te w wyznaniu ewangelicko-augsburskim zostały uznane ostatecznie za adiaforę – czynność drugorzędą, którą można opuścić w liturgii chrztu, ponieważ nie ma ona kluczowego znaczenia dla ważności sakramentu. Zachowane jedynie przez Lutra egzorcyzmy stały się jednym z głównych wyróżników konfesyjnych pomiędzy wyznaniem reformowanym. Dla Kalwina i Zwingliego, którzy nigdy nie stali w obronie czynności sakramentalnych, chrzest był jedynie znakiem, niemającym realnej mocy zmywania grzechu.

31 Taką lokalizację miały na przykład drewniane chrzcielnice z kościoła w Pracach Odrzańskich i w Biskupicach.

w specjalnych kaplicach chrzcielnych.³² Właściwie odrzucono średniowieczny zwyczaj umieszczania chrzcielnic w pobliżu głównego wejścia do kościoła. Rezygnacja z tego tradycyjnego miejsca wynikała głównie z przyczyn funkcjonalnych. Odpowiednie wyekspozowanie chrzcielnic umożliwiała każdemu uczestnikowi ceremonii dobrą widoczność i akustykę.

W kościołach luterańskich nie wytworzono nowej formy chrzcielnic.³³ Wypracowany w średniowieczu kielichowy kształt naczyń chrzcielnych, pozostał niemal niezmienny przez luteran, co mogło być wynikiem niewielkich zmian w samej liturgii sakramentu. Znaczące modyfikacje dotyczyły jedynie ich a programów ikonograficznych, w których odrzucono wątki eklezjologiczne, maryjne i hagiograficzne, zwracając się ku „czystemu” Pismu Świętemu. Zrezygnowano również z wizualizowania średniowiecznej psychomachii oraz charakterystycznego podziału chrzcielnic na „sferę grzechu” i „sferę niebiańską”. Rozbudowano ich warstwę inskrypcyjno-ikonograficzną. Programy ideowe chrzcielnic tworzone w oparciu o wersety Pisma Świętego, odnoszące się do sakramentu chrztu. Znamiennym było tu wytworzenie swego kanonu przedstawień, złożonego ze scen: *Potop z Arką Noego*, *Przejście przez Morze Czerwone*, *Chrzest Chrystusa* i *Chrystus wśród dzieci*, opartego o napisaną przez Marcina Lutera modlitwę *Sintflutgebet* oraz czytane w trakcie liturgii chrztu fragmenty Pisma Świętego.

Funkcja obrazów w luterańskiej sztuce baptyzmalnej

„Lepszym mi się zda namalować na ścianie jak Bóg stworzył świat [...], niż żeby namalować tam jakąś bezwstydną świecką rzecz. Powiem więcej – dałby Bóg, iż bym mógł przekonać ludzi bogatych, aby namalowali całą Biblię dokładnie na dla wszystkich na domach – to byłoby chrześcijańskie dzieło.”³⁴ Tymi słowami, pochodzącymi z traktatu *Wider die himmlischen Propheten von den Bildern und Sakrament* z 1525 r., Marcin Luter określił swój stosunek do sztuki sakralnej. Miała ona być rodzajem Biblii ilustrowanej służącej rozpowszechnianiu Słowa Bożego. Swoją decyzję Reformator motywował dydaktyczno-predykancką funkcją przedstawień, uznając sztukę za adiaforę, rzecz drugorzędną, która służyć miała przede wszystkim przybliżaniu treści Pisma Świętego dzieciom

32 Wyjątkowe miejsce w przestrzeni świątyni uzyskała chrzcielnica w kościele parafialnym pw. św. Marcina w Jaworze, w którym stworzono rodzaj „namiastki” kaplicy chrzcielnej poprzez umieszczenie we wschodnim przęśle nawy bocznej gdzie zawieszono nad nią alabastrowy relief ze sceną *Chrztu Chrystusa* i odgradzono ją barierami. J. HARASIMOWICZ, *Treści*, s. 114.

33 Wyjątkiem były tzw. anioły chrzcielne, pojawiające się pod koniec XVII i w XVIII wieku. Miały one formę anioła trzymającego w dłoniach misę chrzcielną, z której udzielany był sakrament. Nigdy jednak nie uzyskały one takiej popularności, jak chrzcielnice kielichowe. Więcej na ich temat zob. m.in. Gisela AYE, *Taufbecken und Taufengel in Niedersachsen: vom Ende des Dreißigjährigen Krieges bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts*, Regensburg 2006; Helga DE CUEVELAND, *Der Taufengel: ein protestantisches Taufgerät des 18. Jahrhunderts; Entstehung und Bedeutung; mit einem Katalog nordelbischer Taufengel*, Hamburg/Wittig 1991.

34 *Historia doktryn artystycznych*, red. Jan Białostocki, t. II: *Teoretycy, pisarze i artyści o sztuce 1500–1600*, oprac. J. Białostocki, Warszawa 1985, s. 121–122.

i osobom niepotrafiącym czytać. W efekcie licznie zamawiane przez członków gmin luterańskich ołtarze, ambony oraz chrzcielnice pokrywane były bogatymi programami ikonograficznymi o predykancko-sakramentalnym charakterze. Dzięki umieszczonym na nich przedstawieniach, opartych ściśle o treści Pisma Świętego, słowa głoszone przez pastora mogły być unaoczniane wiernym, pomagając tym samym kaznodziei w objaśnianiu prawd wiary. Jak zwróciła uwagę Bridget Heal, dla Lutra obrazy były częścią procesu, przez który chrześcijanin mógł rozumieć i doświadczać Pismo Święte, podczas gdy zewnętrzne znaki, takie jak Eucharystia, sprawiały, że Słowo było dostępne dla serc, oczu i rąk wiernych.³⁵ Obrazy oraz „widzialne znaki” – sakramenty, poprzez swoją wizualność, a tym samym łatwość we wzbudzaniu emocji, mogły odgrywać znaczącą rolę w przybliżaniu treści Pisma Świętego do ludzkiego rozumienia.

Joseph Leo Koerner zauważył, że obrazy w sztuce luterańskiej, ze względu na swoją funkcję dydaktyczną miały być: „[...] wizualnie mniej uwodzicielskie, emocjonalnie mniej naładowane, semantycznie mniej bogate.”³⁶ Zależność tę zaobserwować można w przypadku przedstawień figuralnych na chrzcielnicach. Z reguły mają one uproszczone, ograniczone do kilku postaci kompozycję. Ich przestrzeń jest spłycona, tło stanowi schematyczna architektura, bądź też oszczędne ujęcia pejzażowe. Graficzne wzorce umieszczonych na nich przedstawień znaleźć możemy najczęściej w ilustrowanych wydaniach Pisma Świętego. Prostota z jaką ukazywane były na chrzcielnicach sceny staro- i nowo testamentowe sprawiała, że uwypuklała się ich funkcja dydaktyczna, jako rodzaju *biblii pauperum*. Unaoczniając, zgromadzonej wokół nich gminie, słowa wypowiedane przez pastora podczas sprawowania sakramentu, stanowić miały rodzaj obrazowej wykładni znaczenia chrztu w życiu chrześcijanina. Występujące na chrzcielnicach sceny figuralne odwołują się głównie do elementów liturgii chrztu, modlitw i ustępów Pisma Świętego głoszonych w jej trakcie. Najczęściej ich programy ikonograficzne skonstruowane są w oparciu o modlitwę *Sintflutgebet*. Sakrament chrztu został w niej zestawiony z jego starotestamentowymi zapowiedziami: Potopem, przymierzem Boga z Noem, oraz przejściem Izraelitów przez Morze Czerwone. Liczne wizualne reprezentacje, w postaci sceny *Chrystus wśród dzieci*, znajduje także, wspominany już fragment Ewangelii wg św. Marka (Mk 10, 13–16), czytany w trakcie liturgii.

O dydaktycznej funkcji umieszczanych na chrzcielnicach przedstawień i inskrypcji poświadczają zachowane do dziś kazania konsekuracyjne tych sprzętów

35 Bridget HEAL, *A Magnificent Faith: Art and Identity in Lutheran Germany*, Published to Oxford Scholarship Online: September 2017, Oxford 2017, s. 5. Więcej na temat roli obrazu w luteranizmie zob. także m.in. Jan HARASIMOWICZ, *Sichtbares Wort. Die Kunst als Medium der Konfessionalisierung und Intensivierung des Glaubens in der Frühen Neuzeit*, Regensburg 2017; idem, *Kunst als Glaubensbekenntnis: Beiträge zur Kunst- und Kulturgeschichte der Reformationszeit*, Baden-Baden 1996; Susanne WEGMANN, *Der sichtbare Glaube: das Bild in den lutherischen Kirchen des 16. Jahrhunderts*, Tübingen 2016; Wolfgang BRÜCKNER, *Lutherische Bekenntnisgemälde des 16. bis 18. Jahrhunderts*, Regensburg 2007; Peter POSCHARSKY, *Die Bilder in den lutherischen Kirchen: Ikonographische Studien*, München 1998.

36 Joseph Leo KOERNER, *Die Reformation des Bildes*, München 2017, s. 43.

liturgicznych. W kazaniu konsekuracyjnym chrzcielnicy z kościoła św. Tomasza w Lipsku z 1615 r., pastor Georg Weinrich, tłumacząc wiernym zasadność sakramentu chrztu i symbolikę jego rytu, wskazał na umieszczoną na nakrywie grupę rzeźbiarską *Chrystus wśród dzieci* oraz objaśniającą ją inskrypcję na obrzeżu chrzcielnicy: „*Pozwólcie dzieciom przychodzić do Mnie, nie przeszkadzajcie im, do takich bowiem należy królestwo Boże*” (Mk 10, 13–16).³⁷ W mowie konsekuracyjnej kościoła we Freudenstadt z 1608 r., kaznodzieja Andreas Veringer posłużył się reliefową dekoracją, zachowaną we wnętrzu kościoła, XII-wiecznej chrzcielnicy. Zwrócił uwagę na umieszczone na niej przedstawienie jelenia zabijającego węża i w kontekście jej inskrypcji: „*Evomit infusum homo cervus ab angue venenum*”, zanalizował je jako prefigurację chrztu, który poprzez wodę oczyszcza ludzi z grzechu.³⁸ Niezwykle wymownie dydaktyczna funkcja obrazów wyrażona została w słowach pastora w górnołużyckim Arnsdorf który, w kazaniu z okazji odnowienia wyposażenia liturgicznego w tamtejszym kościele, mówił: „*Na koniec zwróćcie swoje oczy i serca w stronę nakrywy chrzcielnicy i patrzcie! Patrzcie! Jak poprzez wyrzeźbione obrazy ukazany jest powyżej chrzest Chrystusa, który ochrzczony został w Jordanie przez swojego poprzednika Jana i objawiła się mu Trójca Święta. W ten sam sposób nasi Chrześcijanie chrzcili kolejnych, a my zostaliśmy zapewnieni, iż Trójca Święta jest zawsze obecna podczas chrztu, gdy dziecko chrzczone jest w jej imieniu.*”³⁹

Chrzcielnice drewniane w nowożytnej sztuce baptyzmalnej Śląska

Na podstawie zachowanych do dziś obiektów, przyjąć możemy, że na początku XVI w. na Śląsku najczęściej występowały chrzcielnice kamienne w typie kielichowym. Zdobione były one dekoracją ornamentalną, bądź ornamentalno-heraldyczną czy figuralną, wśród której dominowały programy hagiograficzne oraz biblijne. Na początku przemian konfesyjnych – od lat dwudziestych aż do połowy XVI w. – fundacje nowych chrzcielnic były rzadkością. Zdecydowany wzrost ich liczby obserwujemy dopiero w ciągu drugiej połowy XVI w. i pierwszej połowy XVII wieku. Przyjmuje się, że z tego okresu pochodzi około 120

37 Georg WEINRICH, *Einweihnungspredigt des Schönen und Kunstreichen Neweravten Tauffsteins/ in der Kirchen zu S. Thomas in Leipzig/ Gethan am Tage Johannis des Teuffers/ den 24. Tag Junij, Anno Christi 1615. Durch Georgium Weinrich/ der heiligen Schrifft Doctorem und Pofessorem, Superattendantem daselbst. Lepizig/ In vorlegung Abraham Lamberg's. ANNO M.DC.XV, Leipzig [1615], s. 5.*

38 Andreas VERINGER, *Ein Christliche Predigt/ Von der newerbawten Kirchen zur Frewden-Statt: Anno 1608. den 1. Maij / Welche an statt einer Letzinpredig gehalten hat M. Andreas Veringer/... Stutgardt: Grieb, 1608, s. 12.*

39 Cyt. w oryginalnym brzmieniu: *Endlich wendet euch eure Augen und Herten auff die Tauffsteindecke und sehet! Sehet! wie durch geschnitze Bilder oben abgebildet ist die Tauffe Christi da er sich an Jordan von Johannes seinen vorleuffer hat Tauffen lassen und sich die Heilige Dreyfaltigkeit offenbaret, dadurch unsere Christen Tauffe einige weyhret und wir gewiß verisichert worden, daß die heilige Hochgelobte Dreyfaltigkeit allewege bey der Tauffe, wenn ein Kind in derselben Namen getaufft wird, zugegen sein wolle.* Cyt. za E. SZALA, *op.cit.*, s. 119.

zachowanych do dziś chrzcielnic.⁴⁰ Jeśli chodzi o materiał wykonania, zabytki śląskie z lat 1520–1660 w większości wykonywane były z kamienia. Przy czym dominującym gatunkiem był piaskowiec. Zachowanych do dziś chrzcielnic drewnianych, pochodzących z tego okresu jest szesnaście. Na podstawie archiwalnej dokumentacji fotograficznej wymienić można kolejne trzy obiekty, t.j. niezachowane chrzcielnice z Posadowic i Brzeziny oraz zaginioną po 1945 r. chrzcielnicę z Lubina.⁴¹

Najwcześniejsza znana chrzcielnica drewniana znajduje się w kościele pw. św. Marcina w Jaworze i jest datowana na 1580 rok. Z końca XVI w., pochodziła także niezachowana chrzcielnica z kościoła w Posadowicach (1585). Około 1600 r. ufundowano chrzcielnice w Jeleninie, Brzezynie i Szewcach. W pierwszej ćwierci XVII w. powstały chrzcielnice z kościołów w Trzeboszu (1607), Rybnicy Leśnej (ok. 1610), Kondratowie (I. ćw. XVII w.), Szydłowcu Śląskim (1616–1617), Koninie Żagańskim (1617), Pogwizdowie (1622), Lubinie (1623). Nieco późniejsze są obiekty z Miechowej (ok. 1628) i Świn (1629). Do najpóźniejszych z grupy omawianych tu zabytków, należą chrzcielnice z wrocławskich Prac Odrzańskich (1631), Sierpnicy (ok. 1642), Biskupic (ok. 1650), Ręszowa (1653), oraz kościoła Pokoju w Jaworze (1656).

Wszystkie te obiekty wykonane zostały z drewna, najczęściej było to łatwe w obróbce, miękkie drewno lipowe.⁴² Pod względem strukturalnym zdecydowana ich większość reprezentuje, wywodzący się ze średniowiecza, typ kielichowy. Na wąskim, poprzedzonym stopą trzonie, o przekroju wielobocznym lub półkolistym wsparta jest wieloboczna lub kolista czasza. Na niej umieszczano nakrywę. Ten element, w przypadku chrzcielnic drewnianych, cechował się szczególnie rozbudowaną strukturą. Przekrywał on niemal każdą z omawianych tu chrzcielnic. Nakrywy często przyjmowały formę gloriety (Kondratów, Lubin, Szydłowiec Śląski, Pogwizdów, Świny), kopuły (Jelenin, Konin Żagański) lub pęku wolut (Pracze Odrzańskie, Rybnica Leśna, Sierpnica, Brzezina, Miechowa, Trzebosz). W ich kompozycjach licznie pojawiają się grupy rzeźbiarskie. Najczęściej jest to scena *Chrztu Chrystusa* (Lubin, Kondratów, Szydłowiec Śląski). Chrzcielnicę z Trzebosza wieńczy rzeźba Arki Noego, a z Jelenina płomienista kula. Charakterystyczne są również wysmukłone wazy (urny), które spotkać możemy na chrzcielnicy z Szewc, Świn, Miechowej, Kondratowa i Sierpnicy.

Każda z omawianych tu chrzcielnic jest pokryta wielobarwną polichromią.⁴³ Wyjątek pod tym względem stanowi chrzcielnica z kościoła św. Marcina

40 *Ibidem*, s. 115.

41 Jedyne w literaturze przedmiotu wzmiankowane są niezachowane chrzcielnice w Starym Żaganiu, Mąkoszycach, Poniatowie i Pisarzowicach.

42 Chrzcielnica z Konina Żagańskiego wykonana została z drewna paulowni. W przypadku chrzcielnic w Świnach jedynie elementy ornamentalne wykonane zostały z drewna lipowego, sama konstrukcja z drewna sosnowego. Z drzewa iglastego wyrzeźbiona została również chrzcielnica z Posadowic. Niestety nie posiadamy badań konserwatorskich dla wszystkich chrzcielnic, stąd trudno obecnie jednoznacznie ustalić rodzaj zastosowanego drewna we wszystkich zabytkach.

43 Przemalowane farbą olejną są chrzcielnice w Szewcach i Ręszowie. Wiemy, że niezachowane chrzcielnice w Posadowicach i Lubinie były polichromowane.

w Jaworze obita pozłacaną, puklowaną blachą. Niemal wszystkie zdobione są płaskorzeźbioną dekoracją ornamentalną. Szczególnie bogate formy przyjmuje ona na zabytkach z Rybnicy Leśnej, Pogwizdowa, Pracz Odrzańskich i kościoła Pokoju w Jaworze. Rzeźba pełna pojawia się w chrzcielniczy z Jelenina, stanowią ją figury *putti* umieszczone wokół trzonu. Szczególnym przypadkiem jest chrzcielnica z Ręszowa, której cała czasza została potraktowana rzeźbiarsko, jej forma przywodzi na myśl owoc winnego grona. Zabytki z Biskupic i Miechowej mają malowaną dekorację ornamentalną. Figuralna dekoracja malarska pojawia się na czaszach chrzcielniczy z Konina Żagańskiego, Pogwizdowa i Miechowej. W Szydłowcu Śląskim czasza zdobiona jest figuralnymi reliefami. Reliefowa dekoracja figuralna znalazła się również w płycinach czaszy chrzcielniczy z Lubina.

Programy ikonograficzne

W programach ikonograficznych chrzcielnic drewnianych pojawiają się przedstawienia charakterystyczne dla wspominanego już „kanonu” występującego w sztuce baptyzmalnej Śląska. Scena *Potopu* przedstawiona została na zabytkach z Lubina, Konina Żagańskiego i Pogwizdowa. Odniesienie do niej stanowi również, wykonana w rzeźbie pełnej Arka Noego, umieszczona w zwieńczeniu nakrywy chrzcielniczy w Trzeboszu. Przedstawienie *Przejścia przez Morze Czerwone*, będącego starotestamentową zapowiedzią sakramentu, zdobi czaszę chrzcielniczy w Lubinie. Jego nowotestamentowe wypełnienie – *Chrzest Chrystusa*, ukazane zostało w malowidle na czaszy chrzcielniczy z Pogwizdowa. W formie grupy rzeźbiarskiej pojawia się na nakrywach chrzcielnic w Kondratowie, Lubinie oraz Szydłowcu Śląskim. Często występującym jest także przedstawienie *Chrystusa wśród dzieci*, łączące się z czytanyymi w trakcie liturgii sakramentu wersetami Ewangelii wg św. Marka. Pojawia się ono na chrzcielnicach w Pogwizdowie i Szydłowcu Śląskim. Zapewne ma ono także wymiar polemiczny – antyanabaptyjski, silnie podkreślający konieczność dopuszczania do sakramentu chrztu osoby najmłodsze. Taki wydzźwięk wzmacniały również dość liczne sceny z dzieciństwa Chrystusa. Szczególnie często obrazowana jest scena *Obrzezania*. Występuje ono na chrzcielnicach z Lubina, Konina Żagańskiego i Szydłowca Śląskiego. Pojawiają się także sceny *Bożego Narodzenia* (Lubin, Szydłowiec Śląski), *Pokłonu Magów* (Szydłowiec Śląski) i *Pokłonu Pasterzy* (Konin Żagański).

Wyjątkowo bogaty program nowotestamentowy występuje na chrzcielniczy z Szydłowca Śląskiego. Wykonano ją w latach 1616–1617, na zlecenie Hansa Pücklera i jego żony Heleny von Sedlnitzky, przez rzeźbiarza Hermanna Fischera i malarza Kaspara Wincklera. Na jej czaszy pojawiają się płaskorzeźbione sceny z życia Jezusa i Marii. Są to kolejno: *Zwiastowanie*, *Nawiedzenie*, *Boże Narodzenie*, *Obrzezanie*, *Pokłon Magów* i *Ofiarowanie Jezusa w Świątyni*. Uzupełniają je „liturgiczne” przedstawienia *Chrystusa wśród dzieci* i *Chrtu Chrystusa*, w formie grup rzeźbiarskich na nakrywie. Taki ich wydzźwięk podkreślają umieszczone na niej inskrypcje: (Mt 19, 14) i (Mk 16, 16), czytane zwyczajowo w trakcie liturgii

sakramentu. Ponadto w programie szydłowieckiej chrzcielnicy uwypuklona została rola Marii jako matki Jezusa. Zgodnie z doktryną luterańską *Maria honoranda non adoranda*, przedstawiona została tu ona jako osoba świecka. Ukazano ją jako młodą kobietę, ubraną w proste szaty, wykonującą czułe gesty w stronę Dzieciątka (scena *Pokłonu Pasterzy*) czy bawiącą się z nim (przedstawienie *Pokłonu Magów*). Silne podkreślenie wątków maryjnych na szydłowieckiej chrzcielnicy łączyć można ze swoistą próbą zachowania ciągłości historii tamtejszego kościoła. Jak czytamy w jego inskrypcji fundacyjnej: „*Stary kościółek był pod wezwaniem Marii Matki Bożej, ten nowy nosi jednak imię Zbawiciela, Syna Bożego i Syna Marii.*”⁴⁴ Ikonografia maryjna znalazła się także na ołtarzu i ambonie w tej świątyni.⁴⁵

Charakterystyczny dla Śląska kanon przedstawień został silnie rozbudowany w przypadku chrzcielnicy z Konina Żagańskiego. Ta eksponowana obecnie w Muzeum Piastów Śląskich w Brzegu chrzcielnica, pierwotnie znajdowała się w kościele św. Bartłomieja w Koninie Żagańskim, do którego w 1614 r. ufundowali ją Georg i Valten Reiche. Jej czasza zdobiona jest płycinami z malowanymi przedstawieniami: *Potopu z Arką Noego*, *Przejścia Izraelitów przez Jordan*, *Pokłonu pasterzy*, *Obrzezania Chrystusa*, *Chrztu dworzanina królowej Kandaki*, *Ukrzyżowania*. Program ikonograficzny chrzcielnicy wzbogacony został także o dwa portretowe przedstawienia fundatorów. Z historii przytaczanych w modlitwie *Sintflutgebet* pojawia się jedynie scena *Potopu*, interpretowana jako starotestamentowa zapowiedź chrztu, jak i odniesienie do przymierza, jakie zawarł Bóg z Noem. Obok niej umieszczono przedstawienie *Przejścia Izraelitów przez Jordan*, które już w Piśmie Świętym ideowo łączone jest z *Przejściem przez Morze Czerwone* (Joz 4, 22–24). Tak jak z Noem, Bóg zawarł przymierze z Jozuem, dzięki czemu zatrzymały się wody Jordanu i Izraelici mogli przejść na drugi brzeg, by udać się w stronę Jerycha. Ukazaną na konińskiej chrzcielnicy scenę *Pokłonu Pasterzy* interpretować można jako zapowiedź zbawienia, zgodnie z treścią Zwiastowania Pasterzom: „*Oto zwiastuje wam radość wielką, która będzie udziałem całego narodu: dziś bowiem w mieście Dawida narodził się wam Zbawiciel, którym jest Mesjasz, Pan.*” (Łk 2, 10–11). Stanowi ona również zwiastun Pasji Chrystusa. Jej zapowiedzią, pierwszym cierpieniem Jezusa – jest przedstawienie *Obrzezania*. Akt ten w tradycji żydowskiej był znakiem przymierza z Bogiem i oczyszczenia, a także momentem nadania dziecku imienia. W takim kontekście należy również interpretować scenę *Obrzezania* na chrzcielnicy. Przedstawieniem ukazującym sam aktu chrztu jest *Chrzest dworzanina królowej Kandaki*. W przytoczonej tu historii Filipa prymarną rolę odgrywa jej konfesyjny wydźwięk, który doskonale wyraża rozmowa pomiędzy nim a dworzaninem: „*Oto woda – powiedział dworzanin – cóż stoi na przeszkodzie*

44 „*Das alte Kirchlein hat maria die mütter gottes geheise. Dise newwe kirche aber heist salvator gottesvnd mariaes son.*“ Inskrypcja za Hans LUTSCH, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, Bd. 4: *Die Kunstdenkmäler des Reg. -Bezirks Oppeln*, Breslau 1894, s. 213–214.

45 W predelli ołtarza umieszczono medalion z wizerunkiem Matki Boskiej, a na baldachimie ambony znalazła się scena *Koronacji Marii*.

abym został ochrzczony? Odpowiedział Filip: można jeśli wierzysz z całego serca. Odpart mu: Wierzę, że Jezus Chrystus jest Synem Bożym” (Dz 8, 36–37). Wiara zostaje tu ukazana jako warunek skuteczności chrztu. Dworzanin musi, jak każdy ochrzczony uwierzyć w Boga, bowiem bez wiary sakrament ten pozostaje jedynie symbolicznym aktem. Prymat zasady *sola fide* w drodze do zbawienia podkreśla dobitnie inskrypcja umieszczona na portrecie młodszego fundatora: „Wierzę głęboko i jestem przekonany, że Jezus Chrystus jest moim Zbawicielem”⁴⁶, stanowiąc jednocześnie jego osobiste wyznanie wiary. Zapowiedź Męki Pańskiej w scenie *Pokłonu Pasterzy*, a także jej pierwszy przejaw wyrażony w *Obrzezaniu*, znajduje swoją kulminację w przedstawieniu *Ukrzyżowania Chrystusa*. Znaczenie przelanej krwi Zbawiciela podkreśla cytat z Pierwszego Listu św. Jana (1. Jan 1, 7), umieszczony na drugim przedstawieniu portretowym: „Krew Jezusa Chrystusa Syna Bożego, oczyszcza nas z wszystkich naszych grzechów”⁴⁷, w którym zestawione zostaje oczyszczenie poprzez krew z chrztem jako obmyciem człowieka z grzechu za pomocą wody.

Rozbudowany pod względem ideowym program ikonograficzny umieszczono na chrzcielnicy z kościoła pw. Podwyższenia Krzyża Świętego w Pogwizdowie, ufundowana w 1622 r. przez Hermanna von Czettritza, eksponowanej obecnie w Muzeum Archidiecezjalnym we Wrocławiu. W płycinach jej sześciobocznej czaszy przedstawiono malowane sceny: *Potopu*, *Uzdrowienia Naamana*, *Chrztu Chrystusa*, *Chrystusa błogosławiącego dzieci*, *Chrystusa i Samarytanki przy studni Jakuba*, oraz *Rozesłania Apostołów*, opatrzone na cokole komentarzami biblijnymi. Ukazane tu historie, a w szczególności *Uzdrowienie chorego na trąd hetmana syryjskiego Naamana* (z inskrypcją: „NAMANNI LEPROSI LOTIO. 2. REG: 5”) i *Spotkania przy studni jakubowej* („GRATIOSA DEI PROMISSIO ESAIAE 12, 3”), odnoszą się do uzdrawiającej mocy wody, chrzcielnicy jako „źródła zbawienia”.⁴⁸ Ponadto scena *Rozesłania Apostołów* z umieszczonym w polu obrazowym tablicą z nakazem misyjnym: „Idąc tędy nauczajcie wszystkie narody, chrzcząc je w imię Ojca i Syna i Ducha Świętego” (Mt 28, 19), stanowi biblijne poświadczenie ustanowienia sakramentu oraz jego trynitarnej formuły.

Zupełnie wyjątkowy program obrazowy wśród chrzcielnic drewnianych, pozbawiony narracyjnych przedstawień biblijnych umieszczono na chrzcielnicy z kościoła pw. św. Jacka w Miechowej, ufundowanej w 1628 r. przez Balthasara von Franckenberga i jego żonę Annę Marię ur. von Stein und Wallendorf. Na jej czaszy obok herbów fundatorów, znalazły się, ujęte malowanymi półkolistymi niszami, personifikacje Cnót. Są to kolejno: Wiara, Miłość i Roztropność. Wydawałoby się pozbawioną sakramentalnych odniesień ikonografię chrzcielnicy z Miechowej uzupełnia, związana bezpośrednio z liturgią sakramentu chrztu inskrypcja: „Kto uwierzy i przyjmie chrzest, będzie zbawiony [...]”, (Mk 16, 16)⁴⁹,

46 „Ich gleub hoffe, und bin/ gewis, das Jesus Chris/ tus mein Erlöser ist./ AETATIS SUAE 39.“

47 „Das Blütt Jesu Chris/ ti Gottes Sohnes, machet/uns rein von allen un/sern Sünden./ AETATIS SUAE/ 64/.”

48 J. HARASIMOWICZ, *Treści*, s. 122.

49 „Wer da glaubet und/ getauft wirdt d/er wird seelig/ werden/ Math. 16 v. 16/.”

przypominająca o obietnicy wybawienia danej ludziom przez Jezusa oraz znaczeniu, jakie ma wiara dla dopełnienia aktu chrztu. Są to słowa, które (wraz z nakazem misyjnym, Mk 16, 15) były, zdaniem Marcina Lutra, podstawą do zrozumienia sakramentu. Jak pisał: „*Tyle wystarczy wiedzieć prostaczkowi z Pisma o Chrzcie [...]*.”⁵⁰

Inskrypcje

Cytat na chrzcielnicy z Miechowej podany został w języku niemieckim, opatrzone go również odpowiednim sygłem biblijnym (Mk 16, 16). Umieszczony został ponad przedstawieniami figuralnymi, w taki sposób, że obiega on chrzcielnicę z każdej strony, dzięki czemu może być dobrze widoczny dla wiernych. Wprowadzanie inskrypcji bezpośrednio do obrazów lub w ich pobliże, zwiększało ich funkcję dydaktyczną. Najczęściej umieszczano je ponad przedstawieniami figuralnymi, bezpośrednio na czaszy bądź spoczywającej na niej nakrywie (Konin Żagański, Pogwizdów Posadowice, Miechowa, Lubin, Szydłowiec Śląski) czy bezpośrednio na obrazach (Konin Żagański, Pogwizdów). W przypadku chrzcielnicy z Sierpnicy, która ma jedynie dekorację inskrypcyjną, napisy szczelnie wypełniają płyciny na jej czaszy.

Analizując warstwę inskrypcyjną omawianych tu chrzcielnic drewnianych, zauważyć można, że w większości przypadków inskrypcje były cytatami z Pisma Świętego w języku niemieckim (Konin Żagański, Szydłowiec Śląski, Miechowa, Sierpnica). Znacznie rzadziej pojawiały się napisy po łacinie (Pogwizdów, Posadowice). Wyjątkiem zdaje się być niezachowana chrzcielnica z Lubina, na której, ponad obrazami znalazły się jedynie skróty tytułów ksiąg biblijnych. Ze względu na dydaktyczną funkcję, słowa umieszczane na chrzcielnicach służyły głównie objaśnianiu roli i skutków sakramentu chrztu. Zdecydowaną większość stanowiły fragmenty czytane w trakcie jego liturgii. Najczęściej pojawiał się więc wzmiankowany już cytat z Ewangelii wg św. Marka: „*Kto uwierzy i przyjmie chrzest, będzie zbawiony; a kto nie uwierzy, będzie potępiony*” (Mk 16, 16). Występuje on na chrzcielnicy w Szydłowcu Śląskim, Koninie Żagańskim, Miechowej oraz w kościele Pokoju w Jaworze. Częste były również fragmenty odnoszące się do konieczności chrztu dzieci, był to cytat z Ewangelii wg św. Marka (Mk 10, 14): „*«Pozwólcie dzieciom przychodzić do Mnie, nie przeszkadzajcie im; do takich bowiem należy królestwo Boże [...]*”, bądź Ewangelii wg św. Mateusza (Mt 19, 14): „*«Dopuszczcie dzieci i nie przeszkadzajcie im przyjść do Mnie; do takich bowiem należy królestwo niebieskie.*” Ustęp z Ewangelii wg św. Marka (Mk 10, 14–16) pojawił się, jako niemal jedyna dekoracja (oprócz skromnej ornamentacji) na chrzcielnicy z kościoła w Sierpnicy. Podany jest tam w pełnym brzmieniu, dokładnie tak jak czytany był w liturgii chrztu.

50 Słowa Lutra z *Dużego Katechizmu*, cyt. za *Księgi wyznaniowe*, s. 61.

Upamiętnienie i reprezentacja fundatorów

Oprócz napisów zaczerpniętych z Pisma Świętego, dość często na chrzcielnicach spotkać możemy inskrypcje fundacyjne. Występują one na omawianych tu obiektach z Konina Żagańskiego, Pogwizdowa, Ręszowa, kościoła Pokoju w Jaworze, Pracze Odrzańskich i Miechowej. Wiemy, że również chrzcielnica z kościoła parafialnego w Jaworze miała taki napis.⁵¹ Inskrypcje fundacyjne wymieniają najczęściej donatorów wraz z ich tytułaturą, niejednokrotnie pojawia się także wykonywany przez nich zawód oraz powód fundacji. Inskrypcje te umieszczane były często w mniej widocznych miejscach, jak choćby na wewnętrznym obrzeżu czaszy chrzcielnicy (Ręszów, kościół Pokoju w Jaworze), choć znamy przykłady umieszczania ich „na równi” z cytatami biblijnymi na czaszy (Miechowa) lub nakrywie (Pogwizdów, Konin Żagański). Czasem znajdowały się na misach chrzcielnych (Pracze Odrzańskie), choć wtedy napis mógł odnosić się jedynie do fundacji samej misy.⁵²

Wszystkie wyżej wymienione elementy, a więc imiona fundatorów wraz z ich profesją, oraz powodem fundacji dzieła, wzmiankowane są w napisie na czaszy chrzcielnicy z kościoła w Pracach Odrzańskich. Informuje ona, że chrzcielnica ufundowana została w 1631 r. w podzięce Bogu, przez wrocławskiego handlarza ryb Adama Kruscha i jego żonę Annę Schubert.⁵³ W inskrypcji chrzcielnicy z Pogwizdowa czytamy, że: „Roku 1622 szlachetny, wielmożny pan Hermann von Zettritz pan na Schatzlar i Langenhelmsdorf polecił z własnych kosztów wznieść tę chrzcielnicę swoim najbliższym, ku chwale i czci Boga”.⁵⁴ Chwale Trójcy Świętej oraz ozdobie kościoła służyć miała fundacja chrzcielnicy z Konina Żagańskiego, zlecona przez Georga i Valtena Reichów.⁵⁵ Boskiej czci poświęcona była natomiast chrzcielnica w Ręszowie, na której jako zleceniodawca, upamiętnił się tamtejszy pastor David Reisel.⁵⁶ Kaznodzieję uhonorowano również w inskrypcji chrzcielnicy z kościoła farnego w Jaworze. Jej donatorem był tamtejszy patry-

51 Gustav SCHÖNAICH, *Die alte Fürstentumshauptstadt Jauer. Bilder und Studien zur Jauerschen Stadtgeschichte*, Jauer 1903. s. 92.

52 Taka sytuacja zachodzi w przypadku misy chrzcielnej chrzcielnicy z kościoła Pokoju w Jaworze.

53 „Adam Krusch, Fischhändler aus Breslau, u. Anna Schubert in seine Frau haben mich nach Protsch aus dankbarem Gemüthe gegen Gott verehrt von ihrem Gute im Jahre 1631 am Tage Himmelfahrt Christi.“

54 „Anno 1622 Bau der Edle Gestrenge Herr Heman von Zettritz auf Schatzlar und Langenhelmsdorf dise Taufisch Gott zu Lob und Ehr; ihm zu, gedachtnis Lieben auf sein Unkosten aufrichten lassen“. Odpis inskrypcji za Beata FEKECZ, *Wystrój rzeźbiarski z kościoła pod wezwaniem św. Krzyża w Pogwizdowie (1618–1622)*, Wrocław 1975 (praca magisterska napisana pod kierunkiem doc. dr. Mieczysława Złata, mpis w Bibliotece Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Wrocławskiego), s. 36.

55 „(Auf) der heyligen Dreyfa (litg/ ke)itt zu Ehren, dieser Kirche/ zur zier, Ist dieser Tauff/ stein, Von den Erbahren und/ (W)ollbenambten, Georg (Re)/ iche und Valten Reiche name/ Meistern auff dem, Lieb[...]/ gestift und gesetzt worde(n).“

56 Na brzegu czaszy wyryta inskrypcja: „GOTT ZU EHREN LIES MICH MACHN HERR DAVID REISEL PFARR ALHIER ANNO 1653“.

cjusz Simon Gisegrach, który w napisie na chrzcielnicy wymienił oprócz swojego nazwiska, także urzędującego ówczesnie pastora: dr. Matthiasa Sartoriusa.⁵⁷

Inskrypcje fundacyjne nie były jednak jedynymi formami upamiętnienia jednostki w obrębie dekoracji chrzcielnic. Często pojawiały się również symbole heraldyczne ich zlecniodawców. Herby rodu von Stosch i von Gersdorf, wraz z dekoracją ornamentalną, wypełniają czasę chrzcielnicy w Trzeboszu. Symbol rodziny von Schweinichen znalazł się na misie chrzcielnicy w ich patronackim kościele w Świnach. Na czaszy chrzcielnicy z Miechowej malowane herby fundatorów, małżeństwa Balthasara von Franckenberga i Anny Marii ur. von Stein und Wallendorf, wzbogacone zostały o inskrypcje, w których podano ich nazwiska oraz monogramy.

Wyjątkowa pod względem sposobu upamiętnienia zlecniodawców jest chrzcielnica z Konina Żagańskiego, w tym celu zastosowano tu zarówno formę słowną, jak i obrazową. Na jej ośmiobocznej, zdobionej malowanymi olejno przedstawieniami biblijnymi, czaszy znalazły się dwa wizerunki portretowe fundatorów, Georga i Valtena Reichów. Warto zaznaczyć, że w luterańskich fundacjach wyposażenia sakralnego (ołtarzach, chrzcielnicach i ambonach) niezwykle rzadko pojawiały się wizerunki donatorów, co było prawdopodobnie wynikiem pełnionych przez nie funkcji liturgicznych, kładzenia dużego nacisku na treści konfesyjne, a także odrzucenia wotywnego charakteru donacji. Na żadnej z zachowanych reformacyjnych chrzcielnic na Śląsku nie pojawiają się przedstawienia portretowe fundatorów. Co znamienne, przedstawienia takie nie znajdują się na żadnym z zachowanych sprzętów „liturgicznej triady” z obszaru Śląska.⁵⁸ Kazalnice i ołtarze „sygnowane” były przez fundatorów jedynie za pomocą herbów oraz inskrypcji.

Ponadto sposób ułożenia portretów na konińskiej chrzcielnicy, ich antytetyczne ustawienie po dwóch stronach sceny *Ukrzyżowania*, wprowadza dodatkową wymowę tej fundacji sprawiając, że odczytywać ją można w kategoriach nowożytnego epitafium. Ukazani w trzech czwartych mężczyźni, zwróceni są twarzami w stronę płyciny z przedstawieniem *Ukrzyżowania*. Ich ręce, złożone w geście modlitwy, nadają wrażenie niemal adoracji ukrzyżowanego Chrystusa. Epitafijny charakter podkreślają także inskrypcje. Tak jak w przypadku epitafiów „tradycyjnych”, powyżej portretów, na zwieńczeniu pokrywy, umieszczona została inskrypcja zawierająca cytat z Pisma Świętego, a dokładnie z Ewangelii

57 „*Hoc Baptisterium de novo factum et hac positum est a Simone Gisegrachio anno a Christo nato MDXXC cum pastor huius ecclesiae esset vir reverendus D. Matthias Sartorius, qui eo ipso anno vitae suae terminum att(igit)*”. Odpis inskrypcji za G. SCHÖNAICH, *Die alte Fürstentumshauptstadt Jauer*, s. 92.

58 Precedensem miała być ambona z kościoła św. Piotra i Pawła w Legnicy. Jej zlecniodawca, Aleksander Eckstein, polecił rzeźbiarzowi Kasprowi Bergerowi wykonanie postaci rycerza w kirysie o rysach twarzy fundatora, jako podpory kazalnicy. Legnicki płatnerz zażyczył sobie ponadto, aby Berger umieścił w reliefie na parapecie korpusu ambony, kłęczące postacie donatora i jego żony. Ostatecznie jednak ambona nie została zrealizowana w takiej formie. Zob. Jakub POKORA, *Sztuka w służbie Reformacji. Śląskie ambony 1550–1650*, Warszawa 1982, s. 192–197.

św. Marka (Mar 16, 16). Odnosi się ona zarówno do aktu chrztu, jak i podkreśla prymarne znaczenie wiary człowieka. Bezpośrednio do fundatorów odwołują się natomiast inskrypcje umieszczone poniżej, na ich portretach, zawierające ponadto informacje o wieku osób upamiętnionych. Na wizerunku 64-letniego mężczyzny znajduje się napis: *Krew Jezusa Chrystusa Syna Bożego, oczyszcza nas z wszystkich naszych grzechów*⁵⁹, a portret 39-letniego fundatora opatrzony został słowami: *„Wierzę głęboko i jestem przekonany, że Jezus Chrystus jest moim Zbawicielem”*.⁶⁰ Obie inskrypcje mają silnie konfesyjny charakter i wyrażają nadzieję na odpuszczenie grzechów i życie wieczne.

Podczas celebracji sakramentu chrztu, zwyczajowo w kościele luterańskim udzielanego przy obecności całej gminy, uwaga skupiała się na chrzcielnicy przy której odprawiany był sakrament, wierni patrzyli więc nie tylko na biblijne przedstawienia oraz ich pisemne objaśnienia, lecz także na inskrypcje fundacyjne, kartusze herbowe bądź portretowe wizerunki rodziny, przypominające o jej donatorach. Pod względem reprezentacyjności chrzcielnica, obok ołtarza i ambony, stanowiła więc jedno z najdogodniejszych miejsc, do upamiętnienia jednostki w przestrzeni świątyni luterańskiej. Wydaje się jednak, że sprawdzenie tych fundacji jedynie na płaszczyznę komemoracji nie jest rzeczą słuszną. Jak wskazywał Peter Poscharsky poprzez donację kazalnicy fundator brał udział w „rozpowszechnianiu Słowa Bożego”.⁶¹ Podobnie przyjęć można, że fundacja chrzcielnicy stanowiła wizualne potwierdzenie udziału w „zbawiennym potopie”, jakim był chrzest. Jako element wyposażenia kościoła chrzcielnice służyć miały przede wszystkim całej gminie w czynnościach liturgicznych, a poprzez pokrywające je programy ikonograficzne, przybliżać wiernym treści głoszone przez pastora. Poprzez fundacje wyposażenia liturgicznego, fundatorzy mogli zademonstrować swoją przynależność konfesyjną. Ponadto, zgodnie z umieszczonymi na zachowanych sprzętach inskrypcjami, mówiącymi o fundacji „ku chwale” Boga czy Trójcy Świętej, stanowić mogły one również swoiste poświadczenie pobożności jednostki, wyrażając tym samym głęboko religijne pragnienia zbawienia i życia wiecznego.

Chrzcielnice były jednym z trzech, obok ołtarzy i ambon, najważniejszych elementów wyposażenia luterańskich wnętrz sakralnych. Przez względy funkcjonalne, jak i rangę samego sakramentu, lokowano je z reguły w centralnym miejscu kościoła, tak by zapewnić dobrą widoczność i akustykę wszystkim osobom zebranym w jego wnętrzu. Ten fakt sprawił, że na ich czasach i nakrywach często umieszczano bogate programy ikonograficzne oraz inskrypcyjne,

59 „Das Blütt Jesu Chris/ ti Gottes Sohnes, machet/uns rein von allen un/sern Sünden./ AETATIS SUAE/ 64/.”

60 „Ich gleub hoffe, und bin/ gewis, das Jesus Chris/ tus mein Erlöser ist./ AETATIS SUAE 39.“

61 Peter POSCHARSKY, *Die Kanzel. Erscheinungsform im Protestantismus bis zum Ende des Barocks*, Gütersloh 1963, s. 210.

odnoszące się do liturgii oraz roli sakramentu chrztu w życiu chrześcijanina. Rozbudowaną dekorację malarską i rzeźbiarską zaobserwować możemy na drewnianych chrzcielnicach, które występowały w śląskiej plastyce od lat 80. XVI w. Ich programy słowno-obrazowe odwołujące się głównie do elementów luteranckiej liturgii chrztu, modlitw i ustępów Pisma Świętego głoszonych w jej trakcie, stanowiły jeden z mechanizmów, który przybliżyć miał Słowo Boże wiernym. Dzięki umieszczonym na nich przedstawieniom, opartych ściśle o treści Pisma Świętego, słowa głoszone przez pastora mogły być unaoczniane zebranej we wnętrzu świątyni gminie, pomagając tym samym w objaśnianiu prawd wiary. Dydaktyczną funkcję obrazów wzmacniały umieszczane w ich pobliżu inskrypcje, będące najczęściej cytatami z Pisma Świętego. Chrzcielnice fundowane były przez członków lokalnych gmin ewangelickich, którzy, wykorzystując ich dogodne położenie w przestrzeni kościoła, często upamiętniali siebie oraz swoje rody w obrębie ich struktury, również wykorzystując do tego celu ich warstwę inskrypcyjną i ikonograficzną.

Autor | Author

Aleksandra Matczyńska

Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk
ul. Długa 26/28
00-950 Warszawa
matczynskaa@gmail.com

mgr Aleksandra Matczyńska (*1995) Doktorantka Instytutu Sztuki PAN. Absolwentka Historii Sztuki na Uniwersytecie Wrocławskim. Jej zainteresowania badawcze koncentrują się wokół problematyki luteranckiego wyposażenia liturgicznego, a także mecenatu artystycznego, ze szczególnym uwzględnieniem zagadnienia kobiet jako fundatorek dzieł sztuki.

Summary

„Finally turn your eyes and hearts to the cover of the baptismal font and see!“

The image and the word in the decoration of wooden Lutheran baptismal fonts from the years 1580–1660 in Silesia

Baptismal fonts were one of the three most essential liturgical furnishings of Lutheran church buildings, together with the altars and pulpits. Due to functional factors, as well as the importance of the sacrament itself, they were usually located in the central space of the church, to ensure good visibility and acoustics for all those gathered inside it. They were often decorated with rich iconographic and inscriptional programmes relating to the liturgy and the role of the sacrament of baptism.

Extensive decoration can be seen on wooden baptismal fonts, which has been present in Silesian art since the 1580s.

Their word and image programmes, referring mainly to the liturgy of baptism, prayers and passages of Scripture proclaimed during its celebration, were one of the mechanisms that brought the Word of God closer to the faithful. The images placed on them allowed the words spoken by the pastor to be shown to the community, thus helping to explain the truths of faith. The didactic function of the paintings was enhanced by the inscriptions placed near them. Baptismal fonts were commissioned by members of local evangelical communities, who often commemorated themselves and their families within their structure, also using for that purpose their inscrip-tional and iconographic programmes.

Seznam ilustrací

1. Autor neznany, chrzcielnica z Konina Žagańskiego, ob. Muzeum Piastów Śląskich w Brzegu, 1614 r. Fot. A. Matczyńska.
2. Autor neznany, chrzcielnica z kościoła pw. św. Mikołaja w Jeleninie, ok. 1600 r. Fot. A. Matczyńska.
3. Autor neznany, chrzcielnica z kościoła pw. św. Jacka w Miechowej, 1628 r. Fot. A. Matczyńska.
4. Autor neznany, chrzcielnica z kościoła pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Ręszowie, 1653 r. Fot. A. Matczyńska.

Autor nieznany, chrzcielnica z Konina Żagańskiego, ob. Muzeum Piastów Śląskich w Brzegu, 1614 r. Fot. A. Matczyńska.

Autor nieznany, chrzcielnica z kościoła pw. św. Mikołaja w Jeleninie, ok. 1600 r. Fot. A. Matczyńska.

Autor nieznany, chrzcielnica z kościoła pw. św. Jacka w Miechowej, 1628 r. Fot. A. Matczyńska.

Autor nieznany, chrzcielnica z kościoła pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny w Ręszowie, 1653 r. Fot. A. Matczyńska.

Problémová mládež a jej nejednotná terminológia v československom priestore medzi rokmi 1918–1945¹

VIKTÓRIA RIGOVÁ

Abstrakt | Abstract

Problémová mládež je v súčasnosti diskutovanou témou, no svoje miesto nachádza aj v historickom výskume – vo výskume sociálnych dejín. Veľký počet výrazov, ktorými sa problémová mládež označovala v priebehu rokov 1918 až 1945, komplikuje jej definovanie, ale aj ďalší jej výskum. Autori sa v dobovej odbornej literatúre zmieňujú o mládeži zanedbanej, mravne vadnej, úchylnej aj abnormálnej. Poukazujú tak na nejednotnosť terminológie. Predložený text tieto označenia zhromažďuje, definuje a porovnáva s cieľom určiť najvhodnejšie a tiež ponúknuť prierez jednotlivých slovných spojení pre označenie problémovej mládeže ako pomôcku pre ďalších bádateľov. Troubled youth is currently a topic of discussion, but it also finds its place in historical research – in the research of social history. Troubled youth were called by various terms during the years 1918 to 1945, which complicates its definition and its further research. Literature from the period under study operates with phrases such as neglected, morally defective, perverted and abnormal youth. Thus, the terminology was not uniform and clear during this period. The present text collects, defines and compares these designations in order to determine the most appropriate ones and also to offer a cross-section of individual phrases to describe troubled youth as an aid for other researchers.

Kľúčové slová | Key Words

mládež, problémová mládež, Československá republika, slovenský štát, terminológia
youth, troubled youth, Czechoslovak Republic, Slovak state, terminology

Historici sa pri svojom výskume stretávajú s rôznymi druhmi problémov vrátane tých terminologických. Dostávajú sa pred otázku, ako skúmaný jav, stav alebo vlastnosť nazvať tým správnym pojmom, v prípade že ide o odborný výraz

1 Táto štúdia vznikla s príspevom grantových projektov: UGA – *Sociálna starostlivosť o deti a mládež na západnom Slovensku v rokoch 1939–1945*; KEGA – *Nitra a nitriansky región v čase totality 1939–1945*. Pracovisko: Katedra histórie Filozofickej fakulty Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre.

– termínom.² V niektorých prípadoch dobová literatúra a archívne pramene ponúkajú rovno celú škálu výrazov a pomenovaní pre jeden jav. To je prípad aj problémovej mládeže v československom priestore v rokoch 1918–1945. Treba však na úvod upozorniť, že terminologická nejednotnosť a nestálosť nebola problémom, ktorý prišiel so vznikom Československa v roku 1918, ba naopak široká škála pomenovaní problémovej mládeže bola prítomná aj v predchádzajúcom období dualizmu v oboch častiach rakúsko-uhorskej monarchie. Práve v tomto období sa vyvinuli prvé terminologické jednotky pre uvedený pojem. Je preto zrejmé, že aj pre rozličný právny vývoj v Predlitavsku a Zalitavsku, čo dokladajú odlišné právne normy³ pred rokom 1918, nebola identická ani terminológia pre problémovú mládež. Terminologická nestálosť a flexibilita tak kontinuovala aj po roku 1918 v českej a slovenskej terminológii. Vzhľadom na komplikovanosť a rozsah témy bol pre predloženie štúdiu zámerne zvolený ako hraničný rok 1918, kedy je možné sústrediť sa výlučne na české (a slovenské) pojmy (termíny), a začať analýzu tohto problému v rámci jedného spoločného štátneho celku s jednotnou ideou sociálnej práce a starostlivosti.

Problém vyplývajúci z chaotickej klasifikácie problémovej mládeže sa naplno prejavil počas výskumu dejín Komenského ústavu v Košiciach⁴ (1919–1940) – neskôr Štátneho výchovného ústavu v Ilave (1940–1945),⁵ ktorý bol štátnym

- 2 Pod termínom sa rozumie lexikálna jednotka s presne vymedzeným pojmovým spracovaním pre označovanú skutočnosť, ktorá musí byť začlenená do systému pojmov konkrétneho a včleneného vedného odboru a zároveň oddelená od ostatných vedných odborov. Srov. Rudolf KUCHAR, *Právo a slovenčina v dejinách*, Budmerice 1998, s. 19.
- 3 Československá republika zákonom č. 11/1918 Zb. z. a n. recipovala dovtedy platné právo – v prípade českých krajín rakúske, v prípade územia Slovenska a Podkarpatskej Rusi uhorské. Diferencie medzi týmito právnymi normami však boli prekážkou, preto bolo nutné dosiahnuť unifikáciu právneho poriadku v rámci celej republiky vrátane zákonov týkajúcich sa detí a mládeže. Z medzivojnového obdobia možno spomenúť zákon č. 256/1921 Zb. z. a n. o ochrane detí v cudzej starostlivosti a detí nemanželských a prevádzacie vládne nariadenie č. 29/1930, alebo zákon č. 56/1928 Zb. z. a n. o osvojení. Problém kriminálnej mládeže zase ošetroval zákon č. 48/1931 Zb. z. a n. O trestnom súdnictve nad mládežou. Srov. Viktória RIGOVÁ, *Sociálna starostlivosť o problémovú mládež na príklade Štátneho výchovného ústavu v Ilave v rokoch 1938–1945* (diplomová práca), Nitra 2019, s. 31–33 a 42–52; Andrea KLUKNAVSKÁ, *Vývoj trestného práva na území Slovenskej republiky*, in: Mílniky práva v stredoeurópskom priestore, ed. Lenka Dufalová, Bratislava 2011, s. 83–86.
- 4 Dejiny Komenského ústavu v Košiciach siahajú do začiatku 20. storočia, do obdobia rakúsko-uhorskej monarchie. V období prvej ČSR bol polepšovňou s celoštátnou pôsobnosťou. Išlo o zariadenia výlučne pre chlapcov. Tí pochádzali z rôznych kútov Československa, rovnako tak boli rôznych vierovyznaní. Ústav mal justičné oddelenie a oddelenie sociálnej starostlivosti (neskôr pribudlo oddelenie pre mladistvých väzňov) a patril pod ministerstvo spravodlivosti. Na čele ústavu stál prednosta (neskôr nazývaný riaditeľ). Po prvej Viedenskej arbitráži (2. november 1938) a strate mesta Košice bol ústav dočasne evakuovaný do priestorov ružomerskej väznice a odiaľ do Ilavy – rovnako do priestorov väznice (december 1938). V tomto období bol ústav premenovaný na Štátny výchovný ústav v Ilave. Po vojne sa ústav vrátil do Košíc. Jeho konečným pôsobiskom bolo mesto Hlohovec na západnom Slovensku.
- 5 K téme Komenského ústavu v Košiciach a Štátneho výchovného ústavu v Ilave doteraz vyší práce: Viktória RIGOVÁ, *Sociálna starostlivosť ...* (diplomová práca), Nitra 2019; Vladimír VACHALIK a kol., *Sedemdesiat rokov výchovného ústavu pre mládež v Hlohovci*, Hlohovec 1973; Jozef VICEN, *Štátny výchovný ústav v Ilave 1938–1945* („Sonda“ do problematiky ústavnej starostlivosti na

prevýchovným zariadením pre mládež s rôznymi prejavmi sociálno-patologického správania.⁶ Problémovú mládež tak predstavovali osoby ťažko vychovateľné, zanedbávajúce školskú dochádzku, túlajúce, žobrajúce a v neposlednom rade delikventné. V praxi dochádzalo ku kombinácii prejavov sociálno-patologického správania – teda mládež, ktorá sa potulovala, mohla popri tom kraďnúť a rovnako tak aj zanedbávať svoje školské povinnosti. Jednou z kľúčových úloh výskumu bolo zadefinovanie mládeže, ktorá bola do spomínaného ústavu umiestňovaná. Avšak, dobové publikácie operujú so širokou škálou „typov“ mládeže a jej definícií – mládež *zanedbaná*, *mravne vadná*, *úchylná* či *abnormálna*.⁷ Nebolo jasné, ako sa v danom období mládež s rôznymi prejavmi sociálno-patologického a delikventného správania nazývala. Preto východiskovou otázkou výskumu je: aké výrazy a slovné spojenia sa používali na označenie problémovej mládeže v československom priestore medzi rokmi 1918 až 1945 a najmä, ako boli definované?

Kľúčové pre výskum je preto zhromaždenie všetkých pojmov (adjektív) využívaných pre označenie problémovej mládeže. Následne je potrebné s týmito pojmami pracovať – priblížiť jednotlivé definície, analyzovať ich a porovnať. Dôležité miesto v rámci spracovania tejto témy má tak komparatívna metóda, prostredníctvom ktorej vieme odhaliť prieniky jednotlivých definícií, ale aj upozorniť na ich odlišnosti a z nich vyplývajúce nejasnosti. Predložený text chce upozorniť ďalších bádateľov na terminologickú nejednotnosť a rozkolísanosť pri výskume problémovej mládeže a zároveň si dáva za cieľ ponúknuť riešenie pre tento terminologický chaos. Ktoré označenie pochádzajúce z rokov 1918 až 1945 je najvhodnejšie pre pomenovanie problémovej mládeže najčastejšie putujúcej do výchovných ústavov (akým bol napríklad Komenského ústav

Slovensku), in: Acta Facultatis Humanisticae Universitatis Matthiae Belii Neosoliensis, ed. Rastislav KOŽIAK, Banská Bystrica 2010, s. 96–103; Mária VAJOVÁ, *Polepšovňa v Košiciach – Komenského ústav v roku 1919*, in: Sapere Aude, ed. Jiří Králík, Hradec Králové 2011, s. 71–80; Helena ORIEŠČIKOVÁ, *Vznik Komenského ústavu v Košiciach*, Disputationes Scientifcae Universitatis Catholicae XVIII, 2018, č. 3, s. 84–98.

- 6 Na správaní mládeže sa v skúmanom období rokov 1918–1945 výrazným spôsobom prejavila vojna, jej dôsledky (v prípade medzivojnového obdobia) i hospodárske krízy (povojnová či veľká hospodárska kríza). Práve vojna spôsobovala nielen materiálnu, ale aj psychickú depriváciu detí a mládeže. Spôsobila tiež mravný a morálny úpadok spoločnosti, narušila rodinný život. Otcovia narukovali na front, bola oslabená ich otcovská autorita v rámci rodiny. Na druhej strane narastala autorita žien, ich ekonomický význam, ale aj zaneprázdnenosť. Bližšie pozri Gabriela DUDEKOVÁ-KOVÁČOVÁ, *Človek vo vojne. Stratégia prežitia a sociálne dôsledky prvej svetovej vojny na Slovensku*, Bratislava 2019, s. 260; Gabriela DUDEKOVÁ, *Stratégie prežitia v mimoriadnej situácii. Vplyv Veľkej vojny na rodinu na území Slovenska*, Forum Historiae 3, 2009, č. 1, s. 6 [online]. Dostupné na internete: <<http://www.forumhistoriae.sk/documents/10180/39170/dudekova.pdf>>.
- 7 V rámci celej predloženej štúdie sú výrazy „*zanedbaná*“, „*úchylná*“, „*abnormálna*“ a „*mravne vadná*“, „*vadná*“, „*mravná vadnosť*“, „*mravne úchylná*“ a „*mravne abnormálna*“ písané kurzívou. Jednak z dôvodu, že ide o dobovú terminológiu, ktorá môže mať v súčasnosti pejoratívny význam. Druhým dôvodom je, aby bolo z textu jasné a zrozumiteľné, ktoré termíny sú pre danú problematiku kľúčové, a na ktoré má byť sústredená pozornosť. Kurzívou sú tiež v texte písané názvy publikácií (kapitol), z ktorých štúdia vychádza.

v Košiciach, neskôr Štátny výchovný ústav v Ilave)? Do akej mieri je vhodné preberanie dobových termínov do súčasného vedeckého slovníka historikov?

Otázne je tiež definovanie mládeže ako takej. Mládež predstavovala skôr pojem sociologický či medicínsky. Z právneho hľadiska bola nejasne definovaná vekovým rozhraním 14 až 21 rokov,⁸ pričom zákon č. 48/1931 Zb. z. a n. o trestnom súdnictve nad mládežou rozlišoval dve vekové rozhrania. Prvou skupinou boli „nedospelí“ – osoby do 14 rokov, druhou skupinou boli „mladiství“ – osoby medzi 14. a 18. rokom života.⁹ Tento problém ale práca neskúma.

Výskum vychádza z dobových – odborných a štatistických publikácií v časovom rozmedzí rokov 1918 až 1945 napísaných v českom a slovenskom jazyku, pričom prevažuje literatúra českej proveniencie, nakoľko bol tento problém v českých krajinách oveľa viac diskutovaný. Citovanými autormi sú napríklad sekčný šéf ministerstva sociálnej starostlivosti Antonín Tůma, odborník na sociálnu pedagogiku Alois Zikmund či vedúci oddelenia sociálnej starostlivosti pri policajnom riaditeľstve v Prahe Jan Schneider. Medzi prehľadovo-štatistické publikácie patria – *Soupis zařízení sociální péče o mládež v republice Československé a Péče o chudé a péče o mládež ochrany potřebnou v republice Československé v roce 1931*. Použitá literatúra môže vyznievať selektívne, no ide predovšetkým o zdroje, ktoré ponúkali vyslovene charakteristiky a triedenie (podskupiny) predmetnej – problémovej mládeže.

Starostlivosť o deti a mládež, vrátane ich prevýchovy, bola v medzivojnovom období diskutovanou témou. Prvá Československá republika (ďalej ČSR) nadviazala na dve dejinami vyprofilované línie starostlivosti o chudobných a osoby potrebujúce ochranu a pomoc, na verejnoprávnu (sociálnu) starostlivosť a súkromnoprávnu ochranu (činnosť dobrovoľných a filantropických spolkov).¹⁰ ČSR disponovala, aj keď spočiatku skromným, no samostatným ministerstvom pre riešenie sociálnych problémov – ministerstvom sociálnej starostlivosti (ministerstvo sociálnej péče). Z organizačno-inštitucionálneho hľadiska došlo k výraznejším zmenám predovšetkým na území Slovenska, kde sa po vzore českých krajín¹¹ vytvárali *Okresné pečlivosti o mládež* so svojou bratislavskou ústredňou – *Zemským ústredím pečlivosti o mládež*.¹² Realizovanie

8 Miriam LACLAVÍKOVÁ – Adriana ŠVECOVÁ, *Dieta medzivojnového Slovenska. Verejná sociálna starostlivosť o deti a mládež na Slovensku a jej inštitucionálna základňa*, Praha 2019, s. 33.

9 Bližšie pozri *Sbírka zákonů a nařízení státu československého*, roč. 1931, s. 351.

10 Tieto dve línie sa postupne formovali od novoveku do obdobia 20. storočia. Na tému sociálneho štátu a starostlivosti pozri Jakub RÁKOSNÍK – Igor TOMEŠ a kol., *Sociální stát v Československu. Právně-institucionální vývoj v letech 1918–1992*, Praha 2012.

11 V českých krajinách začali na dobrovoľnej báze vznikať *Okresné pečlivosti o mládež* už v roku 1904. Vtedy sa ešte nazývali ako *Okresní komise pro péči o mládež*. V roku 1908 sa stala ich zastrešujúcim orgánom Česká zemská komise pro péči o mládež – od roku 1933 *Zemské ústředí pečlivosti o mládež*. Srov. Jakub RÁKOSNÍK – Radka ŠUSTROVÁ, *Rodina v zájmu státu. Populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918–1989*, Praha 2016, s. 78.

12 Regionálne *Okresné pečlivosti o mládež* na Slovensku vznikali od začiatku 20. rokov 20. storočia, pričom *Zemské ústredie pečlivosti o mládež* v Bratislave vzniklo v roku 1930. Od 1. januára 1920 tiež na Slovensku fungoval *Inštruktorát Ministerstva sociálnej starostlivosti o mládež* sídliači v Bratislave podriadený ministerstvu sociálnej starostlivosti. V roku 1933 však došlo k jeho

sociálnej politiky malo zlepšovať sociálne pomery v rámci celej spoločnosti, vo všetkých jej vrstvách, mala vyrovnávať sociálnu nerovnosť so zreteľom na sociálne slabších, nemajetných a utláčaných. Navyše, sociálna starostlivosť prestávala byť milosrdenstvom, ale stávala sa systematickou, účelnou a spravodlivou.¹³ Medzi akútne sociálne problémy patrila popri nezamestnanosti, zabezpečení vojnových poškodencov práve starostlivosť o deti a mládež¹⁴ – v tomto období veľmi často nezaopatrenú. Mládež ako „produkt“ hospodárskych, kultúrnych a mravných podmienok života sa väčšmi dostávala do pozornosti.¹⁵ Písalo sa o generácii, ktorá prekonala najkrutejšiu vojnu a vyrastala v období politickej, hospodárskej a morálnej krízy.¹⁶ Išlo o skupinu obyvateľstva, ktorá sa o seba nedokázala sama postarať. Práve pomoc a ochrana mládeže, ktorá bola ohrozená na správnom telesnom, duševnom a mravnom vývoji, bola vnímaná ako veľmi dôležitá. Podpora mládeže mala z pohľadu ČSR ďalekosiahly význam, nakoľko šlo o „záchranu budúceho dorastu národa“.¹⁷

Po krátkom období tzv. druhej republiky vznikol Protektorát Čechy a Morava a Slovenská republika – oba celky podriadené nacistickému Nemecku. Protektorát aj slovenský štát mali záujem o zvýšenie životnej obyvateľstva a o poskytovanie sociálnej starostlivosti, čo však neplatilo pre programovo diskriminované skupiny.¹⁸ V prípade slovenského štátu zohrávala dôležitú úlohu práve správna výchova detí a mládeže. Ludácky režim usiloval o kresťanskú, národne cítiacu a pracovitú mládež ako záruku lepšej národnej budúcnosti.¹⁹ Výchova „národného dorastu“ bola považovaná za najdôležitejšiu:²⁰ „*Mať zdravú a zdatnú mladú generáciu znamená mať zdravý národ, mať zaistenú budúcnosť.*“²¹ Netreba tiež zabúdať, že vo všeobecnosti bola na poprednom mieste sociálnej politiky slovenského štátu rodina ako základná bunka štátu a národnej spoločnosti. Bolo dôležité umožniť zakladanie rodín so zreteľom na ich dostatočné

likvidácii. Na tému inštitucionalizácie sociálnej starostlivosti o mládež v medzivojnovom Československu bližšie pozri publikácie M. LACLAVÍKOVÁ – A. ŠVECOVÁ, *Dieťa medzivojnového Slovenska*; Pavol TIŠLIAR – Branislav ŠPROCHA, *Inštitucionalizácia sociálnej starostlivosti o deti a mládež na Slovensku v 20. a 30. rokoch 20. storočia*, in: *Od špitála k nemocnici. Zdravotníctvo, sociálna starostlivosť a osвета v dejinách Slovenska*, edd. Ivana FIALOVÁ – Daniela TVRDOŇOVÁ, Bratislava 2013, s. 436–445.

13 Milan HLAVAČKA – Pavel CIBULKA a kol., *Sociální myšlení a sociální praxe v českých zemích 1781–1939. Ideje, legislativa, instituce*, Praha 2015, s. 92–93.

14 Anna FALISOVÁ, *Spoločnosť a jej premeny v medzivojnovom období. Sféra sociálnej starostlivosti*, in: *Slovensko v 20. storočí (3. zväzok). V medzivojnovom Československu: 1918–1939*, edd. Bohumila FERENČUHOVÁ – Milan ZEMKO, Bratislava 2012, s. 115.

15 Jaroslav KALLAB, *Historický vývoj sociální péče o mládež*, Brno 1923, s. 4.

16 Václav PŘÍHODA, *Význam a metody kolektivní výchovy, Úchylná mládež X*, 1935, sešit 5–6, s. 139.

17 Antonín TŮMA, *Právní základy sociální péče o mládež v republice Československé*, Praha 1925, s. 10.

18 Bližšie pozri J. RÁKOSNÍK – I. TOMEŠ, *Sociální stát v Československu*, s. 107–114.

19 Pozri napr. Jozef SIVÁK, *Nové slovenské školstvo I.*, Bratislava 1940, s. 85.

20 Bližšie pozri *Budujeme sociálny štát 1939–1945*, Bratislava 1944, s. 6.

21 Bližšie pozri V. H. KURTHA, *Ideove-vedecké a organizačné základy našej starostlivosti o mládež a rodinu*, Bratislava 1941, s. 3.

hmotné zabezpečenie:²² „Človečenstvo vracia sa k pravému hodnoteniu rodiny, ako zdravému a jedinému pozitívnemu základu pre svoj mravný a sociálny vývoj.“²³ Na pozadí týchto predstáv o sociálnej i rodinnej politike však stále vystávala aj otázka problémovej mládeže, i keď v skúmanom období sa problémovou nenazývala.

Mládež zanedbaná

Prvé slovné spojenie, ktoré sa spravidla vyskytuje v dobovej literatúre a ktorým sa budeme zaoberať, je mládež *zanedbaná*. Antonín Tůma,²⁴ sekčný šéf ministerstva sociálnej starostlivosti, publikoval v periodiku *Sociální revue* v roku 1921 článok s názvom *Ke snahám o zlepšení výchovy mládeže zanedbané*. Napriek názvu, v ktorom Tůma mládež klasifikoval ako *zanedbanú*, v texte pravidelne operoval so slovami „zpuštělá“ alebo „zpuštěním ohrožena“ mládež. Spustnutie mládeže bolo spôsobené predovšetkým 1. svetovou vojnou, kedy sa deťom nedostávalo dostatočnej starostlivosti v samotných rodinách a rodičia nedokázali zabezpečiť ich zdravý telesný, duševný a mravný vývoj. Situáciu ešte viac komplikovalo využívanie detí na prácu a tiež, že „školy samy nebyly s to, aby plnily své poslání [...] Vyučování bylo nepravidelné a nedostatečné“.²⁵ Vojnový stav a následná zlá sociálno-hospodárska situácia spôsobili enormný nárast spustnutej, teda *zanedbanej* mládeže. Povojnová kríza sa prejavovala aj vzrastajúcim počtom kriminálnej mládeže. So *zanedbanou* mládežou Tůma stotožňoval aj osoby páchajúce trestné činy,²⁶ pričom v krátkosti spomenul vtedy platnú legislatívu – trestné súdnictvo nad mládežou.²⁷ Okrem toho sa Tůma zmienil o mládeži, ktorá bola zanedbávaná v zmysle, že bola bez zaopatrenia – osirelá

22 Štefan POLAKOVIČ, *Tisova náuka*, Bratislava 1941, s. 333–334.

23 V. H. KURTHA, *Ideove-vedecké a organizačné základy*, s. 3.

24 V auguste 1922 sa v Brne popri výstave sociálnej starostlivosti o mládež uskutočnil cyklus prednášok s názvom „O dítěti ochrany a péče potřebném“. Ako odborník na danú problematiku mal svoju prednášku práve aj Antonín Tůma. Jeho témou bol „Poměr státu k dobrovolné sociální péči o mládež“. Srov. Antonín TŮMA, *Poměr státu k dobrovolné sociální péči o mládež*, Brno 1923, 22 s.

25 Antonín TŮMA, *Ke snahám o zlepšení výchovy mládeže zanedbané*, *Sociální revue* II, 1921, s. 12.

26 „K zákonům, které dotýkají se péče o mládež zpuštělou, náleží v první řadě ustanovení zákona trestního, pokud vztahuje se na děti a osoby mladistvé, jež považovati možno za zpuštělé proto, že dopustily se nějakého činu trestného.“ Srov. *Tamtiež*.

27 V tomto období odborníci volali po reforme trestného súdnictva nad mládežou. Po vzniku Československa totiž na území českých krajín a na území Slovenska a Podkarpatskej Rusi neboli jednotné zákony. Na území českých krajín zostali v platnosti rakúske právne normy a na území Slovenska uhorské. Preto bolo potrebné legislatívu unifikovať. Po rokoch príprav a odborných rokovaní došlo k unifikácii zákonom č. 48/1931 Zb. z. a n. O trestním soudnictví nad mládeží. Celé znenie pozri *Sbírka zákonů a nařízení státu československého*, roč. 1931, s. 351–366. Na túto tému bližšie pozri August MIRIČKA – Otto SCHOLZ, *O trestním soudnictví nad mládeží : zákon ze dne 11. března 1931 č. 48 Sb. z. a n. s důvodovými zprávami, prováděcími nařízeními a souvisícími zákony*, Praha 1932; Andrea KLUKNAVSKÁ, *Vývoj trestného práva na území Slovenskej republiky (Niekoľko poznámok k právnym predpisom o trestnom konaní proti mladistvým)*, in: Mílniky práva v stredoeurópskom priestore, ed. Lenka DUFALOVÁ, Bratislava 2011, s. 83–86; Miriam LACIAVÍKOVÁ – Adriana ŠVECOVÁ, *Pramene práva na území Slovenska II. (1790–1918)*, Trnava 2012.

a opustená. Kvôli tomu sa nevyhol ani téme tzv. chudobinskej²⁸ starostlivosti: „Není pochybnosti, že nejčetnější kontingent mládeže zputstlé a ohrožené rekrutuje se právě z těch dětí, které odkázány jsou na tuto veřejnoprávní chudinskou pomoc.“²⁹ O zanedbané – osirelé a opustené deti sa v danom období starali detské domovy, sirotince, útulky a rodinné kolónie.³⁰ V rámci zanedbanej mládeže Tůma písal aj o mládeži umiestňovanej do výchovných ústavov a polepšovni. Z územia Slovenska opísal práve v úvode zmienený Komenského ústav v Košiciach. Vystihol umiestňovanie dvoch skupín osôb – (1.) previnilcov a (2.) osoby opustené, vo výchove zanedbané a mravne ohrozené. V roku 1921 tak Tůma pod zanedbanou mládežou rozumel širokú škálu osôb – od osôb delikventných, mravne ohrozených až po osirelé a opustené. Spoločným menovateľom vo všetkých prípadoch bolo nevhodné rodinno-sociálne prostredie.

Vo svojej publikačnej činnosti a osvete Tůma ďalej pokračoval v knihe *Právní základy sociální péče o mládež v republice Československé* z roku 1925. Na problém sociálnej starostlivosti o mládež sa zamerlal komplexnejšie, pričom ani v tomto prípade neopomenul tému zanedbanej mládeže a venoval jej jednu z kapitol (*Kapitola XIII. Veřejná péče o nápravu mládeže zanedbané*). Sekčný šéf ministerstva sociálnej starostlivosti zhrnul definovanie tejto mládeže do vyjadrenia, že zanedbanou sa stáva mládež „o jejíž řádnou výživu a výchovu není náležitě postaráno, je ohrožena ve svém zdravém vývoji, upadá tělesne, rozumově i mravně“.³¹ Tůma nezmenil názor ani na príčiny vedúce k zanedbanosti mládeže. Tou hlavnou bola nedostatočná sociálna starostlivosť. Práve zo skupiny mládeže odkázanej na verejnú pomoc a ochranu vznikali mladistvé osoby prepadajúce spustnutosti a zanedbanosti. Ďalším z dôvodov bolo zanedbávanie zo strany rodičov, ale tiež rôzne vrodené sklony a duševné úchylky. Tie mali za následok, že rodina ani škola nedokázali týmto osobám poskytnúť vhodnú výchovu. Za nárastom počtu zanedbanej mládeže Tůma opäť videl prvý celosvetový vojnový konflikt. Ten totiž odvodom mužov (otcov) na front a zvýšenou záťažou – zaneprázdnenosťou žien (matiek) spôsobil rozvrat rodinného života. Tůma časť kapitoly o zanedbanej mládeži venoval aj trestnému súdnictvu nad mládežou a nútenej polepšovacej výchove mladistvých delikventov, čím opätovne zaradil delikventnú mládež medzi mládež zanedbanú. Tůma tak v zásade potvrdil svoje

28 V českom jazyku chudinská péče. Na tému dejín a vývoja chudobinskej starostlivosti bližšie pozri M. HLAVÁČKA – P. CIBULKA, *Sociální myšlení a sociální praxe v českých zemích*, s. 11–107.

29 A. TŮMA, *Ke snahám o zlepšení výchovy mládeže zanedbané*, s. 14.

30 *Tamtiež*, s. 14–16. Detské domovy mohli byť štátne, zemské, okresné, ale aj založené a podporované rôznymi filantropickými spolkami. V Prahe napr. fungovali: Sirotčinec hlav. mesta Prahy na Hradčanech, Detský asyl milostného Pražského Jezulátka či Izraelitský sirotčinec pro hochy. Okresy v Čechách a na Morave vydržovali napríklad ústavy v Jaroměři, Chrudimi, Pardubicích, Plzni, Strakoncích či v Znojme. Pod štátnu správu na Slovensku patrili štátne detské domovy v Košiciach a Rimavskej Sobote, a jeden štátny sirotinec v Slovenskej Lupči. Srov. *Péče o chudé a péče o mládež ochrany potřebnou v Republice československé v roce 1931. Díl II.*, Praha 1937, s. 55–56.

31 A. TŮMA, *Právní základy sociální péče o mládež v republice Československé*, s. 161.

vyjadrenia z roku 1921. Ponúkol aj usmernenie, ako predchádzať zanedbanosti mládeže – „zlepšením preventívni péče o fyzické a duševní potřeby mládeže“.³²

Za zmienku tiež stojí publikácia ministerstva sociálnej starostlivosti rovnako z roku 1925 – *Soupis zařízení sociální péče o mládež v republice Československé*. Tá, na rozdiel od Tůmu, rozlišovala medzi opustenou/osirelou a zanedbanou mládežou. Každý z nich venovala samostatnú kapitolu. Na adresu zanedbanej mládeže uviedla: „Mládež zpustlá a zanedbaná neb zpustnutím ohrožená do té míry, že pro ní nestačí ani výchova rodinná ani normální péče ústavní, svěřuje se zvláštním odborným ústavům, t. zv. výchovným, polepšovným a pod.“³³ V medzi-vojnovom období fungovali v Čechách a na Morave výchovné ústavy napríklad v Králíkách, Opatovicích, Kostomlatech, Boskovicích, Mohelnici, Uherském Hradišti či v Novém Jičíně. Samotná Praha vydržovala v roku 1925 tri výchovne. Na Slovensku tejto mládeži slúžilo len jediné zariadenie, a to spomínaný Komenského ústav v Košiciach (v období slovenského štátu Štátny výchovný ústav v Ilave).³⁴

Svoj výklad zanedbanej mládeže ponúkla aj rozsiahla publikácia z roku 1937 s názvom *Péče o chudé a péče o mládež ochrany potřebnou v republice Československé v roce 1931* (druhý diel). Už v rámci triedenia inštitúcií verejnej a dobrovoľnej starostlivosti sa zariadenia pre mládež odkázanú na cudziu starostlivosti delili: a.) pre mládež a osoby normálne, b.) pre mládež a osoby *abnormálne*. Druhá z menovaných skupín bola rozdelená nasledovne:

1. rodinné útulky a rodinné kolónie pre mládež ľahko úchylnú pri špeciálnych školách obvodových;
2. zariadenia pre starostlivosť o zmrzačených;
3. zariadenia pre starostlivosť o nevidomých;
4. zariadenia pre starostlivosť o hluchonemých;
5. zariadenia pre duševne úchylných – slabomyselní, epileptici, encefalitici;
6. zariadenia pre *mravne úchylných* – vychovateľne, polepšovne, ústavy pre „padlé dívky“;
7. zariadenia pre starostlivosť o nevyliciteľne chorých;
8. izolačné útulky pre tuberkulózne osoby.³⁵

Publikácia *Péče o chudé a péče o mládež ochrany potřebnou v republice Československé v roce 1931*, rovnako ako vyššie zmienený súpis sociálnych zariadení o mládež v ČSR, rozlišovala medzi starostlivosťou a zariadeniami pre osirelú/opustenú mládež a pre zanedbanú mládež. Piata kapitola je venovaná osirelej a opustenej mládeži a následne šiesta kapitola (6. *Péče o mládež zanedbanou*) je venovaná priamo zanedbanej mládeži. Jej definícia znela: „Pod pojmem mládeže zanedbané zabírá sociální péče hlavně mladistvé osoby mravně vadné

³² Tamtiež, s. 161–173.

³³ *Soupis zařízení sociální péče o mládež v republice Československé*, Praha 1925, s. 16.

³⁴ Tamtiež, s. 14–17.

³⁵ *Péče o chudé a péče o mládež ochrany potřebnou v republice Československé v roce 1931*, s. 11.

a zputlé. Příčinou zputlosti bývá především nedostatek výchovy, kterou zanedbávají rodiče a osoby k tomu povolane.“ Individuálních symptomov, foriem a stupňov zanedbanosti bolo veľa, vo všeobecnosti sa však prejavovali „v hrubosti povahy a špatných duševných vlastnostech, nedostatku mravného citění a studu“.³⁶ Táto mládež mala sklony porušovať školský poriadok, zákony a policajné predpisy. O zanedbanú mládež sa mali v období medzivojnového Československa starať rôzne spolky, Okresné starostlivosti o mládež, výchovne, ochraňovne a pre deti „žebrevé a toulavé a mládež mravně úchylnou také polepšovny“.³⁷ Tým opäť vstupuje do pozornosti Komenského ústav v Košiciach: „Ústav Komenského v Košicích ve správě státní, založený r. 1903. V oddělení justičním provádí se polepšovací výchova mladistvých provinilců, v oddělení sociální péče výchova mládeže mravně ohrožené a zanedbané.“³⁸ Tieto prvotné zistenia by mohli navádzať k presvedčeniu, že práve slovné spojenie mládež zanedbaná je vhodným označením pre problémovú mládež umiestňovanú do prevýchovných zariadení. Avšak, v citovaných častiach boli naznačené ďalšie využívané termíny.

Mládež mravne vadná

Vo vyššie uvedených príkladoch dobových publikácií sa viac krát vyskytlo slovné spojenie *mravne vadná/vadný*, no bez bližšej špecifikácie. Deti a mládež s určitým hendikepom v medzivojnovom Československu boli často dopĺňané práve aj o adjektívum *vadné/vadná*. S tým súvisí aj ďalšie pomenovanie problémovej mládeže – mládež *mravne vadná*. Práve *mravná vadnosť* bola veľmi častým dôvodom umiestňovania chlapcov do Komenského ústavu v Košiciach. Za príčiny mravného úpadku detí boli považované, rovnako ako v prípade *zanedbanej* mládeže, nedostatok dozoru nad deťmi, ľahostajnosť rodičov (pestúnov) a zlé rodinno-sociálne pomery spôsobené 1. svetovou vojnou.³⁹

Alois Zikmund, zakladateľ českej sociálnej pedagogiky, publikoval v roku 1930 knihu venovanú práve tomuto typu mládeže. Podľa Zikmunda u *mravne vadnej* mládeže, na rozdiel od „dítěte normálního“, vývoj mravného citu a vôle neprebehol harmonicky, ale mal úchylný priebeh. Úlohou výchovy týchto osôb bolo vzdelávať ich v mravnej citlivosti – ujasňovať ich zvrátené mravné a sociálne predstavy, budiť v nich zmysel a porozumenie pre sociálne hodnoty. Úchylnosť mravného života, ktorou tieto osoby trpeli, sa prejavovala v rozličných formách. Podľa závažnosti sa ich výchova mala opierať o pedagogiku alebo o psychiatrickú liečbu. Každý jednotlivec mal mať individuálnu výchovu vychádzajúcu z jeho potrieb. Súčasťou výchovy malo byť „vychovatelství mládeže normální“, ale aj psychopatológia, kriminálna psychológia, psychiatria

36 *Tamtiež*, s. 56.

37 *Tamtiež*.

38 *Tamtiež*, s. 57.

39 Jan SCHNEIDER, *Mravně vadní, Úchylná mládež I*, 1925, sešit 2, s. 85–89.

a sociológia. Cieľom výchovy a vzdelávania bola mravná náprava a „sociálni upotrebiteľnosť individua“.⁴⁰

V prvej kapitole Zikmund ďalej píše: „V duševním životě mravně vadných shledáváme, že mravní představy jejich jsou nedokonalé, neb vlivem zvrácené a nesprávné výchovy falešné, že jim často schází vědomost toho, co je dobré a co zlé. Úkolem výchovy je, aby jednak scházející představy mravní vypěstila, falešné představy ve správné přeměnila. Správné představy bývají vědomě upevňovány jednak mravoučným poučováním, jednak posuzováním příběhů z blízkého i vzdáleného života, nevědomě příkladem okolí a praktickými návody.“⁴¹ Zikmund rozoberal aj citový život a jeho chyby: „Abnormální dítě trpí nejvíce city nelibými, náladou deprimující. City nelibé u mladistvých bývají vyvolávány též i určitými osobami, překonanými myšlenkami a p.“ Typickým znakom mravne vadných bola slabosť vôle, pričom práve tá mala byť správnu výchovou podporovaná a posilňovaná.⁴²

Mládež mravne vadná bola spájaná aj s delikventnou mládežou. Zikmund priblížil dovtedajšie typické znaky vrodenej zločinnosti, akými boli pichľavý pohľad, nesúmernosť lebky a tváre, prirastené ušné lalôčky, ostrý nos či vyčnievajúca brada. Avšak, už v danom období výskumy preukázali, že tieto telesné znaky nemožno brať ako spoľahlivé znaky zločinnosti osôb. Toto zistenie Zikmund potvrdil tvrdením, že „tělesně zcela normální mohou míti defekty psychické a že lidé s tělesnými defekty jsou psychicky úplně zdraví“.⁴³

Zikmund tiež písal aj o príčinách mravného úpadku mládeže. Kľúčovú rolu zohrávalo rodinné prostredie, pretože pokiaľ dieťa nemalo zdravé rodinné prostredie, mohli sa jeho poruchy duševnej rovnováhy ľahko stať trvalými. To následne viedlo k tomu, že sa tieto osoby stávali antisociálnymi a vadnými. Príčiny, prečo sa dieťa stávalo mravne vadným boli podľa autora tri:

- a. vnútorné (endogénne);
- b. vonkajšie (exogénne);
- c. zlý vývoj charakteru („vznikly ze zkušeností, které mladého člověka, sledujícího určité cíle, zklamaly“).

Stav mravnej vadnosti, za ktorým boli vnútorné príčiny, vyviedol z vrodenej vlôh, dedičnosti, no mohli za ním stáť aj niektoré choroby ako napr. tuberkulóza, epilepsia, spavá nemoc, slabomyselnosť či hystéria, ale aj alkoholizmus. Podľa Zikmunda práve vplyvom týchto chorôb dochádzalo k poruche („zatemnění“) vedomia, v ktorom bývali páchané tie najťažšie zločiny.⁴⁴ Medzi vonkajšie

40 Alois ZIKMUND, *Mládež mravně vadná*, Praha 1930, s. 5–6.

41 *Tamtiež*, s. 8.

42 *Tamtiež*, s. 11 a 19.

43 *Tamtiež*, s. 22. Bližšie pozri III. *Tělesná konstituce a zločinnost*.

44 *Tamtiež*, s. 23–26.

príčiny mravného úpadku patrilo zlé rodinné a sociálne prostredie, v ktorom dieťa žilo, či v ktorom sa jedinec pohyboval.⁴⁵

O *mravne vadnej* mládeži sa zmienila aj Marie Trnková v publikácii *Kapitoly ze sociální péče o mládež* z roku 1932. Trnková v rámci sociálnej starostlivosti rozlišovala medzi starostlivosťou o mládež (1.) normálnu, (2.) *mravne vadnú*, (3.) telesne a mentálne hendikepovanú, (4.) zdravotnú starostlivosť. Mládež *mravne vadnú* označila ako prechodný stupeň medzi „dětmi normálními a abnormálními“. Tento typ mládeže ďalej rozčlenila na tri skupiny:

1. ohrozená mládež – opustená, bez domova a (alebo) dostatočnej výchovy; ohrozená mohla byť vo vlastnej či pestúnskej rodine;
2. *zanedbaná* mládež – vykazuje stopy mravného narušenia, ktoré spôsobili rodičia alebo okolie;
3. *previnilá* mládež – dopustila sa trestného činu.⁴⁶

V členení a ponímaní či už *zanedbanej* alebo *mravnej vadnej* mládeže nebola zhoda a jednotnosť. Vo vyššie citovanej publikácii *Péče o chudé a péče o mládež ochrany potřebnou v republice Československé v roce 1931* bola mládež *mravne vadná* podskupinou *zanedbanej* mládeže, pričom v prípade knihy Marie Trnkovej je to presne naopak. V zásade ale môžeme obe často používané adjektíva (*zanedbaná*, *mravne vadná*) vnímať identicky. Vo svojej podstate označovali rovnaké skupiny mládeže.

Úchylná mládež

Ako ďalšie slovné spojenie využívané pre problémovú mládež bolo *úchylná* mládež. S rovnomeným názvom vychádzalo aj periodikum.⁴⁷ Presnejšie vyjadrené šlo o „časopis pro výzkum a výchovu mládeže slabomyslné, hluchoněmé, slepé, mravně vadné a zmrzačelé“. Vo všeobecnosti sa teda pod *úchylnou* mládežou v danom období rozumeli nasledovné skupiny:

- a. mentálne hendikepovaní;
- b. hluchonemí;
- c. nevidiaci;
- d. *mravne vadní*;
- e. telesne hendikepovaní.

45 „Mnoho dětí trpí častými hádkami a spory rodičů. Takovými poměry jsou pak hnány na ulici, aby zapomněly na ně v povrchních zábavách. Mnohdy opustí domov vůbec, potulují se, což svádí je k trestným činům [...] Stejně neblaze působí na děti příliš velká svoboda, která svádí na scesti [...]. Velké nebezpečí pro mravní život skrývá v sobě atomizace rodiny [...]. Špatnými kamarády a zlou společností bývá nejvíce mravně ohrožována mládež dorůstající, zejména v době pohlavního dospívání. Kdežto mravní zpusťlost hochů je většinou zločinná, bývá u děvčat více povahy sexuální [...].“ Tamtéž, s. 28.

46 Marie TRNKOVÁ, *Kapitoly ze sociální péče o mládež*, Praha 1932, s. 9–10, 78–80.

47 Časopis *Úchylná mládež* vychádzal v rokoch 1925–1950. Vydával ho *Spolek pro péči o slabomyslné* v Prahe.

Takže osoby bez mravného citu a vôle (podľa definície Alojza Zikmunda) – *mravne vadné* môžeme nazývať aj ako úchylné. Výchovnej starostlivosti o úchylné deti sa venoval aj Jozef Zeman vo svojom krátkom texte *Rozvoj výchovnej péče a výzkum dítäte úchylného po prevratu*. Zeman sa zmieňoval o slabomyselných, nevidiacich, hluchonemých, telesne hendikepovaných, ale rovnako tak aj o *mravne vadných*.⁴⁸ Takže škála osôb, ktoré boli zaraďované do skupiny úchylných, bola rovnaká ako vo vyššie zmienenom odbornom časopise.

Výraz „úchylný“ bol využívaný aj v období Slovenskej republiky 1939–1945. V knihe tajomníka Slovenského ústredia starostlivosti o mládež Antona Hájovského *Dva roky sociálnej starostlivosti o mládež* je štvrtá kapitola venovaná starostlivosti o deti úchylné. Vnímanie úchylné mládeže sa v tomto období nezmenilo, rovnako tam boli zaraďované osoby mentálne a telesne hendikepované, a *mravne vadné*. Deti *mravne vadné* publikácia rozdelila na ďalšie tri skupiny:

1. ohrozené – opustené bez domova, zaopatrenia a výchovy, prípadne ohrozené vo vlastnej rodine;
2. zanedbané – deti a mládež, ktoré javili stopy mravnej úchylnosti v dôsledku zlého príkladu rodičov či iných osôb;
3. previnilé – deti a mládež, ktorá sa dopustila trestného činu.⁴⁹

Členenie podľa Hájovského je tak rovnaké ako v prípade vyššie uvedenej Marie Trnkovej.

Zrušme názov *mravne vadní*

V roku 1932 bol vo periodiku *Úchylná mládež* zverejnený článok s názvom *Zrušme název „mravně vadní“*. Jeho autorom bol doktor Cyril Stejskal, ktorý tvrdil, že síce sa úchylná mládež rozdeľuje na päť skupín, pričom jednou z nich je aj mládež *mravne vadná*, toto členenie nestačí. Píše o širšom spektre rôznych individuálnych prípadov v rámci jednej zdanlivo jednotnej skupiny *mravne vadných*. Všetky skupiny majú jeden spoločný znak, a to že aj napriek svojej normálnej (niekedy aj vysokej) inteligencii nie sú schopní zžiť sa s okolím, teda či už s rodinou, spolužiakmi a neskôr ani s pracovným prostredím. Stejskal píše o dvoch typoch ľudí: „*Jedni nevycházejí ze stálých konfliktů se svým okolím, jdou všem těžce na nervy, druzí svým občasným výstředním chováním zneklidňují všechny kolem sebe, stávají se někdy i nebezpečnými sobě nebi svému okolí, projeví nečekaně takové sklony, že i když jejich chování neukazuje delší dobu nic nápadného, udržují svou rodinu v stálém napětí a neklidu.*“⁵⁰ Mládež mohla byť podľa autora *mravne vadná* z dvoch dôvodov, čo malo znamenať aj iný prístup. Jednak sa mohla mládež stať *mravne vadnou* v dôsledku zlej výchovy, kedy jej *mravná vadnosť*

48 Jozef ZEMAN, *Rozvoj výchovnej péče a výzkum dítäte úchylného po prevratu (Rozpravy ústavu pro výzkum dítäte a dorůstající mládeže)*, Praha 1931, s. 1–6.

49 Bližšie pozri Anton HÁJOVSKÝ, *Dva roky sociálnej starostlivosti o mládež*, Bratislava 1943, s. 100–104.

50 Cyril STEJSKAL, *Zrušme název „mravně vadní“*, *Úchylná mládež VIII*, 1932, sešit 1, s. 1.

bola primárne len zlým návykom. Takéto osoby mali smerovať do výchovných ústavov. Druhú časť však tvorili osoby u ktorých *mravná vadnosť* tkvela v ich zlej nervovej konštitúcii. Antisociálne správanie týchto osôb už malo byť prejavom chorobnosti. V ich prípade nestačilo umiestnenie do výchovného ústavu, ale bol nutný zásah lekára, pričom pedagóg mal až následne postupovať podľa pokynov psychopatológa (lekára). Cieľom doktora Stejskala bolo zrušiť názov *mravne vadní*, nakoľko šlo o osoby dvoch rozličných „typov“ s rozdielnym pôvodom „*vadnosti*“. Malo sa teda hovoriť o:

- a. deťoch zanedbaných, pustnúcich a zle vychovaných
- b. o deťoch neuropsychopatických⁵¹

Presne na toto narážal aj Alois Zikmund vo svojej knihe, keď písal jednak o pedagogickej výchove pre jednu skupinu mládeže a psychiatrickej liečbe pre druhú skupinu. Na záver možno dodať autorovo veľmi výstižné zhrnutie: „*Ale ti i oni majú oprávnený nárok, aby se jim dostalo účelné péče, jako zas s druhé strany společnost musí mítí zájem o to, aby individua potencionálně nebo otevřeně antisociální byla účinně léčena nebo aspoň učiněna neškodnými.*“⁵²

Mládež (osoba) *abnormálna*

V období prvej ČSR bolo v rámci tejto problematiky často skloňované aj slovo *abnormálny*. Toto pomenovanie bolo využité aj v už spomínanej knihe *Péče o chudé a péče o mládež ochrany potřebnou v republice Československé v roce 1931*. Pod pojmom *abnormálne* dieťa sa rozumeli „*všetky děti, které mají tělesné a duševné vady a úchytky, kterými sa odlišujú od pravidelne vyvinutého dieťaťa*“. Patrili sem deti telesne (vtedy tzv. mrzáčikovia, dnes telesne hendikepovaní), zmyslovo (hluchonemí, slepí), mentálne (slabomyseľné, „*blbé*“) a *mravne abnormálne* (psychopatické, kriminálne). V podstate išlo o rovnaké členenie ako v prípade úchylných detí a mládeže. Teda slovo úchylný by sme mohli vnímať ako synonymum pre výraz *abnormálny* (úchylný = *abnormálny*).⁵³ Treba upozorniť, že do skupiny *mravne abnormálnej* mládeže boli v tomto prípade jasne zaradení aj mladiství kriminálnici. Tým pádom by sme mohli chovancov Komenského ústavu v Košiciach a neskôr Štátneho výchovného ústavu v Ilave teoreticky nazvať aj ako úchylných, aj ako *abnormálnych*.

O *abnormálnych* deťoch sa hovorilo aj v nasledujúcom období slovenského štátu. Publikácia *Ideove-vedecké a organizačné základy našej starostlivosti o mládež a rodinu* z roku 1941 sa o týchto osobách v odseku „*Starostlivosť o mládež*

51 O *mravne vadnej* mládeži narušenej prírodou alebo výchovou sa zmienil aj J. Čermák v článku pre Úchylnú mládež v roku 1931: „*Tím obtížnější přechod do života je u dětí abnormálních, jejichž vůle byla po stránce mravní porušena přírodou nebo výchovou.*“ Srov. J. ČERMÁK, *Odchod z ústavu do života*, Úchylná mládež VII, 1931, sešit 8–10, s. 226.

52 C. STEJSKAL, *Zrušme název „mravně vadní“*, s. 2.

53 Viliam GAŇO, *O potrebe zemského spolku pre pečlivosť o slabomyseľných na Slovensku*, Úchylná mládež VIII, 1932, sešit 5–6, s. 89.

abnormálnu“ zmienila nasledovne: „Na Slovensku máme ešte dosť smutných zjavov zanedbaných, chybných detí [...] Nové Slovensko nesmie trpieť, aby tieto zjavy rástly, preto robí dôkladné hromadné prehliadky slabomyseľných, zmrzačených a inak chybných detí [...] takto robiac z kandidátov záhalky a žobroty užitočných členov ľudskej spoločnosti“.⁵⁴

Popri adjektívach *zanedbaná*, *mravne vadná*, *úchylná* či *abnormálna* sa v dobovej literatúre vyskytujú aj ďalšie kombinácie. Po vyššie zmienenej *mravne abnormálnej* mládeži sa objavuje aj zamieňanie slova *vadný* za *úchylný*, čím sa môžeme stretnúť s využitím slovného spojenia *mravne úchylný*. K takémuto terminologickému spojeniu došlo vo vyššie citovanej publikácii *Péče o chudé a péče o mládež ochrany potrebnou v republike Československé v roce 1931*,⁵⁵ ale tiež v článku od Viléma Nového z roku 1934 *Mravně úchylná mládež před soudem*, v článku J. Mauera *Pedopathologie a nápravná pedagogika* rovnako z roku 1934 či v texte Viliama Gaňa z roku 1932: „Pre mravne ohrozených máme št. detské domovy a pre mravne úchylných máme ústav Komenského v Košiciach.“⁵⁶

Zhodnotenie na záver

Na základe uskutočneného výskumu a komparácie dobových publikácií treba zhodnotiť, že medzi frekventované a samostatne definované označenia problémovej mládeže skutočne patrili mládež *zanedbaná*, *mravne vadná*, *úchylná* a *abnormálna*. Rovnako tak sa ale vyskytli aj ďalšie kombinácie ako *mravne abnormálna* a *mravne úchylná* mládež. V prípade definícií *zanedbanej* a *mravne vadnej* mládeže je potrebné upozorniť na ich výraznú podobnosť. Najmä, ak vezmeme do úvahy charakteristiku z publikácie *Péče o chudé a péče o mládež ochrany potrebnou v republike Československé v roce 1931* a charakteristiku od Aloisa Zikmunda. Nejasnosť dobových definícií je potvrdená skutočnosťou, že *mravne vadná* mládež bola zahrňaná ako súčasť, resp. ako jedna zo skupín *zanedbanej* mládeže. Zaznamenávame to v publikácii *Péče o chudé a péče o mládež ochrany potrebnou v republike Československé v roce 1931* („Pod pojmem mládeže zanedbané zabírá sociální péče hlavně mladistvé osoby mravně vadné a zpustlé“). Podľa Marie Trnkovej (1932) a Antona Hájovského (1943) je to pre zmenu vnímané presne naopak, a teda *zanedbaná* mládež mala byť podskupinou mládeže *mravne vadnej*. Okrem terminologickej nejasnosti a chaosu sa tak ale potvrdil aj obsahový prienik týchto definícií.

V prípade zhodnotenia jednotlivých využívaných adjektív možno ako nevhodné, resp. nepresné pre označenie problémovej mládeže vylúčiť slovné spojenie *úchylná mládež* aj *abnormálna mládež*. Obe uvedené adjektíva totiž neoznačujú len problémovú mládež (spomínaných záškolákov, tulákov, žobrákov a delikventov), ale aj osoby rôznym spôsobom hendikepované. Navyše, obe

54 V. H. KURTHA, *Ideove-vedecké a organizačné základy*, s. 7.

55 *Péče o chudé a péče o mládež ochrany potrebnou v Republice československé v roce 1931*, s. 11.

56 Vilém NOVÝ, *Mravně úchylná mládež před soudem*, *Úchylná mládež X*, 1934, sešit 1, s. 19–31; Jan MAUER, *Pedopathologie a nápravná pedagogika*, *Úchylná mládež X*, 1934, sešit 2–3, s. 51; V. GAŇO, *O potrebe zemského spolku*, s. 89.

označenia (úchylná a *abnormálna*) vyznievajú v súčasnosti pejoratívne. Pomenúvať nimi osoby – deti a mládež by mohlo pôsobiť ako nevhodné až urážlivé.

Ak by sme chceli problémovú mládež pomenovať čo najpresnejšie a zostať v dikcii dobovej literatúry s využitím jej slovníka, hodnotíme ako vhodnejšie nazvať ju mládež *mravne vadná* alebo mládež *zanedbaná*. Na základe dobových definícií v nich totiž nájdeme celé spektrum problémových osôb – osoby zo zlého sociálneho prostredia, s nedostatočnou výchovou, túlajúce, zanedbávajúce školskú dochádzku a aj delikventné. V prípade *zanedbanej* mládeže sa však javí ako vhodnejšia definícia z publikácie *Péče o chudé a péče o mládež ochrany potrebnou v republike Československé v roce 1931*, ktorá oddeľuje osirelú a opustenú mládež od tej *zanedbanej*. Pri označení *mravne vadná* mládež zase netreba zabúdať jednak na skutočnosť, že sa voči tomuto termínu zdvihla vlha kritiky už v medzivojnovom období, a taktiež, že toto slovné spojenie v súčasnosti vyznieva pejoratívne. Je úlohou diskusie a následného konsenzu medzi historikmi či je vhodné prebrať do súčasného jazyka využívaného vo vedeckom diskurze slovné spojenie *mravne vadná* mládež alebo *zanedbaná* mládež.⁵⁷ Na základe uskutočneného výskumu sa však prikláňame k záveru, že prebratie niektorého z dobových výrazov, obsahovo veľmi podobných, by vyznievalo archaicky a nevneslo by pomyselný poriadok do danej problematiky. Ako ideálne sa javí riešenie používať slovné spojenie „problémová mládež“ a len prostredníctvom poznámkového aparátu odkazovať na jednotlivé dobové odborné výrazy.

Veríme, že predložená štúdia vytvorila obsiahly prierez využívaných pojmov pre problémovú mládež v československom priestore v období rokov 1918–1945 a bude nápomocná pre ďalších vedcov či už z oblasti histórie alebo špeciálnej pedagogiky.

Autor | Author

Viktória Rigová

Katedra histórie
Filozofická fakulta
Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre
Hodžova 1
949 74 Nitra

Mgr. Viktória Rigová (*1995) je v súčasnej dobe internú doktorandkou Katedry histórie Filozofickej fakulty Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre. Ve svojom výskume k dizertačnej práci sa venuje sociálnym dejinám, konkrétne péči o deti a mládež v období Slovenskej republiky 1939–1945. Kromě toho se zaměřuje na problémovou mládež a fenomén výchovných ústavů v první polovině 20. století. Je součástí několika grantových projektů a při svém studiu působí jako lektorka v dětském muzeu Severka v Nitře.

⁵⁷ Podobne sa v súčasnosti vyskytuje v odbornej literatúre slovné spojenie *chudobinská starostlivosť*. Porovnaj M. LACLAVÍKOVÁ – A. ŠVECOVÁ, *Dieťa medzivojnového Slovenska*.

Summary

Troubled youth and their inconsistent terminology in the Czechoslovak area between years 1918–1945

The presented study fulfilled its goal and approached the chaotic and inconsistent terminology for the designation of troubled youth in the Czechoslovak area between 1918 and 1945. The article collected publications from this period written mainly in Czech, but also in Slovak, dealing with troubled youth. Among the frequently used phrases of the period under study were: neglected, morally defective, perverted, abnormal and morally perverted youth. The study approached, compared and evaluated the individual definitions. The socio-economic situation and the crisis of family life played a major role in increasing the number of the troubled youth. Neglected youth was abandoned, without parents, but also morally endangered and delinquent. They were young people who were declining morally, physically and mentally. These were young people who were declining morally, physically and mentally. Morally defective youth was perceived very similarly. It was these two expressions that were most similar in their definitions. Both of these groups were significantly affected by an unsuitable family environment and insufficient or inappropriate upbringing. Labelling of troubled youth as perverted or abnormal proved to be inappropriate and inaccurate, as these adjectives also included people with various disabilities. In terms of meaning and definition, the most suitable terms for describing troubled youth are neglected youth and morally defective youth. However, acceptance of these terms into contemporary scientific language may sound archaic, and the phrase “morally defective” sounds pejorative today. The presented study confirmed the inconsistent terminology of troubled youth and in the end expressed a recommendation for researches to use the neutral phrase “troubled youth” in scientific discourse. For expressions from the period 1918 to 1945, we recommend finding a place in the note-taking device.

Polsko-czesko-słowacka współpraca transgraniczna. Tło historyczne – aspekty prawne

PAWEŁ A. LESZCZYŃSKI

Streszczenie | Abstrakt | Abstract

Artykuł dotyczy współpracy transgranicznej między Polską a Czechami i Słowacją. Przedstawiono w nim podobieństwa łączące trzy państwa, pewną wspólnotę doświadczeń, która zbliża do siebie ludzi oraz tworzone przez nich instytucje. Omówiono istotę współpracy transgranicznej, na czele z instytucją euroregionów i znaczenie Konwencji Madryckiej z 1980 r. Przedstawiono uwarunkowania historyczne dla kształtowania dzisiejszych relacji ponadgranicznych między Polską, a Czechami oraz Słowacją. Wskazano na przełomowe znaczenie 1989 roku i zbieżność celów euroatlantyckiej integracji trzech państw oraz stworzenie mechanizmu współpracy regionalnej w ramach Grupy Wyszehradzkiej. Przedstawiono bilateralne polsko-czeskie i polsko-słowackie aspekty prawne współpracy transgranicznej. Dokonano skrótowego opisu euroregionów polsko-czeskich i polsko-słowackiego oraz trójstronnego Euroregionu Beskidy. Wskazano na trudności oraz szanse i perspektywę rozwoju relacji transgranicznych między trzema państwami.

Studie se zabývá přeshraniční spoluprací mezi Polskem, Českou republikou a Slovenskem. Diskutována je podstata přeshraniční spolupráce vedená institucemi Euroregionů a význam Madridské úmluvy z roku 1980. Představeny jsou historické podmínky pro formování dnešních přeshraničních vztahů mezi Polskem a Českou republikou a Slovenskem. Definován je průlomový význam roku 1989 a konvergence cílů euroatlantické integrace tří států, jakož i vytvoření mechanismu regionální spolupráce v rámci tzv. Visegrádské skupiny. Jsou představeny i patřiční bilaterální polsko-české a polsko-slovenské právní aspekty přeshraniční spolupráce. Studei přináší i krátký popis polsko-českého a polsko-slovenského Euroregionu a trójstranného Euroregionu Beskidy. Poukázáno je i na obtíže, příležitosti a vyhlídky na další rozvoj přeshraničních vztahů mezi těmito třemi zeměmi.

The article concerns cross-border cooperation between Poland and the Czech Republic and Slovakia. It presents similarities connecting three states, a community of experiences that brings people together and the institutions they create. The essence of cross-border cooperation, headed by the institution of Euroregion's and the significance of the Madrid Convention of 1980 were discussed. Historical conditions for shaping today's cross-border relations between Poland, the Czech Republic and Slovakia were presented. The breakthrough significance of 1989 and the convergence of goals of the Euro-Atlantic integration of the three states were pointed out, and the creation of a regional cooperation mechanism within the Visegrad Group. Bilateral Polish-Czech

and Polish-Slovak legal aspects of cross-border cooperation were presented. A brief description of the Polish-Czech and one Polish-Slovak Euroregion's as well as the tripartite Euroregion Beskidy. Difficulties as well as opportunities and prospects for the development of cross-border relations between the three states were pointed out.

Słowa kluczowe | Kličova slova | Key Words

Współpraca transgraniczna, euroregiony, Rzeczpospolita Polska, Republika Czeska, Republika Słowacka, podłoże historyczne, aspekty prawne
Přeshraniční spolupráce, euroregiony, Polská republika, Česká republika, Slovenská republika, historické souvislosti, právní aspekty
Cross-Border Cooperation, Euroregions, Republic of Poland, Czech Republic, Slovak Republic, Historical Background, Legal Aspects

Wprowadzenie

Polska, Czechy i Słowacja to państwa słowiańskie, złączone wieloma wspólnymi doświadczeniami historycznymi. Rozwój współdziałania ponad granicami między nimi, jaki rozpoczął się w latach 90. XX wieku, stanowi proces. Jest on wynikiem zasadniczych przemian politycznych, ekonomicznych i społecznych, związanych z upadkiem realnego socjalizmu. Różne były też impulsy do przełamywania barier związanych z granicami politycznymi, ale przede wszystkim mentalnymi. Pochodziły one zarówno z kręgów decydentów szczebla centralnego (w Warszawie, Pradze i Bratysławie), jak również wpływały oddolnie, ze szczebla gminnego.

W 1989 r. państwa te (Czechy i Słowacja jeszcze razem w ramach Czechosłowacji do 31 grudnia 1992 r.), rozpoczęły tranzycję w kierunku budowy państwa demokratycznego z konstytucyjnie gwarantowanymi prawami człowieka oraz od gospodarki centralnie planowanej w stronę społecznej gospodarki rynkowej. Jest cały zestaw kolejnych podobieństw, rzec można – konwergencji dróg dziejowych Polaków, Czechów i Słowaków. W 1990 r. zarówno w Polsce jak i w Czecho-Słowacji odbyły się demokratyczne wybory do przedstawicielstw szczebla gminnego. Wszystkie trzy państwa mają charakter jednolity (unitarnej), czyli nie są państwami federalnymi, posiadają parlamentarno-gabinetowy system rządów wraz z wybieranymi w wyborach powszechnych prezydentami (w Republice Czeskiej od 2013 r.¹). Państwa te zrealizowały wspólne cele w 1991 r., jakimi były rozwiązanie Układu Warszawskiego i Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej. Wspólnie dążyły do uzyskania członkostwa w Unii Europejskiej oraz NATO (choć na Słowacji bardziej deklaratorywnie w okresie rządów Vladimira Mečiara w latach 1994-1998) i wspólnie 1 maja 2004 r. przystąpiły do UE. Dnia 21 grudnia 2007 r. – co miało kolosalne znaczenie dla umocnienia współpracy

1 W wyborach prezydenckich 2018 r., oprócz urzędującego prezydenta Miloša Zemana, startował m.in. urodzony w Czeskim Cieszynie prof. Jiří Drahoš, stojący na czele Akademii Nauk Republiki Czeskiej.

transgranicznej między państwami – zostały członkami Strefy Schengen, co oznaczało zniesienie kontroli na granicach wewnętrznych. Wyżej wymienione państwa wraz z Węgrami zainicjowały współpracę regionalną w ramach Grupy Wyszehradzkiej (V-4). W kontekście granicy polsko-czeskiej oraz polsko-słowackiej charakterystyczne jest to, że ta druga przebiega pasmami górskimi, a ta pierwsza też w dużym stopniu ma charakter górski. Podczas, gdy Polska graniczy z trzema państwami nie należącymi do Unii Europejskiej, to Słowacja tylko z jednym państwem „nieunijnym”, a Republika Czeska ma wyłącznie sąsiadów unijnych.

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie istoty współpracy transgranicznej w ogólności, jej uwarunkowań historycznych w odniesieniu do tytułowych państw, aspektów prawnych, jak również działalności euroregionów na granicy polsko-czeskiej i polsko-słowackiej. Rozważania zawarte w artykule nie odnoszą się do kwestii współpracy czesko-słowackiej w tytułowej materii, wymagając odrębnego naświetlenia, ze względu na ich niezwykle intensywny i wielopłaszczyznowy wymiar, związany z pozostawaniem Czech i Słowacji we wspólnym związku państwowym w latach 1918–1992, z przerwą w okresie II wojny światowej. Z pewnością pokojowy, negocjacyjny sposób rozwiązania federacji Czechów i Słowaków pod koniec 1992 r., służy dalej niezwykle silnym, oczywistym więzom obu narodów.

Pytania badawcze zawarte w artykule, dotyczą podstaw prawnych tej kooperacji w odniesieniu do zakresu terytorialnego artykułu, najbardziej typowych obszarów współpracy transgranicznej, a także osiągnięć i trudności na przestrzeni 30 lat od zasadniczych przemian politycznych i społeczno-ekonomicznych rozpoczętych w 1989 r.

Formy współpracy transgranicznej obecne na tytułowych pograniczach, przyczyniają się do intensyfikacji kontaktów międzyludzkich, stanowiąc istotny element dyplomacji społecznej. Kooperacja transgraniczna umożliwia również rozwiązywanie bieżących problemów jakie pojawiają się na pograniczach; stanowi przykład oddolnego reagowania na sytuacje kryzysowe i umacnia partycypację obywatelską po wszystkich stronach granic.

Istota współpracy transgranicznej

Pod pojęciem współpracy transgranicznej rozumie się współpracę sąsiedzką przylegających do siebie terytorialnie regionów granicznych lub kooperację zagraniczną władz szczebla regionalnego i lokalnego, organizacji lub innych instytucji reprezentujących obszary graniczne.²

Jedną z najważniejszych form tej współpracy są euroregiony, czyli – taka jej struktura, która skupia przedstawicieli szczebla lokalnego i regionalnego, a także w uzasadnionych przypadkach partnerów gospodarczych i społecznych. Euroregion organizacyjnie składa się zazwyczaj z zarządu, gremium przed-

2 *Praktyczny przewodnik współpracy transgranicznej*, Komisja Europejska, Stowarzyszenie Europejskich Regionów Granicznych, Warszawa, bez daty wydania, rozdział D. 1, s. 1.

stawicielskiego, tematycznych grup roboczych oraz sekretariatu.³ Istotnym uzupełnieniem opisu tej formuły jest uwaga, iż w zdecydowanej większości, euroregiony są pozbawione osobowości prawnej, a posiadają ją tworzące go w ramach poszczególnych państw narodowych – jego części (np. stowarzyszenia gmin polskich danego euroregionu). Wiąże się to z poszanowaniem suwerenności państw i płynącej zeń jurysdykcji państwa wobec własnych jednostek samorządu terytorialnego. We wszystkich trzech państwach i nie tylko, silne były w niektórych kręgach głosy przed tworzeniem euroregionów, w obawie, że będzie to miało zagrażać integralności terytorialnej tych państw, których gminy będą partycypowały w tej formie współpracy.

Euroregiony są trwałą, instytucjonalną formą współpracy transgranicznej, charakteryzującą się odmienną specyfiką od podmiotów, które je powołały, mają własny aparat administracyjny i własny system dochodów oraz własny budżet i reguły wydatkowania środków.⁴

Stanowiąc nową formułę współpracy między narodami, euroregion jest przykładem realizacji w obszarze pogranicza *sui generis* praktycznego (pragmatycznego) pojednania. U podłoża ich powstawania nie leżą wyłącznie względy ekonomiczne, ale wytworzenie nowej jakości relacji między partnerami.⁵

Pierwszy euroregion powstał w 1958 r., na pograniczu niemiecko-holenderskim pod nazwą EUREGIO.

Euroregiony pełnią istotną rolę w przezwyciężaniu różnego rodzaju ran historycznych między narodami europejskimi, są fenomenem europejskim, powstałym w kontekście trudnych dziejów kontynentu w każdym jego zakątku. Są instytucjami przyczyniającymi się do niwelowania stereotypów i służą budowie dobrosąsiedzkich relacji ponad niełatwym dziedzictwem historii narodów Europy.

Forum spotkań i wymiany doświadczeń, służącym umacnianiu znaczenia współpracy transgranicznej jest od 1971 r. Stowarzyszenie Europejskich Regionów Granicznych (SERG). Jego pierwszym prezydentem został holenderski polityk Alfred Mozer. Dzięki wsparciu UE-SERG powołał „Obserwatorium współpracy transgranicznej”, świadczące pomoc techniczną i specjalistyczną dla usprawnienia kooperacji transgranicznej we wszystkich obszarach granicznych UE, zarówno na jej granicach wewnętrznych, jak i zewnętrznych.⁶

3 Tamże.

4 Václav POŠTOLKA – Pavel BRANDA, *Přeshraniční spolupráce, euroregiony a Euroregion Nisa*, „Regionální Studia/Czech Regional Studies”, nr 1, 2009, s. 4.

5 Halina RUSEK – Andrzej KASPEREK – Józef SZYMECZEK, *Z dziejów antagonizmu i pojednania polsko-czeskiego oraz katolicko-ewangelickiego na Śląsku Cieszyńskim. Studium socjologiczne ba przykładzie Cieszyna i Czeskiego Cieszyna*, w: J. Kurczewski, A. Herman (red.), *Antagonizm i pojednanie w środowiskach wielokulturowych*, Gdańsk 2012 – cytat za: Andrzej KASPEREK, *Euroregion jako płaszczyzna pojednania*, w: A. Kasperek (red.), *Euroregion Śląsk Cieszyński – Těšínské Slezsko. Współpraca transgraniczna i międzyregionalna prowadzona w obszarze trójstyku polsko-czesko-słowackiego*, Cieszyn – Katowice 2014, s. 29.

6 Jens GABBE – Victor von MALCHUS – Z. KULIK (red.), *30 lat wspólnej pracy*, SERG, Jelenia Góra 2003, s. 6, 7.

Przy wsparciu m.in. SERG, w ramach Rady Europy w 1980 r. w Madrycie, została przyjęta i otwarta do podpisu – Europejska Konwencja Ramowa o Współpracy Transgranicznej między Wspólnotami i Władzami Terytorialnymi, zwana też Konwencją Madrycką. Wszystkie trzy tytułowe państwa są stronami tej umowy międzynarodowej. Polska ratyfikowała ją w 1993 r. Składa się ona z preambuły, 12 artykułów oraz załącznika. Jej art. 1 zobowiązuje państwa – strony do ułatwiania i wspierania wszelkich form kooperacji transgranicznej na swoich obszarach. Art. 2 zawiera definicje legalne współpracy transgranicznej i wspólnot oraz władz terytorialnych. W art. 3 zawarte są m.in. sformułowanie o tym, że wszelkie porozumienia odnoszące się do współpracy transgranicznej są zawierane z poszanowaniem norm przewidzianych w prawodawstwie poszczególnych państw. Słowem – z poszanowaniem ich suwerenności, w warunkach otwartości na wspólne rozwiązywanie problemów nurtujących społeczności lokalne po różnych stronach granic. Temu przeświadczeniu służy też art. 4, który powiada o eliminowaniu przez państwa – strony konwencji wszelkich problemów prawnych, administracyjnych tudzież technicznych, mogących zakłócić rozwój i pomyślną kontynuację kooperacji ponadgranicznej. W załączniku do Konwencji Madryckiej znajdują się wzory porozumień, pomocnych dla ułożenia ponadgranicznego współdziałania samorządów w ramach państw członkowskich Rady Europy.⁷

W latach 1995, 1998 oraz 2009, Konwencja została uzupełniona o protokoły dodatkowe, rozszerzające prawne formy kooperacji między europejskimi samorządami.

Pięć lat po uchwaleniu powyższej Konwencji, również w systemie Rady Europy, została wyłożona do podpisu w Strasburgu – Europejska Karta Samorządu Terytorialnego. Ta umowa międzynarodowa z 1985 r. stanowi rodzaj europejskiego manifestu na rzecz samorządów lokalnych i ich kluczowej roli w rozwoju państw demokratycznych. Polska, Czechy i Słowacja także ratyfikowały ów akt prawny. Jego art. 10 ust. 2 – w kontekście tytułowego zagadnienia – uznaje prawo społeczności lokalnych do przystąpienia do stowarzyszenia celem ochrony i rozwijania wspólnych interesów, w tym również do międzynarodowego stowarzyszenia społeczności lokalnych.⁸

Wspomniane wyżej Konwencja Madrycka i Europejska Karta Samorządu Terytorialnego są umowami o charakterze multilateralnym. Dla współpracy transgranicznej na kontynencie europejskim, pewne znaczenie mają też dwie inne formalne prezentacje wartości samorządności i oddolnego uczestnictwa w budowie i udoskonalaniu systemu demokratycznego. Jest to Europejska Karta Samorządu Regionalnego z 1997 r. uchwalona w ramach Rady Europy oraz

7 Bliższa charakterystyka postanowień Konwencji Madryckiej z 1980 r. – zob. Paweł A. LESZCZYŃSKI, *Podstawy prawne współpracy transgranicznej w Europie*, „Sprawy Narodowościowe – seria nowa”, nr 19, 2001, s. 113–122.

8 Tekst polski, z którego skorzystano, został zamieszczony w zbiorze aktów prawnych dotyczących jednostek samorządu terytorialnego w Polsce – Witold GINTOWT-DZIEWIAŁTOWSKI – Robert PIETRZAK – Janusz SZYMAŃSKI (oprac.), *Vademecum radnego*, Warszawa 2002, s. 371.

proklamowana w ramach Stowarzyszenia Europejskich Regionów Granicznych (SERG) w 1981 r. w euroregionie niemiecko-holenderskim EUREGIO – Europejska Karta Regionów Granicznych i Transgranicznych.⁹

Instytucjonalnym forum reprezentacji interesów i punktu widzenia jednostek samorządu terytorialnego państw członkowskich Rady Europy jest Kongres Władz Lokalnych i Regionalnych (CLRAE).

Uwarunkowania historyczne współpracy transgranicznej Polski, Czech i Słowacji; podobieństwa dziejowe

Interesujące są zbieżności historyczne odnoszące się do trzech państw środkowej Europy o których mowa w niniejszym studium. Wszystkie były częścią Cesarstwa Austrii, a od 1867 r. Austro-Węgier, choć w przypadku Polski dotyczyło to tylko małej części jej dzisiejszego terytorium. Słowacja była związana z węgierską, a Czechy (i Morawy) z austriacką częścią dualistycznej monarchii Habsburgów. Rok 1918 dla nich wszystkich oznaczał realizację prawa do samostanowienia, choć w przypadku Czechów i Słowaków w ramach wspólnego państwa – Czechosłowacji. I ona i odrodzona Polska stanęły przed koniecznością stworzenia m.in. jednolitego systemu prawnego. Wspólnym trudnym doświadczeniem obu państw był spór o podział Śląska Cieszyńskiego, w latach 1918–1920, bynajmniej niezakończony definitywnie 20 lipca 1920 r. na podstawie decyzji Rady Ambasadorów podczas konferencji w Spa. To rozstrzygnięcie położyło się cieniem na relacjach bilateralnych w całym okresie międzywojennym ale także po 1945 roku. W tym kontekście należy dodać, że dopiero w dniu 13 czerwca 1958 roku Polska i Czechosłowacja podpisały umowę o ostatecznym wytyczeniu granicy państwowej.

Tak Czechosłowacja jak i Polska były beneficjentami systemu wersalskiego dopóty, dopóki on faktycznie funkcjonował, a poważnemu zachwianiu uległ wskutek m.in. wspomnianego Locarno. Upadł ostatecznie w Monachium w 1938 r. Mając w tamtym okresie ze sobą napięte stosunki, oba państwa były sojusznikami Francji i Rumunii. Pomimo tych złych relacji międzywojennych, oba państwa utrzymywały bardzo dobrą współpracę np. w dziedzinie wywiadowczej. W tym samym, 1939 r., rozpoczęła się okupacja Czechosłowacji i Polski, które to obie boleśnie odczuwały w 1938 i 1939 r. iluzoryczność zachodnich (francuskich i brytyjskich) gwarancji bezpieczeństwa. Zbieżność kolejna – oba państwa miały w Londynie rządy emigracyjne i jak wiadomo, w pewnym okresie zarówno Władysław Sikorski jak i Edvard Beneš, rozważali możliwość utworzenia po wojnie wspólnego państwa związkowego polsko-czesko-słowackiego. Wspólnym doświadczeniem są też powstania przeciwko hitlerowskiemu okupantowi – Powstanie w Getcie Warszawskim w 1943 r., Powstanie Warszawskie w 1944 r., Słowackie Powstanie Narodowe (skierowane także przeciw rządowi kolaboracyj-

9 Bliższa prezentacja – J. GABBE – V. von MALCHUS – Z. KULIK (red.), *30 lat ...* – zob. przyp. 6, s. 12–13. W 1995 r. na posiedzeniu SERG w Szczecinie, na forum euroregionu POMERANIA, dokonano zmian w tekście Karty.

nemu J. Tisy) w 1944 r. oraz Powstanie Praskie w 1945 r. Po II wojnie światowej Polacy oraz Czesi i Słowacy (ostatecznie od 1948 r.) zostali bez własnej woli włączeni do „zewnętrznego” imperium ZSRR, co skutkowało na początku tego okresu odrzuceniem Planu Marshalla, który był oferowany także m.in. Polsce jak i Czechosłowacji. W obu państwach wprowadzony został „socjalistyczny system partii sojusznicych” z hegemonistyczną rolą w nim PZPR i KPCz. Nasze państwa zasiadały też w komisji nadzorującej przestrzeganie rozejmu na Półwyspie Koreańskim. Zbieżnością jest też istotna rola pism emigracyjnych dla formowania wolnej myśli i ekspozycji tematów „tabu” – w odniesieniu do kręgu Jerzego Giedroycia i „Kultury” oraz Pavla Tigrida i „Svědectví”. Łączą też nas znani i wpływowi w swoich nowych środowiskach emigranci polityczni inni oprócz wymienionych, np. Josef Korbel, Madeleine Albright, Jiří Pelikan, Zbigniew Brzeziński, Richard Pipes (urodzony w Cieszynie), Milan Kundera, Czesław Miłosz. Na początku lat 70. XX w., dzięki m.in. „Ostpolitik” Willy’ego Brandta, Polska i Czechosłowacja nawiązały relacje z RFN. Rzecz jasna, wspólnym doświadczeniem Polaków, Czechów i Słowaków jest ruch dysydencki, występujący w różnych odcieniach ideowych i z różnym natężeniem. To doświadczenie m.in. KSS KOR, NSZZ „Solidarność”, Karty’77, VONS, czy słowackiego VPN. Wspaniałą „syntezą” jest w naszych trójstronnych dziejach najnowszych działalność Solidarności Polsko-Czesko-Słowackiej, również w jej poprzednich formach organizacyjnych. Ich działalność stanowiła ważne impulsy w budowie społeczeństwa obywatelskiego w naszych państwach po przemianach 1989 r., także w odniesieniu do samorządów lokalnych, które w procesie transformacji odzyskały swoją podmiotowość i stosowne oprzyrządowanie kompetencyjne, majątkowe oraz finansowe.

Wspólne są też dążenia do rozwijania współpracy w szerokiej perspektywie środkowej Europy. Czechosłowacja i Polska uczestniczyły na początku lat 90. XX w ruchu Heksagonale, a następnie Czechy, Słowacja i Polska były państwami współzałożycielskimi istniejącej do dziś – Inicjatywy Środkowoeuropejskiej.

Interesująca jest ocena stosunków polsko-czechosłowackich dokonana w dokumencie polskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych na ponad pół roku przed Aksamitną Rewolucją, a w trakcie trwających już obrad Okrągłego Stołu, datowanym na 7 marca 1989 r. Oprócz rutynowych odniesień do współpracy PZPR-KPCz, Stronnictwa Demokratycznego z Czechosłowacką Partią Socjalistyczną,¹⁰ odniesiono się do utrzymującego się w telewizji czechosłowackiej dyspartetu prezentacji polskiej kultury. Wskazano na realny problem

10 Znamienne, że współpraca międzypartyjna miała w tamtej dobie głównie wymiar polsko-czeski, ale nie polsko-słowacki, albowiem niewiele wiadomo o współpracy polskich partii niekomunistycznych (SD i ZSL) ze słowacką Partią Wolności, tudzież Partią Odrodzenia Słowackiego. W tym miejscu należy podkreślić, że na gruncie polskim w nikłym wymiarze została zbadana sprawa współpracy międzypartyjnej PZPR – KPCz w piśmiennictwie naukowym po 1989 r., natomiast po 1989 r. nie zajęto się kwestią współpracy między SD a Czechosłowacką Partią Socjalistyczną oraz Stowarzyszeniem PAX a Czechosłowacką Partią Ludową. Ta ostatnia funkcjonuje w Republice Czeskiej do dziś na scenie politycznej jako Unia Chrześcijańsko – Demokratyczna – Czechosłowacka Partia Ludowa (KDU-ČSL).

trwających w indywidualnym ruchu osobowym obostrzeń wprowadzonych w grudniu 1981 r., gdy strona czechosłowacka jednostronnie zawiesiła jego zasady określone w Konwencji o Małym Ruchu Granicznym z 1959 r. oraz w Umowie o Ułatwieniach w Ruchu Osobowym Obywateli Obu Państw z 1977 r., w której ustanowiono możliwość przekraczania granicy na podstawie dowodu osobistego. W grudniu 1981 r. południowi sąsiedzi Polski wprowadzili ruch na podstawie przepustek. To – jak odnotowano w dokumencie – ograniczyło m.in. kontakty rodzinne oraz dostęp do gruntów przygranicznych (w rejonie Śląska Cieszyńskiego). Stan ten – kontynuowano – utrudnił rozwój bezpośredniej współpracy województw i okręgów, miast oraz zakładów pracy położonych przy granicy. Poważnym kompleksem spraw wywołujących problemy w tamtej dobie, były kwestie ekologiczne. Chodziło o odszkodowanie dla Polski, zgłoszone na szczepku pełnomocników rządów obu państw do spraw współpracy na wodach granicznych, za skażenie w listopadzie i w grudniu 1986 r. wód Odry zanieczyszczeniami ropopochodnymi. Inną problematyczną kwestią była budowa przez stronę czechosłowacką składowiska odpadów poprodukcyjnych koło Kudowy Zdroju, w odległości 700 metrów od ujęcia wody leczniczej uzdrowiska w Kudowie-Zdroju i około 600 metrów od ujęcia wody komunalnej dla miejscowości Kudowa-Słone. Po uprzednich bezowocnych staraniach o zaniechanie powyższej inwestycji, rząd polski wystąpił 15 kwietnia 1988 r. z oficjalną notą dyplomatyczną. Dopiero ten krok spowodował wstrzymanie budowy składowiska i podjęto rozmowy w sprawie możliwości jego likwidacji. Inną sprawą kłopotliwą bilateralnie była budowa koksowni w Stonawie, zagrażającej Beskidom Śląskim i m.in. uzdrowisku w Ustroniu. Podniesiono też kwestię degradacji ekologicznej Karkonoszy, związanej z koncentracją przemysłu w rejonie przygranicznym Polski, Czechosłowacji i NRD. Wskazano też, że Czechosłowacja opóźniała zawarcie porozumienia wykonawczego do umowy między oboma państwami o gospodarce wodnej na wodach granicznych z 1958 r., co utrudniało szybkie rozwiązywanie problemów awaryjnych przez pełnomocników Polski i ówczesnego rządu federalnego do spraw gospodarki wodnej na wodach granicznych.¹¹

Wzmiankowany wyżej problem budowy koksowni w Stonawie miał wiele aspektów, ale w kontekście historycznego podłoża dzisiejszych relacji transgranicznych – spowodował przełamanie izolacji obu społeczności po obu stronach granicy. Polacy i Czesi w ramach swoich państw, wystąpili przeciwko władzom lekceważącym i tu, i tam zagrożenia ekologiczne. Przyczyniło się to do budowy przeświadczenia o potrzebie wspólnego, a nie jak dotąd oddzielnego rozwiązywania wspólnych problemów.¹²

11 *Notatka Informacyjna dot. aktualnej sytuacji społeczno-politycznej w Czechosłowacji i polsko-czechosłowackich stosunków dwustronnych*, Ministerstwo Spraw Zagranicznych – Departament I, Warszawa, 1989.03.07; kopia w archiwum autora, s. 5, 10, 13–15.

12 L. WERPACHOWSKI, *Regionalna współpraca transgraniczna na Śląsku Cieszyńskim. Doświadczenia i perspektywy*, w: A. Kasperek (red.), *Euroregion Śląsk Cieszyński ...*, dz. cyt., s. 16–17.

Po rozpoczęciu przemian 1989 r., zaistniały długo oczekiwane warunki do zmiany geopolitycznego usytuowania Europy Środkowej. Polacy, Czesi, Słowacy i Węgrzy koordynowali wiele swoich poczynań w polityce zagranicznej, w tym w odniesieniu do wycofania wojsk radzieckich z ich terytoriów oraz rozwiązania struktur podległości ZSRR w postaci Układu Warszawskiego i Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej. Tak powstał nowy format współpracy w sercu Europy, w postaci Trójkąta Wyszehradzkiego. Stanowiło to doniosły czynnik w budowaniu relacji polsko-czeskich oraz polsko-słowackich, w oparciu o m. in. kooperację ponadgraniczną samorządów.¹³

W dniu 15 lutego 1991 r. ministrowie spraw zagranicznych Polski (Krzysztof Skubiszewski), Czecho-Słowacji (Jiří Dienstbier) oraz Węgier (Geza Jeszenszky) podpisali – Deklarację o współpracy Czeskiej i Słowackiej Republiki Federacyjnej, Rzeczypospolitej Polskiej i Republiki Węgierskiej w dążeniu do integracji europejskiej¹⁴. Ten dzień przeszedł do historii jako data narodzin Trójkąta Wyszehradzkiego, który od 1 stycznia 1993 r. – w związku z powstaniem odrębnych państw czeskiego i słowackiego – został przekształcony w Grupę Wyszehradzką (V4), która stopniowo instytucjonalizowała się, czego wyrazem były porozumienia z Bratysławy w 1999 r. oraz z Esztergom w 2002 r., dotyczące powołania prezydencji w Grupie, sprawowanej rotacyjnie przez każde państwo.¹⁵ Posłużono się tutaj wzorami prezydencji sprawowanej np. w Radzie Unii Europejskiej oraz Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie. W tym kontekście należy wspomnieć o powołaniu Międzynarodowego Funduszu Wyszehradzkiego.

Państwa Grupy Wyszehradzkiej w dążeniu do zdynamizowania obrotów handlowych między nimi, w kontekście dążeń do pełnego członkostwa w UE, ustanowiły między sobą strefę wolnego handlu, powołując do życia Środkowo-europejskie Porozumienie o Wolnym Handlu (CEFTA).

Wspólne doświadczenia historyczne naszych trzech państw, znajdują swoje odzwierciedlenie w projektach realizowanych w ramach euroregionów. Jednym z przykładów takiego podejścia jest inicjatywa „Podróż przez historię – czasy komunizmu/Cestování dějinami – doby komunismu”, zrealizowana z Funduszu Mikroprojektów Programu Operacyjnego Współpracy Transgranicznej Republika Czeska – Rzeczpospolita Polska 2007–2013 – w ramach Euroregionu ŚLĄSK CIESZYŃSKI. Wnioskodawcą w tymże projekcie była Gmina Strumień, Gimnazjum im. Powstańców Śląskich w Strumieniu, a partnerem – Pro Gimnasium

13 Por. w tym kontekście – Maciej BORSA, *Rozwój pogranicza polsko-czeskiego w okresie transformacji ustrojowej*, w: K. Heffner, W. Drobek (red.), *Strefa pogranicza Polska-Czechy. Procesy transformacji i rozwoju*, Opole 1996; Janusz GMITRUK – Andrzej STAWARZ (red.), *Stosunki polsko-czesko-słowackie 1918–2005*, Warszawa 2006.

14 Tomasz KLEPNER, *Współpraca transgraniczna państw Grupy Wyszehradzkiej na rzecz zapewnienia bezpieczeństwa granic*, „Poliarchia”, nr 2, 2014, s. 104. Autor, w kontekście instrumentów służących bezpieczeństwu państw wyszehradzkich wymienia m.in. takie, które stosowane są w obrębie także i innych państw Strefy Schengen, jak pościg transgraniczny, czy nadzór przez funkcjonariuszy ochrony granic jednego państwa osoby podejrzanej o udział w przestępstwie podlegającym ekstradycji na terytorium innego państwa – zob. *tamże*, przykładowo s. 102.

15 *Tamże*, s. 107.

w Ostrawie. Projekt m.in. umożliwił uczniom kształtowanie i rozwijanie zainteresowań historycznych oraz zdolności badawczych. W trakcie jego realizacji młodzież i nauczyciele z Polski i Czech poszerzali swoją wiedzę drogą kontaktów ze środowiskami naukowymi, twórczymi, osobami będącymi świadkami historii, jak również partycypowali w wycieczkach edukacyjnych oraz w warsztatach i szkoleniach. Uczniowie odnajdywali eksponaty i dokumenty minionej epoki, a wszystkie działania utrwalali w formie fotoreportaży lub relacji.¹⁶

Co do euroregionu, w ramach którego realizowano powyższy projekt, zasadne są słowa Lesława Werpachowskiego, iż historia i doświadczenia Śląska Cieszyńskiego to podręcznikowy przykład zmiennych losów obszarów przygranicznych Europy w XX wieku.¹⁷

W kontekście historycznych doświadczeń różnych pograniczy Europy, stale aktualne jest jedno z haseł czeskiej prezydencji w Radzie Unii Europejskiej 1.1.–30.6.2009 r. – „Europa bez barier”.

Bilateralne aspekty prawne współpracy transgranicznej

Należy zauważyć, że unormowania konstytucyjne Polski, Czech i Słowacji czynią zadość kluczowej roli samorządów terytorialnych w realizacji zadań publicznych, implementując „ducha” rozwiązań zawartych w swoistym „Credo samorządowym” kontynentu europejskiego, jakim jest wspomniana już wyżej Europejska Karta Samorządu Terytorialnego z 15 października 1985 r. To, co łączy wszystkie trzy państwa to również unitarny ich charakter, w ramach decentralizacji władzy. Jest oczywiste, że łączą je też sprawy deficytu środków samorządów lokalnych na wypełnianie zadań własnych i zleconych przez szczeble lokalne i związana z tym troska o odpowiednią jakość usług świadczonych ludności, w dziedzinie np. ochrony zdrowia, opieki przedszkolnej wobec dzieci, edukacji, pomocy społecznej, promocji walorów turystycznych, sportu i rekreacji. Kwestie te są przedmiotem uregulowań normatywnych, co samo w sobie jest złożoną materią nie będącą przedmiotem niniejszego artykułu.¹⁸

Po Aksamitnej Rewolucji '89, najważniejszą podstawą traktatową relacji demokratycznej Polski oraz demokratycznej Czecho-Słowacji był Układ między Rzeczpospolitą Polską a Czeską i Słowacką Republiką Federacyjną o Dobrym Sąsiedztwie, Solidarności i Przyjacielskiej Współpracy, podpisany w Krakowie

16 Anita HOLISZ – Joanna KAJSTURA – Bogdan KASPEREK – Edyta LIMANOWSKA – Małgorzata MALAKA – Anieli MAŁEK – Agnieszka OLSZEWSKA, *Fundusz Mikroprojektów Programu Operacyjnego Współpracy Transgranicznej Republika Czeska – Rzeczpospolita Polska 2007–2013 w Euroregionie Śląsk Cieszyński/Fond mikroprojektů Operačního programu přeshraniční spolupráce Česká republika – Polská republika 2007–2013 w Euroregionu Těšínské Slezsko*, Cieszyn 2015, s. 34.

17 L. Werpachowski, *Regionalna współpraca transgraniczna ...*, dz. cyt., s. 15.

18 Kwestie te w odniesieniu do Republiki Czeskiej i Republiki Słowackiej stanowią przedmiot wielu naukowych dzieł, tytułem przykładu – Robert CHRABAŚCZCZ – Jerzy HAUSNER – Stanisław MAZUR (red.), *Administracja publiczna w wybranych krajach Europy Środkowo-Wschodniej*, Kraków 2003 (Republika Czeska – s. 34–48, Republika Słowacka – s. 108–122); Petr MRKÝVKA, *Władza i finanse lokalne w Republice Czeskiej*, w: E. Ruśkowski, B. Dolnicki (red.), *Władza i finanse lokalne w Polsce i krajach ościennych*, Bydgoszcz – Białystok – Katowice 2007, s. 127–182.

6 października 1991 r. Wśród wielu postanowień wielkiej wagi, zawiera on odniesienia do wspierania kontaktów międzyludzkich, co stało się możliwe od marca 1991 r., gdy przywrócono po latach starań procedury małego ruchu granicznego. Powyższy traktat odnosi się również do wspierania kontaktów transgranicznych. W związku z rozwiązaniem federacji czesko-słowackiej, powyższy układ – zgodnie z uzgodnieniami Czechów i Słowaków z Polską, na zasadzie sukcesji umów międzynarodowych – stanowi w dalszym ciągu obowiązującą umowę w relacjach Rzeczypospolitej z jej dwoma południowymi sąsiadami i partnerami.

B. Rzeczpospolita Polska – Republika Czeska

W zakresie współpracy transgranicznej między oboma państwami istotne jest Porozumienie z 10 maja 1993 r. o Zasadach Przekraczania Wspólnej Granicy.¹⁹ Kluczowa w tytułowym aspekcie umowa – Porozumienie między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Republiki Czeskiej o Współpracy Transgranicznej, zostało podpisane w Warszawie w dniu 8 września 1994 r., a weszło w życie 21 grudnia 1994 r. Na podstawie powyższej umowy międzynarodowej, została powołana Polsko-Czeska Komisja Międzyrządowa do Spraw Współpracy Transgranicznej. W jej ramach powołano dziesięć grup roboczych do spraw: samorządu terytorialnego (tu funkcjonuje również podgrupa robocza zajmująca się euroregionami), ochrony środowiska, przeciwdziałania katastrofom, awariom i klęskom żywiołowym oraz zwalczania ich skutków, rolnictwa i przemysłu rolno-spożywczego, gospodarki i handlu, edukacji i wymiany młodzieży, rozwoju kulturalnego, migracji, siły roboczej, ubezpieczeń społecznych i ochrony zdrowia, transportu i przekraczania granicy, rozwoju regionu pogranicza.²⁰

W powyższym Porozumieniu, państwa-strony wskazały w art. 4 na wspieranie tejże współpracy w obszarach: zagospodarowania przestrzennego, ochrony środowiska i kształtowania krajobrazu, transportu, komunikacji, transgranicznego przemieszczania się osób i towarów, handlu i usług, rolnictwa i przemysłu żywnościowego, edukacji i nauki włącznie z nauczaniem języków czeskiego i polskiego przy poszanowaniu własnych wewnątrzpaństwowych regulacji, opieki zdrowotnej, kontaktów i wymiany studenckiej, turystyki, rekreacji i sportu, zapobiegania przestępczości, wzajemnej pomocy w przypadkach katastrof i klęsk żywiołowych oraz – w formie klauzuli generalnej – w innych obszarach wspólnego zainteresowania obu stron.²¹

W dniu 8 czerwca 2003 r. oba państwa podpisały Porozumienie o Współpracy i Pomocy Wzajemnej w Przypadku Katastrof, Klęsk Żywiołowych i Innych Wyjątkowych Wydarzeń. Transgraniczny wymiar ma też Porozumienie o Wczesnym

19 Iwona GALEWSKA, *Polish Treaty Policy towards Czech Republic in 1993–2011*, „The Copernicus Journal of Political Studies”, nr 1, 2012, s. 8.

20 *Współpraca transgraniczna i międzyregionalna*, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji – Departament Integracji Europejskiej i Współpracy Międzynarodowej, Warszawa, czerwiec 2002 r., kopia dokumentu w archiwum autora, s. 2, 4–5.

21 I. GALEWSKA, *Polish Treaty Policy ...*, dz. cyt., s. 14–15.

Powiadamianiu w Przypadku Wypadków Nuklearnych i o Wymianie Informacji w Sprawie Wykorzystywania Energii Nuklearnej, Bezpieczeństwa Nuklearnego i Ochrony przed Radiacją z 27 września 2005 r. Dla kształtowania współpracy transgranicznej istotne są też inne umowy o charakterze kulturalnym, naukowo-technicznym czy gospodarczym.²²

W zakresie współpracy w obszarze bezpieczeństwa, istotna jest Umowa z dnia 21 czerwca 2006 r. – między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Czeską o Współpracy w Zwalczaniu Przestępczości, Ochronie Porządku Publicznego oraz o Współpracy na Terenach Przygranicznych.²³

B. Rzeczpospolita Polska – Republika Słowacka

W dniu 18 sierpnia 1994 r. zostało podpisane Porozumienie między Rządem Rzeczypospolitej Polskiej a Rządem Republiki Słowackiej o Współpracy Transgranicznej, które weszło w życie 21 grudnia 1994 r. Na jego podstawie ukonstytuowała się Polsko-Słowacka Komisja Międzyrządowa do Spraw Współpracy Transgranicznej. W jej ramach powołano jedenaście grup roboczych do spraw: koordynacji rozwoju regionów przygranicznych, przejść granicznych i transportu, współpracy gospodarczej, ochrony środowiska i gospodarki leśnej, kultury, edukacji i wymiany młodzieżowej, współpracy przygranicznej samorządu terytorialnego, rolnictwa i gospodarki żywnościowej, planowania przestrzennego i budownictwa, pracy i polityki socjalnej, współpracy i wzajemnej pomocy podczas katastrof i klęsk żywiołowych lub innych poważnych wypadków, ochrony zdrowia i ratownictwa medycznego.²⁴ Zwraca uwagę pewna różnica między komisją polsko-słowacką, a polsko-czeską. W zakresie przedmiotowym tej drugiej nie znajdują się np. kwestie ratownictwa medycznego. Ta kwestia jest w relacjach polsko-słowackich istotna ze względu na pomoc udzielaną przez Słowaków Górskiemu Ochotniczemu Pogotowiu Ratunkowemu, przy poszukiwaniu osób z Polski zaginionych w Tatrach. Natomiast obie te komisje mają przewodniczących wywodzących się z obu krajów (Polak i Czech; Polak i Słowak).

Dla współpracy transgranicznej między oboma państwami mają też znaczenie różne umowy resortowe, dotyczące współpracy w dziedzinie np. gospodarki, nauki, kultury czy ochrony środowiska, w tym ochrony parków narodowych.

Również z 2006 r. pochodzi Umowa między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Słowacką o Współpracy w Zwalczaniu Przestępczości oraz o Współdziałaniu na Terenach Przygranicznych.²⁵

²² Tamże, s. 11, 13.

²³ T. KLEPNER, *Współpraca transgraniczna ...*, dz. cyt., s. 117.

²⁴ *Współpraca transgraniczna i międzyregionalna*, zob. przypis 20, s. 2, 5.

²⁵ T. KLEPNER, dz. cyt., s. 117.

Działalność euroregionów na pograniczu Polski, Czech i Słowacji – ujęcie syntetyczne

W związku z istnieniem licznych naukowych i popularnych opracowań poświęconych funkcjonowaniu euroregionów na granicach państwa polskiego, w tym na granicy polsko-czeskiej i polsko-słowackiej, uwagi poczynione w tej części artykułu mają charakter syntetyczny.

Generalnie, pola kooperacji transgranicznej samorządów polskich, czeskich, słowackich (oraz niemieckich w przypadku Euroregionu NYSA), są skoncentrowane głównie na współpracy w dziedzinie: gospodarki, promocji gospodarczej i turystycznej, rozwoju turystyki, poprawie połączeń komunikacyjnych (dostępność komunikacyjna), transgranicznego przepływu pracowników, ochrony zdrowia i kwestii socjalnych, zagospodarowania przestrzennego, kultury, edukacji, wymianie młodzieży ale i spotkaniach innych grup ludności np. seniorów, ochrony środowiska, likwidacji skutków różnych awarii oraz współpracy przy zapobieganiu i zwalczaniu skutków różnych katastrof naturalnych.

C. Euroregion NYSA na granicy polsko-czesko-niemieckiej

Należy zaznaczyć, że na południowo-zachodniej granicy Rzeczypospolitej funkcjonuje powstały 15 maja 1991 r. Euroregion NYSA, grupujący partnerów polskich, czeskich i niemieckich.²⁶

W ramach tego euroregionu, oprócz rozwijania współpracy w dziedzinie m.in. modernizacji infrastruktury drogowej, turystyki oraz promocji pogranicza polsko-czesko-niemieckiego, doniosła jest kooperacja samorządów trzech państw dla poprawy stanu środowiska naturalnego. Problem jest działalność kopalni węgla brunatnego „Turów” po polskiej stronie euroregionu. Strona czeska jest przeciwna jej poszerzeniu i sygnalizuje stronie polskiej możliwość dochodzenia odszkodowań. Tymczasem rząd polski przedłużył koncesję na dalsze wydobywanie węgla, choć z mniejszą granicą wydobycia.

Powyższe informacje mają charakter ogólny, albowiem funkcjonowanie tego euroregionu tylko częściowo wpisuje się w zakres podmiotowy niniejszego artykułu.

D. Euroregiony na granicy polsko-czeskiej i inne formy współpracy

Funkcjonują tu euroregiony: GLACENSIS (powstały 5 grudnia 1996 r.), PRA-DZIAD-PRADĚD (ukonstytuowany 2 lipca 1997 r.), ŚLĄSK CIESZYŃSKI-TĚŠIN-

26 Mirosław ZDULSKI, *Współpraca transgraniczna w Euroregionie Neisse-Nysa*, w: B. Kasperek (red.), *Euroregiony pogranicza polsko-czeskiego/Euroregiony polsko-českého pohraničí*. Cieszyn 2014, s. 66.

SKÉ SLEZSKO (powołany do życia 20 września 1998 r.) oraz SILESIA (zaistniał w dniu 22 kwietnia 1998 r.).²⁷

Poza współpracą w formie euroregionów, w 2008 r. województwo opolskie zawarło umowy z województwami morawskośląskim i ołomunieckim o przeciwdziałaniu katastrofom, awariom i klęskom żywiołowym oraz o zwalczaniu ich skutków. Taką umowę zawarło też województwo śląskie z czeskim województwem morawskośląskim.²⁸

W 1994 r., a zatem jeszcze przed powołaniem Euroregionu ŚLĄSK CIESZYŃSKI, została uruchomiona telefoniczna „gorąca linia” między burmistrzem Cieszyna, a starostą Czeskiego Cieszyna, dla szybkiego, owocnego i polubownego rozwiązywania problemów szczególnego znaczenia. Następnie ta współpraca objęła też policję po obu stronach, straż miejską, reprezentantów wydziałów architektury, gospodarki komunalnej i ochrony środowiska.²⁹

Cieszyn i Czeski Cieszyn odgrywają ważną rolę w organizowaniu stałych wydarzeń kulturalnych, jakimi są przegląd filmowy „Kino na granicy” oraz festiwal teatralny „Bez granic”. W rozwoju różnych form kontaktów zarówno społecznych, jak i kulturalnych niezwykle doniosła rola przypada Polakom – obywatelom Republiki Czeskiej.³⁰

Należy odnotować, że w uznaniu zasług w rozwoju różnorodnych form współpracy polsko-czeskiej ponad granicami obu państw, Euroregion SILESIA otrzymał odznaczenie Ministerstwa Spraw Zagranicznych Republiki Czeskiej – Srebrny Medal Jana Masaryka.

Województwo dolnośląskie współpracuje z pięcioma krajami czeskimi: kralowohradeckim, libereckim, ołomunieckim, pardubickim oraz środkowoczeskim. Województwo opolskie z kolei z morawsko-śląskim, ołomunieckim oraz środkowoczeskim. Umowy o współpracy województw z krajami tworzą także kolejne, istotne ramy dla kooperacji gmin oraz powiatów po obu stronach granicy.

W 2015 r. powstało polsko-czeskie Europejskie Ugrupowanie Współpracy Terytorialnej NOVUM z o.o. Jego siedzibą jest Jelenia Góra, a tworzą je: województwo dolnośląskie, cztery kraje Republiki Czeskiej: kralowohradecki, liberecki, ołomuniecki i pardubicki oraz polskie i czeskie stowarzyszenia gmin dwóch euroregionów: NYSA oraz GLACENSIS. Zakres działań tego Ugrupowania jest szeroki, a wyznaczają go wysiłki na rzecz m.in. wspierania rozwoju turystyki, kultury, edukacji, ochrony zdrowia, a także badań i technologii.

Niezwykłe silne i wielowymiarowe więzy współpracy łączą Kudowę i Náchod. Oba miasta tworzą miasto europejskie (projekt EU-City), ściśle koordynując

27 Daty powstania euroregionów na podstawie – I. GALEWSKA, *Polish Treaty Policy ...*, dz. cyt., s. 16. Zob. także – B. KASPEREK (red.), *Euroregiony pogranicza polsko-czeskiego ...*, dz. cyt., 80–81, 88–94, 106–111, 122–124, na których znajdziemy bliższą charakterystykę funkcjonowania rzeczonych euroregionów. Zob. również – Sylwia DOŁZBŁASZ, *Sieć współpracy transgranicznej na pograniczu polsko-czeskim*, „Studia Regionalne i Lokalne”, nr 4, 2016, s. 62–78.

28 Mateusz GNIAZDOWSKI, *Polityka Polski wobec Republiki Czeskiej*, „Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej”, 2009, s. 191.

29 L. WERPACHOWSKI, *Regionalna współpraca transgraniczna ...*, dz. cyt., s. 18.

30 Por. – M. GNIAZDOWSKI, *Polityka Polski ...*, dz. cyt., s. 193, 194.

realizację wielu usług publicznych. Prowadzą również m.in. wspólne centrum informacji turystycznej.

E. Euroregion BESKIDY na granicy polsko-czesko-słowackiej i inne formy współpracy trójstronnej

Został powołany w dniu 18 lutego 2000 r. przez Polskę i Słowację, a w lipcu 2000 r. przystąpiły do niego zainteresowane współpracą jednostki samorządu terytorialnego z Republiki Czeskiej.³¹

Warto zaznaczyć powołanie polsko-czesko-słowackiego EuroInstytutu, będącego rozwiązaniem przeniesionym z doświadczeń pierwszej takiej placówki w Europie, jaką stanowi EuroInstytut w Kehl, na pograniczu francusko-niemieckim, ustanowiony na początku lat 90. XX w. EuroInstytut Polsko-Czesko-Słowacki zajmuje się działalnością doradczą-szkoleniową, koncepcyjną, badawczą, edukacyjną oraz wydawniczą.³²

Innym doniosłym przykładem trójstronnym kooperacji jest działalność od 2013 r. Europejskiego Ugrupowania Współpracy Terytorialnej (EUWT) TRI-TIA, złożonego z czterech samorządów szczebla regionalnego województw śląskiego i opolskiego (Polska), kraju morawsko-śląskiego (Czechy) oraz kraju żylińskiego (Słowacja). Jednym z głównych celów jego funkcjonowania jest szeroko pojmowany rozwój turystyki.³³

W tym kontekście należy zaznaczyć, iż EUWT to instytucja prawa unijnego i stąd ich działalność podlega jurysdykcji Trybunału Sprawiedliwości UE, a nie sądów krajowych – jak w przypadku stowarzyszeń tworzących w ramach państw strony euroregionów. EUWT korzystają w znacznie szerszym zakresie z funduszy strukturalnych, nie redukując swojej aktywności do zarządzania środkami w ramach mikroprojektów, jak to ma miejsce w przypadku euroregionów. Członkami EUWT mogą być – w porównaniu do euroregionów – nie tylko jednostki samorządu terytorialnego ale nawet całe państwa; dysponują one jednym budżetem, gdy finansowanie euroregionów ma miejsce w ramach stowarzyszeń krajowych. Z kolei celem EUWT jest spójność społeczno-ekonomiczna oraz terytorialna Unii Europejskiej, a euroregiony służą realizacji wielu celów równocześnie, dbając nade wszystko o wymiar kontaktów międzyludzkich ponad granicami państwowymi.³⁴

31 I. GALEWSKA, *Polish Treaty Policy ...*, dz. cyt., s. 16.

32 Więcej na temat tej potrzebnej instytucji zob. – Marek OLSZEWSKI, *Wykorzystanie doświadczeń francusko-niemieckich w rozwijaniu współpracy transgranicznej w Euroregionie Śląsk Cieszyński – przykład Euro-Instytutu jako narzędzia do przeobrażania relacji międzykulturowych*, w: A. Kasperek (red.), *Pogranicze-Sąsiedztwo-Stereotypy. Przypadek polsko-czeskich relacji wraz z francusko-niemieckim case study*, Cieszyn – Katowice 2012, s. 157–168.

33 Tomasz STUDZIENIECKI, *Europejskie Ugrupowanie Współpracy Terytorialnej – nowy instrument prawny i ekonomiczny ułatwiający rozwój turystyki transgranicznej w Polsce*, „Ekonomiczne Problemy Turystyki”, nr 1, 2016, s. 183–184.

34 Łukasz LEWKOWICZ, *Europejskie Ugrupowania Współpracy Terytorialnej – nowa jakość polsko-słowackiej współpracy transgranicznej?*, „Studia Regionalne i Lokalne”, nr 1, 2013, s. 65.

F. Euroregion TATRY

Polska i Słowacja współpracują ze sobą także w ramach Euroregionu KARPATY, jakkolwiek ma on charakter multilateralny, a nie bilateralny.

Polsko-słowacka współpraca transgraniczna jest uwarunkowana również przyrodniczo, występuje na tym terenie duża różnorodność i unikalność zasobów naturalnych. Cały obszar tej granicy stanowi część Karpat Zachodnich; to teren górski, wysoce zalesiony, bogaty w wody mineralne i termalne. Najcenniejsze od strony przyrodniczej tereny pogranicza podlegają ochronie prawnej, co niejako ukierunkowuje współpracę w zakresie ochrony środowiska.³⁵

W okresie istnienia Czechosłowacji, większą uwagę kierowano na rozwój połączeń na odcinku Wschód-Zachód niż Północ-Południe, a w zakresie infrastruktury transportowej oraz energetycznej Słowacja odgrywa istotną rolę. Od lat 90. XX w. rozpoczęła się rozwijać kooperacja samorządów lokalnych Tatr i Podtatrza – na Podhalu, Liptowie, na Spiszu i Orawie. Istotnym czynnikiem zbliżającym oba państwa była występująca w tych regionach kultura góralska, będąca tradycyjnym pomostem dla obu narodów, jak również aktywność mniejszości słowackiej w polskich częściach Spisza i Orawy. Wymaga zaakcentowania, że Polska była pierwszym spośród państw sąsiedzkich, z którym Republika Słowacka podpisała porozumienie o współpracy transgranicznej.³⁶

W wymienionym wyżej euroregionie zagadnieniem wymagającym uzgodnień jest m.in. organizacja spływu tratw na rzece Dunajec.

Euroregion TATRY powstał 26 sierpnia 1994 r. w Nowym Targu jako oddolna inicjatywa samorządów lokalnych po jednej i po drugiej stronie z terenów Tatr i Podtatrza. Duża ilość przedsięwzięć realizowanych w jego ramach dotyczyła kooperacji na polu turystycznym oraz społeczno-kulturalnym, w mniejszym stopniu wspólne działania obejmowały gospodarkę, ekologię, tudzież naukę i badania.³⁷

G. Europejskie Ugrupowanie Współpracy Terytorialnej TATRY

W 2007 r. podczas XIII kongresu Euroregionu Tatry, została podjęta uchwała zobowiązująca Radę tego podmiotu do m.in. przygotowania procesu przekształcenia dotychczasowego euroregionu w EUWT. W 2009 r. została przyjęta ramowa konwencja oraz statut EUWT TATRY. Nowa formuła ułatwia realizację dużych, a przy tym kosztownych przedsięwzięć infrastrukturalnych, w tym połączeń kolejowych i drogowych. Środki unijne sprzyjają w przypadku tej formuły poszerzeniu współpracy transgranicznej.³⁸ Programy operacyjne w ramach EUWT przedstawiają znaczący potencjał finansowy, mogący być stymulatorem rozwoju społeczno-gospodarczego tego regionu.

35 *Tamże*, s. 55.

36 Mateusz GNIAZDOWSKI – Piotr SAMEREK – Tomáš STRÁŽAY (red.), *Współczesne stosunki polsko-słowackie*, Bratysława 2016, s. 88, 91.

37 Ł. LEWKOWICZ, *Europejskie Ugrupowania Współpracy ...*, dz. cyt., s. 56, 65

38 *Tamże*, s. 56, 66.

Zakończenie

Współpraca transgraniczna w różnych formach na pograniczu polsko-czeskim i polsko-słowackim, jest – podobnie jak na innych europejskich pograniczach, sprawdzonym sposobem budowania przyjaznych relacji międzyludzkich i międzyinstytucjonalnych, a tym samym środkiem budowy i umacniania pokoju. To szczególnie istotne w tak ciężko doświadczonej historycznie Europie, w której w 2020 r. obchodzimy 70. rocznicę ogłoszenia Deklaracji Roberta Schumana, będącej pierwszym krokiem na drodze budowy integrującej się społeczności narodów europejskich. Przesłanie pokoju i likwidowania barier utrudniających współpracę między ludźmi, samorządami, organizacjami pozarządowymi i państwowymi, nie traci nic ze swojej aktualności.

Istotna jest ranga dyplomacji również w wymiarze samorządowym, której przejawem są działające euroregiony i inne zrzeszenia terytorialne. Temu wymiarowi sprzyja baza prawno-traktatowa między Polską a Czechami i Słowacją, syntetycznie przedstawiona w tym artykule. Prawne podstawy współpracy transgranicznej wypełniają konkretnymi projektami ludzie ze wszystkich stron granic, szczęśliwie nie tak już dojmujących ze względu na obecność trzech państw w Strefie Schengen. Oddolna dobra współpraca ma znaczenie dla właściwego klimatu politycznego na szczeblu „centralnym”; w odwrotną stronę tą zasada także oddziałuje.³⁹

Jest wiele do uczynienia dla wzmocnienia tak ilościowego, jak i jakościowego wymiaru współpracy transgranicznej między trzema państwami. Mimo zaznaczonego wyżej unitarnego charakteru Polski, Czech i Słowacji, występują oczywiste między nimi różnicowania prawne, administracyjne, społeczne, gospodarcze, czy niezwykle ważne – infrastrukturalne – choćby w odniesieniu do deficytu połączeń kolejowych czy autobusowych o charakterze transgranicznym, choć i na tym polu sytuacja zaczyna się poprawiać (np. działalność czeskiej firmy LEO EXPRESS). Wszelako np. dotąd nie przywrócono połączenia kolejowego między Wrocławiem a Pragą. Różnicuje też kwestia skali, gdy chodzi o większe terytorialnie oraz ludnościowo gminy w Polsce⁴⁰, współpracujące z mniejszymi pod tym kątem gminami w Czechach i w Słowacji. Stale istotna jest intensyfikacja współpracy w dziedzinie np. turystyki, albowiem w tym obszarze potencjał możliwości do wykorzystania jest znaczący. Samorzady terytorialne z trzech państw współpracujące ze sobą mają też poczucie pewnej peryferyjności położenia względem centrów generujących procesy rozwojowe. Stąd waga środków finansowych na ich rozwój otrzymywanych z budżetów po-

39 W relacjach polsko-czeskich znajduje zastosowanie format stałych dorocznych konsultacji na szczeblu całych rządów na czele z ich szefami. Tak organizowane stałe konsultacje międzyrządowe – poza Republiką Czeską – Rzeczpospolita Polska prowadzi ze Zjednoczonym Królestwem Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej, Republiką Federalną Niemiec, Królestwem Hiszpanii oraz Republiką Francuską.

40 Chociaż stale otwarta jest kwestia łączenia się wielu małych polskich gmin w większe, czemu nie sprzyja nie tylko brak właściwych bodźców finansowych po temu, ale względy ambicjonalne (i rzecz oczywista – materialne) lokalnych decydentów samorządowych.

szczególne państwa oraz funduszy unijnych. W ostatnim kontekście, otwarta pozostaje kwestia kształtu nowej perspektywy finansowej Unii Europejskiej.

Inne utrudnienia we współpracy transgranicznej, znamionujące również pogranicze trzech tytułowych państw to: brak niezbędnego współdziałania między sektorem publicznym, prywatnym oraz instytucjami społeczeństwa obywatelskiego, ograniczenia związane z przyjmowaniem na szczeblu centralnym państw takich rozwiązań, które utrudniają współpracę o charakterze transgranicznym, brak kompatybilności kompetencyjnej organów samorządowych różnych szczebli państw sąsiadujących ze sobą, a także bariery językowe⁴¹.

Współpraca euroregionalna stanowi dobrą podstawę do rozwiązywania problemów ekologicznych występujących np. w euroregionie NYSA.

Szansą nie tylko na zdynamizowanie współpracy transgranicznej, ale wszechstronnych stosunków polsko-czeskich i polsko-słowackich, jest rozwój infrastruktury drogowej. Chodzi o dokończenie odcinka drogi ekspresowej S-3 od Kamiennej Góry do Lubawki (a zatem do granicy z Republiką Czeską), którego oddanie do użytku jest planowane na rok 2022. Z kolei zarówno przez Polskę, jak i Republikę Słowacką przebiega fragment Via Carpatia, której uruchomienie odegra istotną rolę m.in. w intensyfikacji wymiany handlowej między północą, a południem Europy.

Wspólnym, dobrym doświadczeniem z punktu widzenia modernizacji infrastruktury przejść granicznych trzech państw, było funkcjonowanie podprogramu (w ramach PHARE) PHARE CBC (= Cross-Border Cooperation), szczególnie w drugiej połowie lat 90. XX w.

Wymaga refleksji odpowiedź na pytanie, czy euroregiony funkcjonujące na granicy polsko-czeskiej i polsko-słowackiej zostały zaakceptowane przez ich mieszkańców, czy są oni świadomi ich znaczenia w rozwiązywaniu szeregu problemów, przez co ułatwiają wiele aspektów codziennego życia? Nie chodzi o akceptację na poziomie ratuszy, a na poziomie – obrazowo ujmując – targowisk, sklepów czy restauracji. Czy są zatem euroregiony przejściowymi, utylitarnie traktowanymi podmiotami, czy też trwałymi, żywymi organizmami zakorzenionymi społecznie i wzmacniającymi działania samorządów lokalnych po różnych stronach granic? Należy sądzić, iż proces swoistej „internalizacji” euroregionów i szerzej egzystencjalnej doniosłości współpracy transgranicznej trwa, ma miejsce, znajduje się *in statu nascendi*. Pandemia COVID-19 uświadomiła mieszkańcom różnych miejsc pogranicznych na naszym kontynencie, jak liczne i silne są więzi między ich mieszkańcami, nie tylko w kontekście pracy transgranicznej, ale też np. służby zdrowia, edukacji, transportu, turystyki itd. W sympatyczny sposób ludzka tęsknota za więzami z innymi ludźmi objawiła się pod koniec marca 2020 r. w Cieszynie, po przywróceniu kontroli granicznych. Wówczas, grupa mieszkańców zainstalowała wzdłuż Olzy po polskiej stronie wielki baner z napisem „Tęsknię za Tobą Czechu”. Nie trzeba było długo czekać na odpowiedź; oto grupa mieszkańców Czeskiego Cieszyna

41 Andreas KIEFER, *Europe on the Threshold of a New Dimension in Cross – Border Cooperation*, „The Journal of Cross Border Studies in Ireland”, vol. 9, 2014, s. 77.

umiejscowiła po czeskiej stronie Olzy również wielki baner z napisem „Tęsknię za Tobą Polaku”. Takie gesty przyjaźni budują wspólnotę ludzi ponad granicami politycznymi. To pokazuje, że różne formy współpracy transgranicznej (w tym właśnie euroregiony), dobrze wypełniają swoją rolę instytucjonalnych budowniczych mostów nie tylko w wymiarze historycznym, ale – międzyludzkim, ponad różnymi doświadczeniami dziejowymi, które także zostały nakreślone w niniejszym artykule.

Autor | Author

Paweł A. Leszczyński

Zakład Administracji, Wydział Administracji i Bezpieczeństwa Narodowego
Akademia im. Jakuba z Paradyża
ul. Chopina 52
66-400 Gorzów Wielkopolski; Polska
paw.lesz@wp.pl

dr hab. Paweł A. Leszczyński (*1975) doktor habilitowany nauk prawnych, profesor Akademii im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim. Jest kierownikiem Katedry Problemów Bezpieczeństwa Europy Północnej i Środkowo-Wschodniej na Wydziale Administracji i Bezpieczeństwa Narodowego. Przewodniczy Zespołowi Nauk Prawnych tej uczelni od listopada 2019 r. Jest prezesem zarządu Oddziału Gorzowskiego Polskiego Towarzystwa Historycznego. Należy ponadto do Polskiego Towarzystwa Prawa Konstytucyjnego i Polskiego Towarzystwa Prawa Wyznaniowego. Od 2019 r. jest członkiem Komisji do Spraw Stosunków Polsko-Czeskich i Polsko-Słowackich Polskiej Akademii Nauk – Oddział w Katowicach. Autor ponad 200 publikacji o charakterze naukowym i popularno-naukowym. Zainteresowania naukowe: prawo konstytucyjne, prawo wyznaniowe, ochrona praw człowieka, współczesna myśl polityczna, politologia religii, polityka zagraniczna i bezpieczeństwa wybranych państw, analizy geopolityczne, historia najnowsza stosunków międzynarodowych.

Summary

Polish-Czech-Slovak cross-border cooperation. Historical background – legal aspects

This article deals with cross-border cooperation between Poland, the Czech Republic and the Slovak Republic. It presents historical and political similarities connecting these three states, and thus specific community of historical experiences in the complicated realities of the 20-th century. These experiences bring people and the institutions they create closer together, including those for friendship and peaceful cooperation, and these include, among others, Euroregion's. They are the basic form of cooperation of local governments also on the title borderland. Historical

conditions are a help rather than ballast in building bottom – up relations between Poles, Czechs and Slovaks. A breakthrough in building new relations was the year of the fall of communism in 1989, as well as 1993, when it was founded on the basis of a peacefully dissolved Czechoslovak federation – the Czech Republic and the Slovak Republic. A significant factor that strengthens cooperation is the Visegrad Triangle, formed with Hungary at the beginning of 1991, and since 1993 – the Visegrad Group. The article discusses bilateral legal aspects of Polish – Czech and Polish – Slovak cross – border cooperation. The Euroregions operating on the Polish-Czech, Polish-Slovak and Polish-Czech-Slovak borders as well as other forms of cross – border cooperation are presented in a synthetic way. This cooperation covers broad issues, e.g. tourism, environmental protection, health protection, education, youth exchange, transportation and infrastructure. Conclusions have been presented regarding the difficulties and chances for the development of the title relations in the future. Euroregions on the title border have a real chance to be vital organisms of many social initiatives, initiated by grassroots, and not only by administrative authorities on all sides of these borders.

Období rozpadu pracovního trhu a řízeného pohybu pracovních sil (1949–1960)

ANNA VÁCLAVÍKOVÁ

Abstrakt | Abstract

Článek zachycuje časový úsek od přijetí koncepce tzv. socialistické industrializace (1949–1960), kdy již převažuje naprostá hegemonie stalinských forem a metod řízení národního hospodářství z jednoho centra, vyvolávající obrovský pohyb pracovníků a totální rozpad pracovního trhu.

The article captures the period since the adoption of the concept of so-called socialist industrialisation (1949–1960) when the absolute hegemony of Stalinist forms and methods of managing the national economy from one center prevails, causing huge movement of workers and total disintegration of the labour market.

Klíčová slova | Key words

Československo, trh práce, hospodářská obnova, pracovní síly, ekonomická aktivita, průmyslová výroba, První a druhý pětiletý plán, ženská pracovní síla
Czechoslovakia, labour market, economic recovery, labour force, economic activity, industrial production, first and second five-year plan, female labour force

Úvod

Pracovní síly nelze seriózně zkoumat, aniž bychom znali souvislosti mezi vývojem národního hospodářství a jeho zkosnatělým modelem plánování a řízení. Ekonomicky zcela nelogický rozmach těžkého průmyslu v padesátých letech vyvolával naléhavou potřebu stále nových pracovních sil, zejména v oblastech s profilujícími odvětvími uhelného a hutního průmyslu. Rozsáhlé strukturální změny v období tzv. „budování základů socialismu“, založené na extenzivním průmyslovém růstu, vyžadovaly nákladné investice a zapojování stále většího počtu pracovních sil do výrobního procesu. Jednostranně orientovaný rozvoj, při nevýrazném a málo efektivním růstu technického pokroku, vedl k ne hospodárnému využívání zbytečné průmyslové základny. Padesátá léta však netvoří z ekonomického pohledu jednotlivý a vnitřně nediferencovaný celek. Jsou rozfázována na kratší vývojové etapy, které se od sebe v některých podstatných ukazatelích liší.

První etapa začíná rokem 1949 a končí zhruba na konci roku 1950, kdy se ještě projevují jakési náznaky ekonomické kontinuity s předcházejícím vývojem. **Pro druhé období let (1951–1953–54)** je charakteristická naprostá hegemonie forem a metod řízení národního hospodářství z jednoho centra, ekonomicky nezdůvodnitelný rozmach výroby těžkého průmyslu a rozsáhlé strukturální změny. Bylo přijato rozhodnutí o podstatném urychlení výstavby a přestavby národního hospodářství. Hospodářsko-politické směrnice o dalším urychlení strukturálních změn v průmyslové sféře, přijaté na únorových zasedáních komunistického grémia v roce 1950 a 1951, kladly ještě mnohem větší důraz na zvýšení tempa růstu klíčových odvětví těžkého průmyslu. Tím se vyvolala nejen nezvládnutelná investiční vlna, ale také obrovský pohyb pracovních sil.

Tak zvaná „oddychová léta“ 1954 a 1955 nezaznamenala zásadní odklon od dosavadní linie preferující klíčové odvětví těžkého průmyslu, ale naopak přinesla zpomalení tempa investic a určité sortimentní změny ve výrobě. To přirozeně ovlivnilo průmyslovou zaměstnanost.

Projekt druhé pětiletky (1956–1960) byl opět založen na přednostním růstu výroby výrobních prostředků, byť v poněkud menším rozsahu, než tomu bylo v letech 1949–1953. Vzhledem k pokračujícímu extenzivnímu zaměření rozvoje výroby se i nyní projevovала napjatost v pracovních zdrojích.

Po roce 1948 se začalo stále jasněji ukazovat, že přechod k efektivnějšímu hospodaření bude velmi obtížný. Příčin bylo několik. V exportu se podstatně zvýšily technické nároky na strojírenskou produkci, a to nejen směrem na Západ, ale také na Východ. Největší zahraniční partneři z východního bloku začali měnit strukturu svých objednávek, to u nás vyvolávalo potřebu rozsáhlých investic, zejména v těžkém a chemickém strojírenství. Z vnitřních problémů je nutné upozornit na úkol dokončení industrializace Slovenska, což zvyšovalo nároky na náš energetický a zpracovatelský průmysl, který zaostával za potřebami nové doby.

Lze tedy konstatovat, že už kolem roku 1957 došlo k vyčerpání reálných možností extenzivního ekonomického růstu a současně se projevovaly silné příznaky krize systému dosavadních metod ekonomického řízení. **V padesátých letech dále narůstal nejen absolutní rozsah výroby, ale i její neobyčejně široký sortiment.** Ve své podstatě chybná koncepce rozvoje národního hospodářství ztěžovala pokusy o prolomení extenzivních metod hospodaření. Hospodářství zabředávalo stále do větších obtíží a rozvíjelo se v bludném kruhu.¹

Rozpad pracovního trhu a řízený pohyb pracovních sil

Určujícím znakem československého vývoje po únorovém převratu v roce 1948 byla hluboká a rozsáhlá strukturální přestavba ekonomiky, oficiálně nazvaná budování základů socialismu.

1 Václav PRŮCHA a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, 2. díl, období 1945–1992, Brno 2009, s. 249–299.

V průběhu pěti let byly položeny základy nového mocenskopolitického systému, nové ekonomiky a nové sociální struktury společnosti. Byla přijata koncepce strojírenské velmoci, jejíž realizace určila nový vývojový směr ekonomiky. Změny v průmyslové základně dosáhly takového rozsahu a hloubky, jaké za poslední století neměly obdoby. Rozsáhlá a hluboká transformace přetvořila všechny oblasti společnosti, měla dalekosáhlé důsledky na pracovní trh, v průmyslové sféře a na profesně kvalifikační strukturu průmyslových zaměstnanců.

V letech 1949 až 1953 (v mírnější podobě i v letech následujících) došlo k dosud nezaznamenanému pohybu ve stavech průmyslových zaměstnanců a v jejich profesně kvalifikační skladbě. **Zásahy do odvětvové struktury průmyslového osazenstva a do jeho profesní a kvalifikační skladby byly dokonce pronikavější než v období nacistické okupace.**²

Krátce po únoru 1948 byl zahájen ostrý tlak proti tzv. nepřátelům nového režimu, který vyvolal vysokou emigrační vlnu. Nejméně 150 až 200 tisíc osob uprchlo do emigrace.³ Nezanedbatelnou část z toho tvořili kvalifikovaní pracovníci z různých průmyslových odvětví. Bezprostředně po únoru 1948 bylo pro neúčast na generální stávce 24. února propuštěno více než 4 000 pracovníků, převážně z řad dělnictva. Z oficiálních údajů lze zjistit, že bylo propuštěno 11 000 úředníků, 3 000 pracovníků z bezpečnosti, více než čtvrtina důstojníků armády, bezmála 9 000 vysokoškoláků bylo vyloučeno ze studií a z vysokých škol muselo odejít přes 500 profesorů a docentů, z 600ti set vedoucích pracovníků znárodněných podniků (ředitelů a náměstků) byla propuštěna téměř polovina. V úředních statistikách o propuštění z práce na základě rozhodnutí akčních výborů NF je uvedeno 28 000 osob. Celkově se počet postižených poúnorovými čistkami pohyboval mezi 250 až 280 tisíci osob z řad dělníků, inteligence a středních vrstev.

Akce 65 000 úředníků z roku 1948 a 77 000 úředníků do výroby z roku 1951 skončila přechodem skoro 74 000 osob do různých oborů průmyslové činnosti. Řady průmyslového dělnictva rozšířila i část z téměř 66 000 občanů, jimž bylo odejmuto volební právo. Masová perzekuce se dále týkala osob, které byly bez soudů poslány do táborů nucené práce (TNP) a do pomocných technických praporů (PTP) (o jejich vybudování rozhodlo představenstvo ÚV KSČ v září a říjnu 1948).⁴

Dalekosáhlé důsledky na pracovní trh, na pracovní kolektivy v průmyslové sféře a na profesně kvalifikační skladbu průmyslových zaměstnanců měl i přechod kolem 200 až 250 tisíc dělníků a rolníků, většinou členů komunistické strany, do státní a řídicí hospodářské sféry. Z nich asi 100 tisíc přešlo do hospodářského a technického aparátu, přibližně 30 tisíc do administrativy, zhruba

2 Podobněji Václav PRŮCHA a kol., *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, 2. díl, období 1945–1992, Brno 2009, s. 249 n.

3 Vojtěch MENCL – Miloš HÁJEK – Milan OTÁHAL – Erika KADLECOVÁ, *Křížovatky 20. století*, Praha 1990, s. 239–240.

4 *Tábory nucené práce a další projevy perzekuce 1948–1954*, Slezská univerzita v Opavě 1991; Karel KAPLAN, *Československo v letech 1948–1953. 2. část*, Praha 1991, s. 10–11.

20 tisíc do politických institucí a asi 40 až 50 tisíc do armády a bezpečnosti. Na uvolněná dělnická místa naopak přešli ti, kteří byli z politických důvodů ze státní správy vyakčňeni. To mělo za následek rozmělnění a devastaci skutečné dělnické vrstvy. Veškerý tento nerozumný a škodlivý pohyb statisíců pracovních sil se musel nutně projevit v prudkém poklesu významu vzdělání, kvalifikace a pracovní zkušenosti. V roce 1953 bylo 60 procent ředitelů a 85 procent dílove-doucích bez odborného vzdělání a s praxí kratší pěti let. O dva roky později bylo na pracovištích v průmyslové výrobě, vyžadujících vysokoškolskou kvalifikaci, 85 000 nekvalifikovaných a na místech s potřebným středoškolským odborným vzděláním dokonce 248 000 nekvalifikovaných osob. Celá společnost draze platila za toto hospodaření s lidským potenciálem. Ještě v roce 1961 zastávalo z 657 000 lidí s vysokoškolským a jiným vyšším odborným vzděláním pouhých 11,3% nějakou řídicí funkci.⁵

Politické procesy a mimosoudní perzekuce v letech 1948–1954 neobešly ani čs. armádu. Represe vůči příslušníkům československé armády představovaly úbytek více než 10 000 důstojníků.⁶ Mnozí z nich po propuštění z armády našli obživu jako průmysloví dělníci. Radikální reorganizace hospodářské činnosti se nevyhnula také živnostenské malovýrobě. Začalo se nekompromisně prosazovat postupné omezování soukromého živnostenského podnikání a jeho převádění na kolektivní formy výroby. Vycházelo se z představy, že řemesla, maloobchod a služby jsou předimenzovány, a že neodpovídají potřebám společnosti. Cílem těchto zásahů bylo zajistit dostatek pracovních sil pro průmysl a stavebnictví. V relativně krátké době režim zlikvidoval přes 400 000 živnostníků a maloobchodníků.

Mnohem závažnější důsledky na pracovní kolektivy v průmyslových závodech a na jejich profesně kvalifikační strukturu měla industrializace. Vytvořila se koncepce přeměny Československa ve strojírenskou velmoc. **Změny ekonomické struktury byly tak dalekosáhlé, že na dlouhá desetiletí určily nový vývojový směr ekonomiky.** Extenzivní přístup k řešení hospodářských problémů také na dlouhou řadu let změnil rozložení zaměstnanců jednotlivých průmyslových odvětví, to se promítlo do kompaktnosti a odborné připravenosti pracovních kolektivů. V průběhu let 1948 až 1953 se počet osob v průmyslové výrobě zvýšil o 480 000, z toho nejvíce v odvětvích těžkého strojírenství, báňského a hutního průmyslu⁷

Profesní a kvalifikační struktura osazenstva průmyslových závodů se podstatně změnila. Největší proměnou ve své dosavadní historii prošli dělníci. Prudce stoupl jejich počet v období 1948 až 1953 – v průmyslu o 154 000, a ve stavebnictví o 90 000. Přesuny byly mnohem rozsáhlejší, neboť za tutéž dobu, jak již bylo uvedeno, přešlo z dělnických profesí do státní správy a jinam 200

5 Zdeněk HEJZLAR, *K politice a vnitřnímu vývoji KSČ po roce 1948*, Sborník Systémové změny, Köln 1972, s. 73.

6 J. Dufek, *Represe vůči příslušníkům československé armády v letech 1948–1954*, in: *Tábory nucené práce a další projevy perzekuce 1948–1954*, Opava 1991, s. 76.

7 Karel KAPLAN, *Československo v letech 1948–1953. 2. část*, Praha 1991, s. 109.

až 250 tisíc osob, téměř třetina dělnického osazenstva byla nová. Podle odhadu se mezi průmyslové dělnictvo začlenilo 270 000 zemědělců, kolem 140 000 živnostníků, na 70 000 žen a stejný počet politicky postižených a osob uvolněných z administrativy. Kategorii „dělníků z trestu“ rozmnožila početná skupina trestanců pracujících ponejvíce v dolech a hutích.

Současně s těmito změnami docházelo i k vnitřním přesunům mezi průmyslovými odvětvími. Počet průmyslového dělnictva rozšířilo i 70 až 80 tisíc osob z nevýrobních odvětví, hlavně z obchodu. Všechny přesuny měly za následek výrazný pokles kvalifikační úrovně dělníků. Podíl dělníků vyučených v určitém oboru a také v této profesi činných byl něco přes jednu čtvrtinu.⁸

V období vytváření základů komunistického systému se nezformovala profesně kvalifikační struktura průmyslového obyvatelstva typická pro moderní industriální společnost. Byla zpřetřhána vazba mezi dřívější sociální strukturou, budovanou desítky let a zcela neorganicky zde vznikal nový systém společenských vztahů, s vysokým stupněm rovnosti a nízkou pracovní výkonností. Rozsáhlé změny v oblasti ekonomiky po únoru 1948 výrazným způsobem ovlivnily strukturu společnosti, změnily stavy průmyslových zaměstnanců a hluboce deformovaly profesně kvalifikační skladbu pracovníků průmyslové sféry.

Pracovní síly a jejich zdroje v letech 1949–1960

Strategická koncepce tzv. socialistické industrializace, charakteristická vysokým podílem těžkého průmyslu, zejména pak těžby uhlí, hutní produkce a těžkého strojírenství, soustřeďovala veškeré úsilí na maximalizaci investic, což nedovolovalo nutnou dlouhodobější přípravu technických a pracovních předpokladů výroby.⁹

Hospodářské směrnice nadále nerespektovaly nevyváženost mezi zdroji a potřebami pracovních sil. Zvláště enormní rozvoj těžkého průmyslu zvyšoval napětí na pracovním trhu a prohluboval disproporce mezi zdroji a potřebami pracovních sil. Stoupající požadavky na nové pracovní síly bylo možné krýt jen mobilizací všech dosažitelných rezerv formou administrativně direktivního způsobu rozmístování pracovních sil. Růst průmyslové zaměstnanosti měl být takto zajišťován přirozeným přírůstkem, vyšší zaměstnaností žen, převáděním živnostníků do průmyslové výroby, začleněním osob dosud nepracujících a osob se sníženou pracovní schopností, podporou reemigrace, přerozdělením pracovních sil, meziregionálními a meziodvětvovými přesuny.

Pro přednostní rozvoj průmyslu měly klíčový význam uhelné hornictví, hutnictví, těžké strojírenství, energetika, chemie a stavebnictví. Zcela výjimečné postavení zaujal průmysl báňský a hutní, mohl získávat pracovní síly neomezeně. Pracovní kolektivy závodů těžkého průmyslu se měly posílit redistribucí odborných pracovníků ze všech průmyslových oborů. Nekvalifikované pracov-

8 *Tamtéž*, s. 133–134.

9 K problematice také Veronika STEINOVÁ, *Pracovní poměr v letech 1945–1965*, 1. vydání, Ostrava 2019, především s. 32n.

níky získávalo těžké strojírenství z volného náboru a ze všech neprioritních oborů. Další obory těžkého průmyslu (energetika, chemie, závody přesného strojírenství, lehkého kovoprůmyslu apod.) kryly náhradu za přirozený úbytek a plánovaný přírůstek formou vnitřních přesunů v závodech, hlavně však začleňováním žen do výroby.

Direktivně přidělový systém, nerespektující regionální zvláštnosti, ekonomické podmínky a specifické potřeby průmyslových odvětví, nemohl garantovat účelně a ekonomicky efektivní rozmístění pracovních sil. Východisko se hledalo v nekritickém převzetí modelu regulace a rozmisťování pracovních sil, který u nás vstoupil v platnost od 1. ledna 1952.¹⁰

Orientace na mimořádně rychlé tempo rozvoje klíčových odvětví těžkého průmyslu vyvolala pronikavý vzestup průmyslové zaměstnanosti obyvatelstva v dominantních oborech těžkého průmyslu. V letech 1948–1960 vzrostl počet dělnických pracovních sil ve strojírenském a kovodělném průmyslu o 221 000 osob, v hutnictví o 50 000, v chemickém průmyslu o 16 000 a v energetice o 6 000 (celkem o 293 000 osob). Srovnáme-li je se změnami v počtech dělnického osazenstva průmyslových závodů, založených na bázi lehkého průmyslu, na první pohled jsou zde patrné jisté rozdílnosti. Nejsložitější období prodělávala sledovaná průmyslová odvětví lehkého průmyslu v roce 1953, v důsledku zvýšených nároků na potřeby pracovních sil v prioritních oborech v roce 1951. Index ve vývoji počtu pracovníků v lehkém průmyslu činil ve srovnání s rokem 1948 pouze 86,8%, zatímco např. u těžkého strojírenství 176,4%. Tlak na zvyšování stavu osazenstva hutnických, strojírenských a báňských závodů se výrazně projevil v nejprůmyslovějších aglomeracích, které v průběhu let 1949–1953 zaznamenaly úbytky ekonomicky činných osob v lehkém průmyslu. V roce 1952 se již počty činných osob v lehkém průmyslu např. na Ostravsku snížily oproti počtu v roce 1949 o dalších 2 062 osob. V severočeské oblasti byla situace ještě složitější a svědčí, vzhledem k silné nakupenosti těžkého průmyslu, o omezených možnostech získat další zdroje pracovních sil. Početní stav činných osob v lehkém průmyslu zaznamenal na konci roku 1952 pokles o 1 370 osob.¹¹

Fond pracovních sil výrazně vzrostl ve strojírenských a kovodělných podnicích v Praze a v Brně, které představovaly největší a nejdůležitější strojírenské základny v Československu. V průběhu padesátých let vzrostl v pražských strojírenských a kovodělných závodech počet pracovníků téměř o 48 000 osob (o 85 %) a v brněnských o více než 20 000 osob (o 84 %). Hutní průmysl dosáhl v absolutním srovnání největšího tempa růstu pracovních sil v letech 1949–1960 v Ostravě (přírůstek takřka 14 000 osob, tj. 86 %). Uvedená čísla naznačují, jaké problémy byly spjaty s extenzivním zvýšením stavu pracovních sil zejména ve strojírenství a v hutnictví, a tím i s jejich profesní a kvalifikační strukturou. Například v Praze, Brně a Ostravě se každoroční přírůstek pracovních sil ve strojírenské a hutní produkci zvyšoval přibližně o 8,5%. Zaměstnanost ve

10 Národní archiv Praha (dále NA Praha), fond (dále f.) MPS, karton (dále kart.) 97, sign. SI 1007/9; kart. 393, sign. 1001. V textu jsou použity dobové názvy podniků.

11 NA Praha, f. SÚP, II 1949–1959, kart. 335.

strojírenství a hutnictví železa rostla v padesátých letech mnohem rychleji než v průmyslu jako celku. Podíl strojírenské a kovodělné výroby na úhrnném počtu dělníků v průmyslové výrobě vzrostl během deseti let zhruba z jedné čtvrtiny více než na jednu třetinu a v hutnictví železa z 5,8 % na 7,8 %.¹²

Orientace na maximální tempo růstu prioritních průmyslových oborů a rozšiřování jejich výrobní základny se dostávalo do rozporu s demografickými poměry v průmyslových střediscích a v jejich dojíždčkovém území. Hutnictví železa a těžkému strojírenství chyběli zejména kvalifikovaní pracovníci v příslušné profesní struktuře. Proto byly tyto průmyslové obory zařazeny mezi přísně sledované celostátní priority a organizovaným nábořem se jim zajišťovaly pracovní síly ze všech koutů republiky. Jedním z možných zdrojů doplňování a rozšiřování stavu pracovních kolektivů byla mezikrajská redistribuce pracovních sil. Po dohodě Ministerstva práce a sociální péče a Státního úřadu plánovacího se v oboru hutnictví železa prováděl organizovaný nábor pro vybrané hutní podniky. Důležitým zdrojem přílivu nových pracovních sil v hutnictví železa byl i organizovaný nábor z veřejné správy, z distribuce, řemesel, peněžnictví, pojišťovnictví a z neprioritních průmyslových odvětví.

Jednoznačná preference tzv. prioritních oborů se bezprostředně v krátkém čase odrazila na početním stavu pracovních sil v lehkém průmyslu. Na konci roku 1953 poklesl počet ekonomicky činných osob v lehkém průmyslu o 13 %, což v přepočtu znamenalo snížení stavu o 52,5 tis. osob. Preference tzn. prioritních oborů mj. způsobila i 9% ztrátu podílu lehkého průmyslu na celkové průmyslové výrobě. Na konci roku 1953 činila jeho účast pouhých 33,9 %. Způsob manipulace s pracovními silami v lehkém průmyslu ohrožoval nepromyšleně prováděný nábor i samotnou existenci některých oblastí a krajů. Příkladem byl nábor pro prioritní obory v nově osídlených pohraničních oblastech na Ašsku, Krnovsku a Vítkovsku, který byl zastaven teprve po mnoha urgencích místních správních orgánů. Další úbytek pracovních sil by znamenal opětovně vyliďnění celého kraje a zastavení činnosti zdejších textilních podniků.¹³

Formou organizovaného náboru se sice podařilo na přechodnou dobu doplňovat a rozšiřovat stavy pracovních sil v hutních provozech, ale „přídělový“ systém pracovních sil nebyl vhodnou cestou ke stabilizaci pracovních kolektivů. Plnění výrobních plánů bylo do značné míry závislé na velkém počtu přechodných pracovníků. Zejména v hutních provozech na Ostravsku byly počty brigádníků velmi vysoké. V Nové huti v Kunčicích dosahovaly dokonce až 40 %. Ačkoli počet stálých pracovníků vykazoval mírně vzestupnou tendenci, rostl počet přechodných pracovníků nepoměrně rychleji.¹⁴

12 *Československá statistika. Nová řada*, skup. A, sv. 26. (Sčítání lidu v Republice Československé ke dni 1. 3. 1950. Díl II, Praha 1958), sv. 36 (Sčítání lidu, domů a bytů v Československé socialistické republice k 1. 3. 1961. Díl II, Praha 1965).

13 František KRAVÁČEK, *Pracovníci severomoravských okresů na pomoc Ostravsku v prvních letech socialistické výstavby*, Severní Morava, sv. 46, s. 3–7.

14 Zemský archiv Opava, (dále ZA Opava), f. KNV Ostrava 1949–1960, kart. 1059; O. KÁŇA, *O vzniku a vývoji Nové huti Klementa Gottwalda v Ostravě – Kunčicích*. In: Ostrava 10. Ostrava 1979, s. 29.

Úsilí získat alespoň čtvrtinu brigádníků do stálého pracovního poměru se ukázalo jako iluzorní. Brigádníci, ač nezvyklí na těžkou fyzickou práci, byli vesměs zařazováni do těžkých a horkých provozů, které znesnadňovaly jejich aklimatizaci. Nábor přechodných pracovníků na pomoc hutím byl řešením nouzovým, příliš nákladným. Nebereme-li v úvahu mzdu, kterou brigádník za svou práci dostal, doplácely uhelné doly na každou přechodnou pracovní sílu 66 Kčs denně a hutě dokonce 84 Kč (uvedeno v tehdejší měně). Vysoké nároky na pracovní síly se projevovaly rovněž v chemickém a energetickém průmyslu. Plány početního růstu pracovních sil v těchto průmyslových odvětvích sice nebyly tak vysoké, jako v případě uhelného a hutního průmyslu, ale vzhledem k tomu, že uvedené průmyslové kapacity byly umístěny v průmyslových oblastech s dominantním postavením uhelného a hutního průmyslu, situaci v náboru pracovních sil komplikovaly. Do závodů těžké chemie se pro špatné pracovní podmínky a nízké mzdy jen velmi nesnadno získávaly nové pracovní síly. Poměrně vysokou potřebu pracovníků vykazoval chemický průmysl v letech 1954–1955. Jako nejvhodnější a nejperspektivnější zdroj se jevily ženy z domácnosti.¹⁵

Přes neustálé probíhající náборы a preferenci prioritních oborů v průběhu první poloviny padesátých let, posílaly mnohé strojírenské závody stále alarmující hlášení o velkém nedostatku pracovních sil, zvláště kvalifikovaných odborníků a řemeslníků různých profesí. V roce 1951 např. Závody V. I. Lenina v Plzni vykazovaly manko v pracovních silách ve výši více jak 3 000 osob. Podnik se snažil zabezpečit potřebné pracovníky nárazovou náborovou akcí ve všech obcích a městech západních Čech, vnitropodnikovými přesuny, přeřazováním administrativních pracovníků do výroby a zkrácením výuční doby. Závody postrádaly kvalifikované pracovní síly, hlavně pak soustružníky, frézaře a nástrojáře.

Přestože mnohé strojírenské závody nedosahovaly plánovaného stavu pracovních sil, musely uvolnit kvalifikované pracovníky pro podniky hutnictví železa. Jako konkrétní příklad může např. posloužit Tatra Kopřivnice, jíž chybělo do plánovaného stavu v roce 1950 celkem 747 pracovníků, ale přesto musela předat mechanickým provozům ostravských hutních závodů 200 kvalifikovaných dělníků.¹⁶

Pokračující extenzivní průmyslový vývoj v druhé polovině padesátých let vyžadoval stále větší počet nových pracovních sil. Počítalo se s dalším růstem průmyslové zaměstnanosti, což bylo komplikováno nepříznivou populační situací (malý přírůstek obyvatel v produktivním věku). Zhoršením věkové skladby osob v produktivním věku, zúženými možnostmi zvyšování zaměstnanosti žen, nemožností čerpat ve větším rozsahu pracovní síly i nadále vyžadovalo

15 Například Stalinovy závody v Záluží u Mostu požadovaly v roce 1954 více než 1 100 nových pracovníků. Chemické závody, n. p. Sokolov musely být pro velký nedostatek dělníků zařazeny v roce 1955 do organizovaného náboru.

16 Státní oblastní archiv (dále SOA) Litoměřice, f. KNV Ústí n. L. 1949–1960, kart. 1170; SOA Plzeň, Karlový Vary, kart. 152, sign. 13.

veliké mezikrajové přesuny zejména do krajů s převládajícími odvětvími těžkého průmyslu (Ostravsko, severozápadní Čechy, pražská aglomerace s okolím a některé oblasti západních Čech). V podmínkách centrálně řízeného modelu distribuce pracovních sil se hospodářské a plánovací orgány trvale uchylovaly k provizorním řešením a přelévaly pracovní síly tam, kde momentálně vážnul příliv nových pracovníků a kde nedostatek pracovních sil ohrožoval plnění národohospodářských plánů. Tímto nevyváženým článkem národního hospodářství byl v druhé polovině padesátých let uhelný průmysl. Docházelo tak k absurdnímu stavu, kdy organizovaný nábor do dolů činil u prioritních závodů až 30 % jejich celkového plánovaného přírůstku pracovních sil. Není proto divu, že se závody bránily uvolňovat své pracovní síly pro doly s poukazem, že převzaly značně zvýšené výrobní plány proti roku 1956 a s náborem pracovníků do svých provozů se potýkají také.¹⁷

S nevyváženou bilancí pracovních sil vstupovaly do druhé poloviny padesátých let podniky hutnictví železa. V průběhu roku 1957 vykazovali narůstající manko v pracovních silách také hutníci na Ostravsku, kde v závěru roku scházelo hutím zhruba 2 600 pracovníků. Proces stabilizace pracovních kolektivů nebyl v průběhu druhé poloviny padesátých let dokončen, neboť některé hutní závody vykazovaly stále nemalý počet přechodných pracovníků. Velký pohyb pracovních sil zaznamenalo také strojírenství. Strojírenské závody v českých zemích zvýšily počet pracovních sil o 86 000 (tj. o více jak 21%). Tak vysokého absolutního přírůstku nedosáhlo žádné jiné průmyslové odvětví. Zdálo by se, že potíže se zabezpečováním dostatečného počtu pracovníků byly ve strojírenství větší než v případě uhelného průmyslu. Do dolů každoročně přicházely desetitísíce nových pracovníků, kteří však většinou v dolech natrvalo nezůstali a po krátké době pracovní poměr ukončili. Strojírenský průmysl nebyl do takové míry závislý na přechodných pracovnících a podíl stálých zaměstnanců na celkovém počtu osazenstva strojírenských závodů byl nepoměrně vyšší než v uhelném hornictví. Ve dvou největších strojírenských základnách v Československu, v pražské a brněnské oblasti, si strojírenský a kovodělný průmysl své postavení udržel a dále upevnil. V Praze se zvýšil počet zaměstnanců tohoto průmyslového odvětví proti roku 1949 na 234 % v roce 1960. Podíl jeho pracovníků na celkovém počtu průmyslových zaměstnanců vzrostl v uvedených letech z 54,3 % na 61,6 %. Počet zaměstnanců v brněnských závodech vzrostl v roce 1958 proti roku 1938 na 266 %.¹⁸

Ve druhé polovině padesátých let bylo stále obtížnější získávat pracovníky pro strojírenské obory z dosavadních pracovních zdrojů (zemědělství, řemesla, oblast služeb, administrativa, ženy z domácnosti). Extenzivní přístup v chápání rozvoje ekonomiky byl patrný na každém kroku. Neúměrně vysoké a nerov-

17 ZA Opava, f. KNV Ostrava 1949–1960, kart. 1341.

18 *K dějinám závodů V. I. Lenina Plzeň*, Plzeň, Krajské nakladatelství 1964, s. 98–100, 132, 151–152; *Praha v číslech*, Praha, SEVT 1963, s. 140; Josef VYTISKA a kol., *K otázce charakteru brněnské průmyslové oblasti a jejího teritoriálního vymezení v letech 1945–1960*, Slezský sborník 1980, č. 3, s. 185.

noměrné rozdělování investic ve prospěch prioritních oborů pak ještě více prohlubovalo propast ve vztahu k odvětvím spotřebního charakteru. Báňský a hutní průmysl i strojírenství nadále dostávaly značné množství investičních prostředků a stále více si nárokovaly větší počty pracovních sil. Naproti tomu v lehkém průmyslu pokračovala situace předchozích let. Lehký průmysl postrádal jak finanční prostředky na rozsáhlejší rekonstrukci celého průmyslu, tak pracovní síly k zajištění základních výrobních úkolů. Nadále byl rezervoárem pracovních sil pro prioritní obory a jen s obtížemi řešil sociální otázky z důvodu převládajícího podílu ženského osazenstva závodů. Stav pracovních sil v lehkém průmyslu byl trvale neuspokojivý a vyplýval z celkové napjaté bilance pracovníků a pokračujících meziodvětvových přesunů. Také tendence k nárůstu administrativního aparátu v průmyslové sféře prohlubovaly relativní nedostatek pracovních sil. Formování administrativně nařizovacího systému a stylu se negativně promítalo v rozšiřování počtu úřednictva v průmyslových závodech a ve snižování podílu produktivních zaměstnanců.¹⁹

Analýza pracovních sil v prioritních průmyslových odvětvích potvrdila závěr, že direktivně administrativní model řízení pohybu pracovních sil kladl do popředí kvantitativní hlediska průmyslového růstu a plně nedoceňoval kritéria ekonomické efektivity. Národní podniky postrádaly základní rysy právních a ekonomických subjektů. Nemohly také volně disponovat pracovními silami a byly do značné míry odkázány na přidělový systém, nerespektující potřeby a specifika průmyslových odvětví a průmyslových regionů. Negativní důsledky přidělového systému pracovních sil prokázaly nevykonnost a nekompetentnost direktivního řízení společnosti. Analýza pracovních sil vede k závěru, že schématické a nelogické prosazování sovětského modelu a praxe do poměrů u nás se nutně muselo negativně odrazit i v nevhodném zacházení s naším největším bohatstvím – s kvalifikovanou pracovní silou.

Ženy jako zdroj pracovních sil (1949–1960)

Relativně vysoká intenzita zaměstnanosti žen byla v poválečném období charakteristická pro většinu zemí. V Československu byla tendence pro růst zaměstnanosti žen zvláště výrazná v období po roce 1949, po celá padesátá a šedesátá léta. **Početní stav mužských pracovních sil byl již v roce 1949 na hranici demografických možností.**

Za podmínek zvyšujícího se zájmu o mužské pracovní síly pro prioritní obory se závody lehkého průmyslu staly jejich významným zdrojem. Jediným schůdným řešením, jak získat pro prioritní obory další muže, byla cesta náhrady ženskými silami tam, kde to dovolovaly jejich fyzické a psychické možnosti. Směrnice Ministerstva práce a sociální péče určovaly konkrétním nestrojírenským oborům postup, jak zajistit požadovanou výrobu při omezeném množství mužských pracovních sil jejich náhradou ženami. Mezi uvedenými odvětvími

¹⁹ NA Praha, f. MPS, kart. 49, sign. 115, Archiv Vítkovice, a. s., (dříve PA VŽKG), Roční zpráva 1949; SOA Litoměřice, Zmocněnec Státního úřadu plánovacího Ústí n. L. 1948–1953, kart. 9.

figurovaly – průmysl kožedělný, gumárenský, obuvnický, sklářský, textilní, oděvní, výroba technického, zdravotnického a užitkového porcelánu. Jak naznačuje výčet oborů, staly se téměř výhradně doménou žen. Napjatá bilance pracovních sil nutila i závody prioritních oborů zaměstnávat ve větší míře ženské pracovní síly, a to na místech, která neodpovídala jejich fyzickým předpokladům. Ženy nezřídka pracovaly ve zdravotně závadném prostředí a byly zařazovány dokonce i do třísměnných provozů. Úřady zcela beztrestně porušovaly mezinárodní úmluvy o práci žen a povolovaly závodům noční práci žen. Nebraly v úvahu postavení žen jako matek. Ačkoli těžké provozy vůbec nebyly vhodným pracovištěm pro ženy, jejich podíl na celkovém počtu pracovníků těchto provozů neustále rostl. Pro srovnání – jestliže v roce 1949 činil podíl žen na celkovém počtu pracovníků hutních závodů v českých zemích 18 %, pak v roce 1955 již 22 % a o deset let později 27 %. V některých konkrétních závodech byl podíl žen ještě vyšší. V chomutovských Válcovnách trub a železa ženy tvořily 28,3 %, z osazenstva v Závodě Julia Fučíka dokonce 29,5 %. Báňský a hutní průmysl i strojírenství nadále odsávaly značné množství pracovních sil. Například Závody V. I. Lenina v Plzni zajišťovaly doplňkovou potřebu pracovních sil, mj. nadměrným odčerpáváním ženských pracovních sil ze sektoru služeb a místního průmyslu a dalším zvyšováním zaměstnanosti žen z domácností. Podnik v druhé polovině padesátých let zvýšil počet ženského osazenstva závodů o více než 2 000 osob. Značný vzestup zaměstnanosti žen zaznamenal také průmysl energetický. Za období let 1950–1961 se počet ženského osazenstva zvýšil téměř o 4 200, tj. o 128 %.²⁰

Vzestupný trend pracovní aktivity žen v prioritních oborech zdaleka nelze hodnotit jako pozitivní jev a už vůbec ho nelze spojovat s realizací ekonomické rovnoprávnosti žen ve společnosti.

Neuvážená a systematicky realizovaná přestavba průmyslové základny omežila spektrum možností k zabezpečení požadovaného počtu pracovních sil. Ženy se v průběhu sledovaného období staly jedním ze základních a významných zdrojů pracovních sil jak pro obory prioritní, tak především pro lehký průmysl. Na konci roku 1953 už činila zaměstnanost žen v lehkém průmyslu 63,9 %.²¹ Proces neustálého vtahování žen do výroby a přelévání z oborů do oborů evidentně poznamenal skladbu osazenstva závodů všech průmyslových odvětví. Ve svém celku počet průmyslových zaměstnanců vzrostl od roku 1950 do roku 1961 (dle sčítání obyvatel) z 686 589 osob, ženy se na tomto růstu podílely z 53 % (365 597). Jestliže podíl žen v průmyslové výrobě byl 31 % v roce 1950, pak v roce 1961 už činil 38 %.²²

20 SOA Litoměřice, f. KNV Ústí n. L. 1949–1940, kart. 1226; *Dějiny hutnictví železa 3*, Praha, Academia 1988, s. 165.

21 NA Praha, f. MPS, kart. 79, č. j. 142, Zpráva o současném stavu zaměstnanosti žen.

22 Československá statistika, Nová řada, skup. A, sv. 26 (Sčítání lidu, domů a bytů v Republice Československé ke dni 1. 3. 1950), díl II, Praha 1958; *Československá statistika, Nová řada*, skup. A, sv. 36 (Sčítání lidu, domů a bytů v Československé republice k 1. 3. 1961), díl II, Praha 1965.

Průmyslovým odvětvím, které o ženskou pracovní sílu projevovalo nepřetržitě zájem, byl tradičně textil a oděvy. Československé textilní závody, n. p. už na konci listopadu 1948 předložily požadavek na 24 230 pracovních sil pro textilní a oděvní závody v českých zemích. Potřeba pracovních sil, jak znělo v požadavku, měla být kryta alespoň z minimální části muži. Nejnižší stavy pracovníků měly textilní podniky např. v kraji Hradec Králové, které postrádaly v roce 1950 téměř 1 900 žen, Liberec 1 620 žen a Brno se ucházelo o 1 000 osob. Poměrně značný zájem o ženské pracovní síly projevoval i kraj Olomoucký (822), Karlovy Vary (709) a České Budějovice (568).²³

Jak ukazují statistické údaje, počet žen se zvýšil v letech 1950–1961 ve všech průmyslových odvětvích. Textilní průmysl byl tím odvětvím, které zaznamenalo značný vzestup počtu ženských pracovních sil, a to o téměř 20 000. Za totéž období však z textilu odešlo více než 30 tisíc mužů, kteří byli ve většině případů převedeni do tzv. prioritních oborů. Uvedená bilance stavu pracovníků na konci roku 1961 byla horší než výchozí stav v roce 1950. Za situace, kdy se nepřetržitě nedostával potřebný počet pracovních sil, vypomáhali v textilních závodech také cizí dělníci a dělnice. Na Náchodsku, kde byly téměř veškeré místní zdroje vyčerpány už v roce 1949, pracovalo asi 200 přadlen z Polska, pomáhaly zde také řecké dělnice, v některých provozech byla dokonce využívána i práce vězněných žen. Nikoli zanedbatelnou pomocí bylo i pracovní zapojení osob se sníženou (změněnou) pracovní schopností. Přetrvávající nedostatek pracovních sil v textilním průmyslu ještě více komplikovaly nepřetržitě přesuny pracovníků do prioritních oborů. Jedinou pomocí bylo stále včleňování žen z domácností. Příznivěji se vytvářely podmínky v oděvním průmyslu, kde byl zaznamenán příliv více než 24 000 nových žen.²⁴

Proces nepřetržitého včleňování žen do odvětví lehkého průmyslu byl charakteristický po celé období od roku 1949 až do roku 1960 (resp. 1961). Také sklářský průmysl patřil k těm odvětvím, která svou výrobu zajišťovala v převážující míře ženami. Sklářství jen obtížně odstraňovalo příčiny destabilizace poměrů uvnitř odvětví, způsobené odsunem Němců (vysoce kvalifikovaných odborníků). Ženy navíc nejen v nedostatečném počtu, ale i s nedostatečnou kvalifikací, jen s velkou námahou udržovaly provozy v chodu a zajišťovaly výrobu. V mnoha sklárnách pracovaly v provozech zcela pro ženy nevhodných. Přesto za sledovanou časovou etapu přibylo ve sklářství zhruba 10 tisíc žen. Kožedělný, gumárenský a obuvnický průmysl v průběhu let 1950–1960 prošel řadou strukturálních změn, které se projeví v celkovém přístupu k pracovním silám. Jestliže například fa Baťa, tradiční obuvnické centrum v Československu, zaměstnávala do roku 1945 především muže, pak v padesátých letech se tento stav změnil. Už v roce 1949 v n. p. Svit (Baťa) pracovalo přes 9 000 žen

23 NA Praha, f. MPSP, kart. 394.

24 NA Praha, f. MPSP, kart. 438, č. j. A/4263; NA Praha, f. MPS, kart. 46; 419, č. j. 1233; NA Praha, f. MPSP, kart. 441, č. j. Ia 5269.

z celkového počtu asi 19 700 pracovníků, v roce 1956 podíl žen již činil 47,1 % a v roce 1960 již ženy svými 54,9 % v podniku převažovaly.²⁵

Extenzivní postup při získávání stále většího počtu nepracujících žen však v mnoha směrech nepřinesl předpokládané výsledky a nesplnil tolik očekávané naděje. Představa, že vyšší zaměstnanost žen umožní převádění mužů do preferovaných oborů, brzy zmizela. Značná feminizace oborů lehkého průmyslu i poměrně vysoká zaměstnanost žen v preferovaných oborech vyvolávala celou řadu problémů. Postavení ženy v podmínkách extenzivní ekonomiky bylo více než složité. Nevybudované sociální zázemí (služby, školky, jesle, obchodní sítě, zásobování trhu apod.) velmi negativně působilo na fyzickou a psychickou stránku ženy. Za těchto podmínek jen obtížně docházelo k nutné regeneraci jejich fyzických sil. Požadovaný plnohodnotný pracovní výkon, násobený péčí o rodinu a děti, bez rozvinuté terciární sféry, brzy ženu vyřadil z pracovních procesů pro její nemoc či nemoc dítěte. Podniky vykazovaly vysokou absenci i z důvodů mateřství žen. Závodů lehkého průmyslu se tak ocitaly v nepříznivé situaci, která se projevovala neplněním plánovaných úkolů, z čehož vyplýval také chronický nedostatek zboží na trhu.²⁶

Za podmínek, kdy početní stav mužských pracovních sil byl již skutečně na hranici demografických možností, při extenzivních postupech v naší ekonomice, pak ženy zůstávaly nadále základním zdrojem pracovních sil. Za období let 1949–1955 vzrostl v Československu podíl žen na celkovém počtu všech pracujících (ve všech sektorech) z 37,8 % na 42,6 % v roce 1955 a pouze s malou odchylkou již na hranici 43,2 % zůstal v průběhu celé druhé poloviny padesátých let také v roce 1961.²⁷

Fluktuace, absentismus a problémy pracovní morálky

Orientace na radikální přestavbu průmyslové základny a rozsáhlá výstavba výrobních kapacit zejména v dominantních průmyslových regionech vyžadovala překotný růst počtu průmyslových zaměstnanců. Přemísťování pracovníků z jednotlivých sfér národního hospodářství do průmyslu i mezi průmyslovými odvětvími navzájem vyvolávalo nebývalý flukтуаční pohyb, rozrušující stabilitu pracovních kolektivů v průmyslové výrobě i na dalších úsecích národního hospodářství. Realizace hospodářské koncepce, při níž principy ekonomické efektivity byly odsunuty do pozadí, zajišťovaly sice plnou zaměstnanost praceschopného obyvatelstva, ale způsobila též neúčelný, nežádoucí a hospodářsky škodlivý flukтуаční pohyb pracovních sil. Například v roce 1953 se osazenstvo průmyslových závodů vyměnilo ze dvou třetin, v roce 1960 došlo k 30 % obměně pracovních kolektivů.

V prostředí nadměrných mezipodnikových a meziodvětvových přesunů pracovních sil nemohly průmyslové závody udržovat své zaměstnance v optimální

25 SOA Zlín – Klečůvka, ONV Gottwaldov – venkov, kart. 66.

26 Také Veronika STEINOVÁ, *Pracovní...*, s. 45n.

27 *Statistická ročenka ČSSR 1961*, Praha 1961, s. 171.

kvalifikační, věkové a sociální skladbě. Nejsložitěji probíhal proces stabilizace pracovních sil v uhelném průmyslu, který zaznamenal v padesátých letech nejrozsáhlejší flukтуаční pohyb. Příčinou byl velký počet přechodných pracovníků, zaměstnaných především v Ostravsko-karvinských dolech a v Severočeském hnědouhelném revíru. Jen v roce 1953 dosáhl celkový pohyb pracovníků uhelného průmyslu českých zemí 145,3 %, což znamená, že se téměř jeden a půlkrát vyměnili v dolech během jednoho roku všichni zaměstnanci. V letech 1948 až 1954 bylo začleněno do závodů uhelného průmyslu v českých zemích více než 550 000 pracovníků a za tutéž dobu odešlo zhruba 530 000 pracovních sil. Neúnosná fluktuace byla bezprostřední příčinou velkých obtíží v plnění plánované těžby v Ostravsko-karvinském revíru. Svědčí o tom skutečnost, že od roku 1949 do roku 1960 získal revír ze všech končin republiky 441 721 nových dělníků a za tutéž dobu jich 420 081 ztratil. V polovině padesátých let odešlo z uhelných dolů přes 85 % dělnictva a přišlo 88,5 % nových pracovních sil. V letech 1956 až 1960 opustilo dělnické kolektivy 55 % pracovníků a pracovní smlouvu uzavřelo 60 % nově příchozích.²⁸

S nežádoucí fluktuací zápasily i další podniky báňského průmyslu na Plzeňsku a v Rosicko-oslavanském revíru, alarmující údaje vykazoval také Severočeský hnědouhelný revír. Z dalších klíčových odvětví, pro něž byla příznačná vysoká fluktuace, byl hutní průmysl. V polovině padesátých let zrušila pracovní poměr v hutnictví železa v českých zemích třetina zaměstnanců a příliv nových pracovníků činil 32 % stavu osazenstva hutí. Do roku 1960 se situace v tomto směru výrazněji nezlepšila. V roce 1960 uvolnily hutě v českých zemích ze svých řad 27 % dělnictva a do evidenčního stavu zapsaly 33 % nových pracovníků.²⁹

Velký flukтуаční pohyb byl typický pro všechny hutní závody. Neúnosná fluktuace úzce souvisela s extenzivním rozvojem hutního průmyslu. Na tomto pohybu se největší měrou podíleli přechodní pracovníci a zemědělci, kteří zde v zimních měsících hledali pracovní příležitosti. Dílčí opatření související s poklesem neomluvené absence nevedlo k pronikavějším výsledkům. Protože úsilí o snížení absence nesměřovalo k podstatě problému, nepomáhaly ani výstražné veřejné procesy s absentéry na závodech, ani pohovory s prokurátorem a podání trestních oznámení.

Fluktuace se stala vážným ekonomickým jevem i v některých strojírenských oborech. Především mnohé závody těžkého a přesného strojírenství byly dosti závislé na větších počtech přechodných pracovníků. Zpravidla po kratší době ukončili pracovní poměr dělníci, kteří byli do strojírenských závodů začleněni v rámci organizovaného náboru.

Největší procento fluktuujících zaměstnanců vykazovaly ty strojírenské podniky, které byly zařazeny do plánu celostátního organizovaného náboru

28 NA Praha, f. MPS 1951–1957, kart. 151, sign. 01 – 103/taj. Karel WYSOCKI, *Problém fluktuace a stabilizace pracovních sil v Ostravsko-karvinském revíru v letech 1945–1964*, In: Ostrava 3. Sborník příspěvků k dějinám a výstavbě města, Ostrava 1966, s. 138, 144; Jana JANČUROVÁ, *Rozmístění, využití a pohyb společenské pracovní síly v Severomoravském kraji*, Praha 1969, s. 77.

29 *Dějiny hutnictví železa ...*, s. 164, 422.

pracovních sil. V některých strojírenských závodech západočeského pohraničí (např. ESKA Cheb, Pal Kraslice) se na nadměrné fluktuaci podílely vesměs pomocné pracovní síly, které po zapracování hledaly mzdově výhodnější pracovní příležitosti.³⁰

Také v odvětvích lehkého průmyslu se v rozhodující míře podílely ženy na celkovém přírůstku a úbytku pracovních sil. Přímou korelací mezi růstem průmyslové zaměstnanosti žen a růstem fluktuace je možno dokumentovat na průmyslu obuvnickém, textilním, sklářském a keramickém, v nichž měly rozhodující zastoupení právě ženy. V lehkém průmyslu vzrůstala fluktuace také v důsledku organizovaného převádění mužů do klíčových odvětví těžkého průmyslu, především do uhelných dolů a hutí. Souvztažnost mezi fluktuací, stabilizací pracovních kolektivů a direktivním řízením pohybu pracovních sil výstižně formulovala zpráva Ministerstva pracovních sil, která charakterizovala organizovaný nábor jako pouze organizovanou fluktuaci a uváděla, že jde o převod kvalifikovaných pracovníků na nekvalifikovaná místa. Na nezdravé fluktuaci se např. podíleli nejen přechodní pracovníci získávání organizovaným nábořem a podnikovým nábořem, dále zaměstnanci, kteří svévolně opustili pracoviště bez řádného rozvázání pracovního poměru, ale také odchod zkušených a odborně připravených sil z podniků, a to v důsledků neodůvodněných organizačních změn v řídicí sféře, nebo jejich přechod do kvalitativně zcela odlišné funkce ve veřejné a státní správě. **V období padesátých let lze odhadnout podíl nežádoucí fluktuace na celkových přesunech zaměstnanců v uhelném průmyslu na 60 % až 70 % a v hutním průmyslu na jednu třetinu.**³¹

Dobová interpretace spatřovala příčiny neúnosné fluktuace hlavně v nedostatečné bytové výstavbě, v nedůsledné mzdové preferenci v základních průmyslových odvětvích, ve slabé sociální péči o zaměstnance některých kategorií průmyslových podniků a ve špatné pracovní morálce.

V uhelném průmyslu, kde fluktuační pohyb nabyl největší intenzity a kde pokrýval ekonomické základy těžby uhlí, byl bytový problém pokládán za rozhodující faktor stabilizace pracovních sil. Například jen v OKR bydlelo v roce 1953 v hromadných ubytovnách asi 17 500 pracovníků, nepočítaje brigádníky a mladistvé vyučené horníky. Rovněž v hutním průmyslu byl nedostatek bytů pro nové zaměstnance, spolu s neatraktivní a fyzicky těžkou prací převážně v horkých provozech se uváděla nízká úroveň podnikových sociálních zařízení, zdraví škodlivé pracovní prostředí, nedostatky v mzdové politice, odloučenost mnoha pracovníků od rodin a začleňování velkého počtu pracovních sil, které se těžko adaptovaly na nezvyklou a fyzicky namáhavou práci, to vše bylo označováno za hlavní příčinu škodlivé fluktuace. Ve strojírenských oborech se jako hlavní příčiny fluktuačního pohybu uváděly nízké mzdy, tvrdé normy, možnosti

30 Anna BEINHAUEROVÁ – Karel SOMMER, *K problematice pracovních sil a jejich zdrojů ve vybraných průmyslových odvětvích českých zemí v letech 1949–1960*, Slezský sborník 1991, č. 1, s. 17–31; *K dějinám Závodů V. I. Lenina Plzeň*, Plzeň 1964, s. 43; *Plzeň*, Plzeň 1965, s. 98, 147–148, 150;

31 NA Praha, f. MPS, kart. 144, sign. 01-842/taj.; SOA Litoměřice, f. KNV Ústí n. L. 1949–1960, kart. 1170; SOA Zlín-Klečůvka, f. Městský národní výbor Gottwaldov 1954–1960, kart. 44.

snadnějšího výdělku v jiných odvětvích národního hospodářství, averze starých kvalifikovaných dělníků vůči novým zaměstnancům a jejich nezájem se začlenit do pracovního kolektivu. Intenzita fluktuace v odvětví lehkého a spotřebního průmyslu byla ovlivněna dobovou ekonomickou politikou, usilující o přemísťování pracovních sil z tzv. «neperspektivních» oborů do preferovaného těžkého průmyslu. Flukтуаční tendence posilovalo nízké mzdové ohodnocení pracovníků a zhoršující se pracovní prostředí v těchto neoprávněně opomíjených průmyslových oborech.³²

Vysoká fluktuace pracovníků rovněž vyvolávala tlak na mzdy a neustálé zacvičování nových, většinou nekvalifikovaných pracovníků, vyžadovala velké finanční náklady, které značně zdržovaly výrobu. Částku na získání a zapracování jednoho stálého pracovníka odhadli ekonomové na 74 000 Kčs a na jednoho přechodného pracovníka na 6 650 až 10 500 Kčs (při náboru do uhelného průmyslu).³³

Fluktuace zhoubně bujela a odpovědné orgány bezradně hledaly způsob, jak omezit škodlivý pohyb pracujících. **Vládní nařízení ze dne 3. června 1953 o opatřeních proti fluktuaci a absenci** znamenala drastický zásah do osobních svobod každého občana a fakticky zaváděla prvky nevolnického systému. Na základě vládního nařízení se nemohl zaměstnanec podniku svobodně rozhodnout o rozvázání pracovního poměru a bez souhlasu vedení podniku nemohl zaměstnanec odejít na jiné pracoviště. Nařízení vzbudilo negativní ohlas ve společnosti a bylo o měsíc později zrušeno.

Průvodním jevem hospodářské strategie padesátých let byl vedle rozbujele fluktuace i neúnosně velký absentismus. V průmyslové sféře se důsledky realizované koncepce ekonomické politiky projevovaly v nadměrném flukтуаčním pohybu a v početné absenci pracovních sil na pracovištích. S problémem každodenní nepřítomnosti v práci ne právě nezanedbatelného počtu průmyslových zaměstnanců se hlavně potýkala preferovaná odvětví těžkého průmyslu, zvláště pak průmysl báňský, hutní a strojírenský. Mezi průmyslová odvětví vykazující největší procento absentérů patřil uhelný průmysl. K podnikům s absolutně i relativně největší absencí patřily doly v Ostravsko-karvinském a Severočeském hnědouhelném revíru.³⁴

Příčiny rozbujeleho absentismu nutno hledat, stejně jako u fluktuace, v celkové ekonomické strategii té doby, v administrativně direktivním řízení pohybu pracovních sil, narušování profesně kvalifikační skladby průmyslových zaměstnanců, v rychle rostoucí zaměstnanosti žen, v meziodvětvových a nadregionálních přesunech pracovníků. V jednotlivých průmyslových odvětvích však měla absence též své specifické příčiny a projevy. V celé své šíři absentismus

32 Anna BEINHAUEROVÁ – Karel SOMMER, *Úloha a postavení ostravského hutního a strojírenského průmyslu po druhé světové válce (1945–1980)*, In: Ostrava 15, 1989, s. 25; SOA Litoměřice, f. Zmocněnec Státního úřadu statistického Ústí n. L. 1948–1953, kart. 1;

33 J. JANČUROVÁ, *Rozmístění...*, s. 77; Josef MIHALÍK, *Územné rozmístovanie výrobných sil a zdroje pracovných sil*, Ekonomický časopis, 1964, č. 2, s. 136.

34 Anna BEINHAUEROVÁ – Karel SOMMER, *K problematice ...*, s. 17–31.

negativně působil na celkový stav národního hospodářství, vedl ke stále se zhoršující pracovní morálce, neblaze narušoval organizaci práce, ovlivňoval pracovní výkon, kvalitu produkce a nepřímo i ekonomické a obchodní vazby. V preferovaných průmyslových odvětvích (hutě, doly, strojírný) se největší rozsah problémů, vedoucích k absenci, kumuloval v době masových náborů. Ve skupině nábořem získaných pracovníků se ocitly osoby, které se rekrutovaly z různých vrstev obyvatelstva. Přicházely i ženy. Při nábořech v jiných podnicích byli často do náboru vybíráni pracovníci, kteří svou pracovní morálkou nepatřili právě mezi příkladné. Chroničtí fluktuanti a absentéři se pak chovali naprosto stejně i v novém prostředí. Pracovní výkon těchto pracovníků byl velmi slabý. Narušovali kázeň, snižovali výkony a zvyšovali naopak v neúměrné míře zvláště neomluvenou absenci. Také krátkodobá výpomoc brigádníků a vojáků většinou nepřinesla užitek a pouze přispívala k rostoucí absenci.³⁵

Extenzivní přístup k získávání nových pracovníků aktivizoval značné počty dosud nepracujících žen. Jejich zapojením do výrobního procesu se na mnoha místech řešil problém stále přetrvávajícího nedostatku pracovních sil. Představa, že ženy nahradí muže na méně náročných místech a ti přejdou do preferovaných oborů, sice byla realizována, ovšem s neblahým důsledkem pro podniky a v neposlední řadě i pro ženy samotné. Zvýšenou feminizací pracovních provozů trpěly zvláště obory lehkého průmyslu, kde obrazem vysoké zaměstnanosti žen byla i značná absence. Přílivem velkého množství zejména zcela nekvalifikovaných pracovních sil z různých koutů vlasti přicházeli i takoví, kteří o práci nejevili valný zájem a svým přístupem k plnění pracovních povinností narušovali pracovní morálku. Trvalo také určitou dobu, než si nově příchozí navykli na pracovní rytmus a odváděli plnohodnotný výkon. Na pracovní morálku v mnoha případech působily naprosto neřešené sociální otázky pracovníků (byt, dojíždění do práce, zásobování, špatné pracovní prostředí apod.). S pracovní morálkou byla spojena i reakce pracovníků v případech nevyřešených mzdových otázek. Nedostatečný výkon podávali nejen ti, kdo jakoukoli kvalifikaci postrádali, ale i ti, kdo naopak nemohli svou kvalifikaci uplatnit. Se špatnou pracovní morálkou se potýkala bez rozdílu všechna průmyslová odvětví. Ministerstvo pracovních sil v tajné zprávě o situaci v pracovních silách v roce 1953 přiznalo, že zdroje pracovních sil jsou „skryté v neplném využití pracovní doby.“³⁶

Trh pracovních sil a dojíždka

Československo se vyznačovalo vysokou mobilitou obyvatelstva. Dojíždka do zaměstnání pokrývala téměř celé území státu. Vzhledem k tomu, že průmyslová střediska i dnes získávají potřebné pracovní síly nejen v sídlištích v bezprostřední blízkosti průmyslových závodů, nýbrž i ze vzdálenějšího okolí, jsou pracovní síly základním činitelem spojujícím i svazujícím průmyslová centra se

35 *Sbírka zákonů Republiky Československé*, částka 30, roč. 1953, 30. 6. 1953; *Dějiny hutnictví železa ...*, s. 177.

36 NA Praha, f. MPS, kart. 128, sign. 4904.

širší oblastí. Teritorium, z něhož průmysl pracovní síly získával, se tak stávalo významným ukazatelem územního rozsahu a vlivu průmyslu. Tato území jsou hospodářsky, kulturně i správně spjata se životem v průmyslovém centru. Jejich rozsah ovlivňuje řada faktorů, mezi nimi např. výrobní kapacita průmyslových objektů, jejich geografická poloha, počet pracovních příležitostí v průmyslu, hustota obyvatelstva, kvalita komunikační sítě a infrastruktury, sídelní struktura apod. Nelze ovšem podceňovat ani politický a správní dosah centra.

Velikost území denní dojíždky podmiňuje rovněž komunikační a časové možnosti dojíždějících do zaměstnání. S rostoucí vzdáleností od zdrojů práce schopného obyvatelstva nastává pokles intenzity dojíždky do zaměstnání. Ojedinele se ovšem vyskytují případy dojíždky z větších vzdáleností (i kolem 100 km). Dojíždka do zaměstnání, při níž stoupá význam hustoty komunikační sítě a kvality veřejné dopravy (železniční a autobusové), je jedním z rozhodujících faktorů intenzity vlivu průmyslu na sídelní zázemí.

Koncepce tzv. urychlené výstavby a strukturální přestavby průmyslu v období let 1949–1960 kladla stále větší důraz na preferenční postavení vybraných oborů těžkého průmyslu, zejména báňského, metalurgie, těžkého a přesného strojírenství a výroby dopravních prostředků. Uvedené obory průmyslové činnosti bylo potřeba zajistit dostatečným počtem pracovních sil. Z tohoto aspektu stále více vzrůstal význam těch průmyslových oblastí, jež se vyznačovaly právě dominantním postavením uvedených odvětví těžkého průmyslu. V průmyslových oblastech – ostravské, severočeské hnědouhelné, středočeské (pražské), plzeňské a brněnské bylo možné již na počátku roku 1949 pozorovat vzestupnou tendenci průmyslové dojíždky, jež byla důsledkem regionální vyčerpanosti trhu pracovních sil. Pohyb obyvatelstva dojíždějícího do zaměstnání byl tedy výrazným sociálně ekonomickým fenoménem, který formoval ekonomické, sociální a společenské klima v uvedených průmyslových regionech.³⁷

Vezmeme-li v úvahu skutečnost, že místní zdroje pracovních sil již nestačily pokrýt stále enormní potřebu dalších pracovníků, navíc nová bytová výstavba, modernizace a údržba bytového fondu zaostávaly za ukvapeným rozvojem průmyslové výroby, bylo možné zabezpečit potřebné počty pracovníků jen zintenzivněním průmyslové dojíždky z bezprostředního okolí do průmyslových závodů i z geograficky odlehlejších lokalit.

Stoupající dojíždka do zaměstnání v průmyslových oblastech byla v padesátých letech ovlivněna nejen posilováním jejich ekonomické základny, růstem koncentrace průmyslové výroby a přednostním rozvojem těžkého průmyslu, ale také prohlubováním extenzivních faktorů průmyslového růstu, vyžadujícím naléhavou potřebu velkého počtu stále nových pracovních sil, častokrát bez ohledu na jejich kvalifikaci. Zvýšené nároky na regionální pracovní trh vedly ke kumulaci průmyslového osazenstva nejen v bezprostřední blízkosti průmyslových závodů, ale také ve vzdálenějším okolí. Růst průmyslové dojíždky

37 Podrobně o dojízdce a všech jevech s ní spjatých pojednává práce: Anna BEINHAUEROVÁ – Karel SOMMER, *Dojíždka do zaměstnání v průmyslových oblastech v českých zemích v letech 1949–1960*, Československý časopis historický 1989, č. 5.

významným způsobem ovlivňoval demografický vývoj a poměry na regionálním pracovním trhu.

Největší intenzitu a územní rozsah dojíždky pracovních sil zaznamenal již v roce 1949 báňský průmysl, a to především na Ostravsku. Dojíždělo zde různými dopravními prostředky přes 16 000 osob. V Severočeském hnědouhelném revíru dojíždělo do dolů asi 10 810 pracovníků, z toho např. jen do vzdálenosti 20 km téměř 98 %. Podle hrubých propočtů činil v roce 1949 podíl dojíždějících pracovníků na Ostravsku zhruba třetinu, v Severočeském hnědouhelném revíru a v Sokolovsko-loketském revíru více než 37 %. Do Kladensko-rakovnického revíru dojíždělo 42 %, v Plzeňsko-radnickém takřka 55 %, Rosicko-oslavanském revíru více než jedna třetina a v žacléřsko-svatoňovickém revíru 29 % osazenstva uhelných dolů. Vysokou dojíždku pracovníků vykazoval také hutní průmysl, dislokovaný převážně na Ostravsku. V tomto klíčovém odvětví pracovalo v uvedené oblasti k 1. 3. 1950 přes 45 000 osob, z nichž dojíždělo denně nebo v delších časových intervalech v roce 1949 více než 26 000, tj. 57 %. Druhá největší hutní základna v českých zemích – Kladensko poskytovalo v roce 1949 zaměstnání více než 22 000 osobám, z nichž dojíždělo do práce 7 448, tj. třetina osazenstva. Ne příliš rozsáhlý hutní průmysl na Plzeňsku soustředil v roce 1949 přibližně dva a půl tisíce pracovních sil, z nichž 42,8 % do práce dojíždělo. V návaznosti na uhelnou základnu v Severočeské hnědouhelné oblasti se rozvíjel mohutný chemický průmysl, jenž v letech 1949–1950 umožnil pracovní uplatnění více jak 16 000 osobám. Podíl dojíždějících pracovníků na celkovém počtu zaměstnanců činil 42 %. Velmi rozvinutý chemický průmysl v pražské aglomeraci vykazoval v roce 1949 přes 11 000 pracovních sil, z nichž se více jak třetina podílela na dojížděci. Strojírenský a kovodělný průmysl patřil k průmyslovým odvětvím, která se výraznou měrou podílela na růstu a rozsahu dojíždějících. Praha představovala nejmohutnější základnu československého strojírenství. Počátkem roku 1949 zde téměř 80 000 pracovníků uvedeného odvětví plná třetina do práce dojížděla.³⁸

Strojírenský a kovodělný průmysl představoval dominantní složku v průmyslové struktuře také na Plzeňsku. Jestliže tomuto průmyslovému odvětví příslušelo v roce 1949 asi 27 500 osob, ovšem více než polovina dojíždějících. Největší čísla o počtu dojíždějících vykazoval tradičně zlínský region. Pro více než 12 600 zaměstnanců strojírenského a kovodělného průmyslu byla příznačná vysoká průmyslová dojíždka (58,8 %).

Obecně lze konstatovat, že vzestupná tendence dojíždky do zaměstnání se projevovala ve všech průmyslových regionech. **Přitom však každá průmyslová oblast měla určité charakteristické odlišnosti a specifické projevy své dojíždky.** Při průzkumu pohybu obyvatelstva se zaměstnáním v roce 1949 bylo zjištěno, že v absolutním počtu průmyslové dojíždky zaujímá dominant-

38 Antonín VERBÍK, *Výsledky průmyslové výroby brněnského kraje v prvním pětiletém plánu*, In: Dějiny socialistického Československa, sv. 6, Praha 1983, s. 262; Miroslav MACKA, *Využití tržních oblastí pro zlepšení situace v dojížděci do zaměstnání do velkých strojírenských závod*, In: Podniková organizace, roč. 15, 1961, seš. 10, s. 452; J. JANČUROVÁ, *Rozmístění ...*, s. 54.

ní postavení ostravský region (60 000), středočeský region (59 000), zlínský (více než 42 000), severočeský region (bezmála 32 000), brněnský region (přes 29 000) a plzeňský region (přes 23 000) atd. V relaci průmyslové dojíždky k celkovému počtu průmyslových zaměstnanců je však sestavené pořadí značně odlišné. Extrémní hodnoty vykazovalo Zlínsko (56,7 %), poměrně vysokou dojíždku zaznamenalo Brněnsko (42,4 %), ostravská a plzeňská oblast (41 %). Páté místo připadá na severočeskou hnědouhelnou oblast (32,8%). Teprve na šestém místě figuruje středočeská oblast (32,1 %).

Z uvedených přehledů je již na první pohled nápadná vysoká průmyslová dojíždka do zlínské oblasti. Uvedená čísla se příliš nelišila od hodnot, které daný region zaznamenával již v letech dřívějších. Pro Zlín bylo zcela typickým a přirozeným jevem vysoké procento dojíždějících z tzv. hospodářsky slabých oblastí (Valašska a Slovácka), neskýtajících příliš širokou a bohatou nabídku pracovních příležitostí. Zlín (později Gottwaldov) se proto stal i v letech padesátých tradičně dominantní v nabídce pracovních příležitostí. Přestavba průmyslové struktury orientované dříve na kovodělný a gumárenský průmysl, nyní na strojírenské obory si vyžádala další a nové zdroje pracovních sil. Uplatňování koncepce na podstatné urychlení tempa celkové přestavby národního hospodářství se promítlo ve stoupající frekvenci průmyslové dojíždky i v druhé polovině padesátých let. Tak například v Adamovských strojírnách v Adamově dosáhl v roce 1960 podíl dojíždějících 76,2 % a v ČKD Blansko dokonce 78 % na celkovém počtu všech zaměstnanců uvedených podniků. V tehdejších závodech V. I. Lenina v Plzni dojíždělo v roce 1959 denně 40 % z celkového počtu zaměstnanců a dalších 3 500 bylo odkázáno na dojíždku ve větších časových intervalech, řešenou přechodným ubytováním pracovníků. Obzvláště vysoké přírůstky v průmyslové dojíždce zaregistrovalo v letech 1949 až 1961 Ostravsko.

V tomto období vzrostla dojíždka za prací z 41 % na 57 %.³⁹ Růst průmyslové aktivity v období let 1949–1960, který byl obzvláště charakteristický pro průmyslové oblasti s již uváděnými profilujícími odvětvími těžkého průmyslu, působil na hlubší svázanost a propojenost průmyslových středisek s dojíždkovým územím, nepřispěl však žádném případě ke zkvalitnění profesí a kvalifikační struktury nově se tvořících pracovních kolektivů. Progresivní aspekty průmyslové dojíždky lze spatřovat snad pouze v tom, že rozsah a intenzita dojíždky působily jako stimulující faktor na hustotu komunikační sítě, technickou úroveň dopravních prostředků a tím celkovou kvalitu veřejné dopravy. Z tohoto zorného úhlu je patrný vliv průmyslové dojíždky na formování ekonomického profilu průmyslových oblastí.⁴⁰

Závěr

Začátkem 50. let odstartovala nová etapa českých dějin. Vládnoucí komunistická strana vnutila společnosti do všech detailů okopírovaný sovětský režim. Začala

³⁹ *Tamtéž.*

⁴⁰ *Doprava, Technický pokrok v Gottwaldově pětiletce, Praha 1954, s. 8–9.*

éra důsledné transformace všech tradičních společenských forem a struktur. Komplexní zapojení naší země do sovětského bloku nebylo pouhou dějinnou epizodou, ale znamenalo dalekosáhlé systémové změny v životě společnosti.

Jaké byly charakteristické znaky a podmínky tohoto mocenského zvratu?

1. Byl vyvlastněn prakticky veškerý soukromý kapitál v průmyslu, stavebnictví, dopravě, obchodu, živnostech, službách a v bankovníctví, včetně středních a drobných podniků.
2. Uskutečnilo se faktické vyvlastnění půdy a ostatních výrobních prostředků nejen velkých, ale i středních a drobných rolníků (až na nepatrné výjimky), ačkoli formálně právně půda vyvlastněna nebyla.
3. Veškeré rozhodující atributy fiktivních vlastníků výrobních prostředků se zcela koncentrovaly v rukou nejvyššího stranického grémia.

V průběhu historicky velmi krátké doby – poprvé za nacistické okupace, podruhé na začátku 50. let, po uchopení veškeré moci komunisty – nastaly v sociální a ekonomické struktuře země pronikavé změny, které podstatným způsobem modifikovaly pracovní a životní podmínky všech vrstev obyvatelstva. Nový společenský systém do základů rozvrátil historicky budovanou sociální stratifikaci společnosti a nivelizoval profesní a kvalifikační úroveň dělnictva a technické inteligence. Potlačil vysokou odbornou a řemeslnou zručnost dělníků. Politicky nejaktivnější a nejrazantnější část dělnictva, spjatá s mocenskou nomenklaturou, byla integrována do nově se tvořící vládnoucí vrstvy, stala se součástí nové stranické, státní a hospodářské struktury.⁴¹

Na uprázdněná místa v továrních halách nastoupili příslušníci staré nekomunistické inteligence vykořeněné ze svého původního sociálního postavení, dále četné skupiny středních a drobných podnikatelů, řemeslníci, obchodníci, holiči, číšníci, úředníci, pracovníci ze zemědělství, kteří s sebou přinesli do nového prostředí svou mentalitu, své návyky, specifické způsoby chování, názorovou orientaci. Znárodněné podniky zajišťovaly plnění předepsaných výrobních plánů vyššími stavy pracovních sil. Tak narůstala skrytá přezaměstnanost v průmyslové sféře, zvyšovaly se výrobní náklady, rozšiřovala se regionální a nadregionální pracovní dojíždka a rychleji se vyčerpávaly již značně vypotřebované volné pracovní zdroje.

Celá společnost pracovní a sociálně postupně degradovala. Pracovní vztahy, do nichž většinou nedobrovolně vstupovali zaměstnanci průmyslové sféry, byly zřetelně nerovnoprávné, charakterizované maximem pravomocí na straně byrokraticky a represivně organizovaného státu a státních podniků, a s minimem práv na straně zaměstnanců průmyslové výroby.

Zevrubnějí a kritičtější rozbor klíčových problémů 50. let, orientace na industrializaci, překotné socializace obchodu, služeb a řemesel a násilné

41 Ivan BYSTRINA, *Sociální stratifikace, úloha inteligence a pozice radikálních intelektuálů v přípravě a provedení Pražského jara*, In: Sborník Systémové změny, Köln 1972, s. 12.

kolektivizace naší vesnice s její dlouholetou družstevní tradicí, na objektivní historickou analýzu stále ještě čeká.

Autor | Author

Anna Václavíková

Ústav veřejné správy a regionální politiky
Fakulta veřejných politik
Slezská univerzita v Opavě
Bezručovo nám. 14
746 01 Opava
anna.vaclavikova@fvp.slu.cz

Doc. PhDr. Anna Václavíková, CSc., (*1955) pracuje na Slezské univerzitě v Opavě, na Fakultě veřejných politik na Ústavu veřejné správy a sociální politiky. Ve své odborné práci se zaměřuje na sociálněekonomickou problematiku, trh práce, politiku zaměstnanosti a Evropskou unii.

Summary

Period of labor market disintegration and controlled movement of labor (1949–1960)

A completely illogical extensive expansion of heavy industry in the 1950s created a need for an ever new labour force, especially in the profiting sectors of the coal and metallurgical industries. Extensive structural changes in the period of the so-called „building the foundations of socialism” required the involvement of an increasing number of workers in production process. Extensive changes in the economy after February 1948 significantly affected the structure of society, changed the number of industrial employees and distorted the professional and qualification composition of workers and marked the labour market for a long time to come.

materiálové statě

Údělný kníže Emerich (Imrich) a problém „Sclavonie“

FRANTIŠEK MUSIL

Abstrakt | Abstract

Předložená stať se zabývá otázkou, zda syn uherského krále Štěpána I. Svatého Emerich (Imrich) byl kolem roku 1030 údělným knížetem v Nitře, případně slovenským knížetem, jak uvádí většina slovenské literatury. Tento předpoklad vychází z toho, že v Nitře byl prokazatelně vězněn Vazul (bratranec krále Štěpána I.), možný kandidát na uherský trůn proti Emerichovi, a slovenští historikové proto předpokládali, ovšem bez jakéhokoli dokladu, že musel být vězněn v sídle Emerichově. Dalším východiskem tohoto závěru bylo to, že v uhersko-polské kronice z počátku 13. století je Emerich označen jako „dux Sclavoniae“, což je interpretováno některými historiky jako doklad jeho slovenského vévodství. Stať dovozuje, že tento titul byl titulem uherských údělných vévodů v Chorvatsku, ještě v době vzniku zmíněné kroniky, nazývaném Slavonia, nikoli na Slovensku. Autor uhersko-polské kroniky ho spojil s údajem o smrti Emerichově, poněvadž význam a obsah původního historického Emerichova titulu „dux Ruizorum“ v době vzniku této kroniky již nebyl obecněji známý. Vzhledem k uvedeným faktům lze dojít k hypotetickému závěru, že Emerich nebyl nikdy údělným knížetem vládnoucím nad částí dnešního slovenského území.

Duke Emerich (Imrich) and the problem of „Sclavonia“.

The presented essay deals with the question of whether the son of the Hungarian king Stephen I. Emerich (Imrich) was around 1030 a Duke in Nitra, or a Slovak Duke, as most Slovak literature states. This assumption is based on the fact that Vazul (cousin of King Stephen I), a possible candidate for the Hungarian throne against Emerich, was demonstrably imprisoned in Nitra, and Slovak historians therefore assumed, but without any evidence, that he had to be imprisoned in Emerich's residence. Another starting point for this conclusion was that in the Hungarian-Polish chronicle from the beginning of the 13th Century, Emerich is described as „dux Sclavoniae“, which is interpreted by some historians as evidence of his Slovak Duchy. The essay concludes that this title was the title of the Hungarian Dukes in Croatia, styled „Slavonia“, not „Slovakia“. The author of the Hungarian-Polish chronicle connected him with the information about Emerich's death, because the meaning and content of the original historical Emerich title „dux Ruizorum“ at the time of the creation of this chronicle was no longer more generally known. Given the above facts, it can be hypothetically concluded that Emerich was never a Duke ruling over part of today's Slovak territory.

Klíčová slova/Key words

Král, Vévoda, Údělné vévodství, Emerich (Imrich), Štěpán I. Svatý, Ladislav I. Svatý, Uhry, Slovensko, Chorvatsko, Nitra
King, Duke, Duchy, Emerich (Imrich), Stephen I the Holy, Ladislav I. the Holy, Hungary, Slovakia, Croatia, Nitra

Nedílnou součástí výkladu dějin raně středověkých Uher, tedy i území dnešního Slovenska, je otázka existence údělných vévodství (či pohraničních vévodství), o kterých je zmínka téměř v každém díle o slovenských dějinách. Přitom k řešení této otázky chybí až do poloviny 11. století jakékoli přímé hodnověrné prameny. Otevřeně to přiznává i autor jedné z posledních prací o této tématice Richard Marsina, když uvádí, že před 11. stoletím můžeme údaje o existenci údělného knížectví opírat jen o analýzu a různé kombinace údajů sekundárních pramenů, které mnohdy vyznívají protichůdně, a je na autorech, které z této různé směsice nepřímých údajů považovat za hodnověrnější, přičemž mnohdy i jednotliví autoři časem své názory na věc mění. Na základě tohoto hodnocení a interpretace pramenů k nejstarším dějinám údělného vévodství prezentoval samotný Marsina ve studii názor, že úděl na území Slovenska vznikl již záhy po příchodu starých Maďarů do Podunají, a že snad prvním údělným knížetem byl již Arpádův syn Úllö a potom Arpádovi vnuci. V této otázce Marsina, ač je významným představitelem slovensky orientované historiografie, přejímá názory maďarského nacionalisticky orientovaného historika druhé poloviny 20. století Györge Györffyho, které považuje za oprávněné. S ohledem na to, že uvedená práce Richarda Marsiny obsahuje i zhodnocení názorů slovenských a maďarských historiků na otázku údělných knížectví a doby jejich vzniku, nechci se v tomto článku již těmito otázkami zabývat, ale zaměřuji se jen na osobnost vévody Emericha (Imricha, v latinských pramenech označován jako Heinricus), syna krále Štěpána I. (997–1038), který se měl stát po otcově smrti uherským králem. Jeho osobnosti ani Marsina nevěnuje v citované stati větší pozornost.¹

Podle údaje uváděného ve slovenské historické literatuře už od 19. století, poslal král Štěpán I. Svatý po ovládnutí Nitranska (k ovládnutí Nitry králem Štěpánem I. došlo někdy v druhé polovině 20. let 11. století; pobyt krále Štěpána I. v Nitře je doložen v roce 1031) do oblasti jako údělného vévodu svého jediného syna Emericha. O případné státnické činnosti Emerichově, stejně jako o jeho vztahu k Nitře, však chybí v historických pramenech jakékoli konkrétní údaje. Z nejstarších pramenů se Emerich připomíná jen v tzv. Velké svatoštěpánské legendě, kde je zdůrazněna Štěpánova otcovská láska k Emerichovi a královo

1 K tomu srov. Richard MARSINA, *Údelné vojvodstvo na Slovensku*, Zborník Slovenského národného múzea 81, 1987, s. 199–212. Údaj o problematice charakteru pramenů k otázce údělného knížectví je na s. 199–200, hodnocení literatury k této tématice je na s. 200–204, údaje o rané existenci údělného knížectví na území Slovenska jsou na s. 204–206 citované studie.

přesvědčení, že se Emerich stane jednou dobrým vládcem.² Aby se to splnilo, připravil pro svého syna i naučení o tom, jak by měl vládnout. Jde však jen o obecné politické a morální zásady, žádné konkrétní údaje např. o předpokládaném údělu se zde neobjevují.³ Také v samotné legendě o sv. Emerichovi chybějí jakékoli konkrétní údaje – je zde zdůrazňována hlavně jeho zbožnost, cudnost a pohlavní zdrženlivost.⁴ K důkazu Emerichova pobytu na Slovensku měl některým badatelům, jak bude ukázáno dále, sloužit jedenkrát použitý název Sclavonie v jeho titulu, který má podle nich znamenat Slovensko. Cílem stati je ukázat na problematičnost spojování Emericha s Nitrou, i na to, že Sclavonia v jeho titulu zřejmě nic společného s územím dnešního Slovenska nemá.

Spojování údělného vévodství s Nitrou bylo dáno kronikářským údajem vztahujícím se k roku 1031, kdy Emerich zemřel na lovu, když byl rozsápán divokým prasetem. Král Štěpán I. tehdy přikázal, aby vyvedli z vězení v Nitře Vazula (syn Štěpánova strýce vévody Michala), který byl starší než Emerich a byl vězněn, aby se nepokusil proti Emerichovi na základě svého věku dostat ke královskému trůnu po případné Štěpánově smrti. Poněvadž bylo Vazulovo věznění v zájmu Štěpánova syna Emericha, rozšířil se ve slovenské historické literatuře názor, že Vazul byl vězněn v Nitře, protože byla Emerichovým sídlem. Kromě této úvahy některých badatelů není případný pobyt Emerichův v Nitře v této době nijak prokazatelně doložen.

Zřejmě podle zápisu v nejstarší, dnes však ztracené uherské kronice nazývané pracovně *Gesta Hungarorum vetera*, o které se opírala starší uherská analistika ze 13. a 14. století, hned po Emerichově smrti král Štěpán I. přikázal, aby Vazul byl vyveden z nitranského vězení (to je jediná zpráva o Nitře, v níž však o Emerichovi není žádná zmínka) a mohl se po Štěpánově smrti ujmout vlády. Příkaz však údajně slyšela královna Gisela Bavorská, která prý nechtěla, aby se Vazul dostal k moci, a proto urychleně poslala svého důvěrníka Šebu, aby Vazula zmrzačil a zabránil mu stát se v budoucnu vládcem. Šebo pronikl do vězení, vypíchl Vazulovi oči a nalil mu do uší olovo, takže byl úplně zmrzačen. Část badatelů se domnívá, především na základě některých údajů Análů altajských, že zmrzačení Vazula (aby byl vyřazen z politického života), bylo dílem Štěpánovým – analisté ale nemohli připustit, aby se tento nešlechtný skutek uherského „svatého krále“ dostal do kronik. Z toho důvodu měla být akce svedena na královnu.⁵

2 *Legenda maior Sancti Stephani*, ed. Emma Bartoniek in *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae II* (dále jen SSRHA II), ed. Emericus Szentpétery, Budapestini 1938, s. 390–391.

3 *Libellus de institutione morum*, ed. Josephus Balog, SSRHA II, s. 611–628.

4 *Legenda s. Emerici ducis*, ed. Emma Bartoniek, SSRHA II, s. 441–461 (titulní list omylem uvádí *Legenda Sancti Ladislai regis*).

5 Údaje poprvé uvádí zřejmě na základě dnes ztracených Gest na konci 13. století Simonis de KÉZA, *Gesta Hungarorum*, ed. Alexander Domanovszky in SSRHA I, Budapestini 1937, s. 173, a tzv. *Obrázková Kronika Vídeňská* (*Chronicon Pictum Vindobonense*), kterou vydal ve srovnávacím textu s dalšími uherskými kronikami 14. století Alexander Domanovszky v téže edici (SSRHA I) pod názvem *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV* (ve srovnávacím textu je tato kronika

Přímých údajů o Emerichovi je ale v historických pramenech velmi málo. Zprávu o Emerichově smrti v roce 1031 přináší Anály Hildesheimské a informují, že zemřel, když byl na lovu roztrhán divokým prasetem (apro). V této zprávě je Emerich uveden latinskou formou jeho jména jako Heinricus a titulem dux Ruizorum.⁶ Tento titul by nasvědčoval tomu, že jeho úřed byl v Biharsku, které bylo tehdy na uhersko-ruském pomezí, a zřejmě odrážel snahy uherských vládců o obranu hranic s Ruskem, případně pro průnik do ruských knížectví. Jeho blízký vztah k této pohraniční oblasti dokládá i to, že právě v ní proběhl velmi pravděpodobně osudný lov. Podle tradice došlo k Emerichově smrti ve východní části Biharska tam, kde uherské nížiny přecházejí do předhoří sedmihradských horstev. Místem jeho úmrtí má být místo dnes již zaniklého kláštera sv. Emericha na území historicky maďarském, dnes však rumunském, u vsi Hegyköz (česky Mezivrší) – Szent Imre (v rumunštině označena jako Sântimreu).⁷ Uvedený titul a prokazatelný pobyt v Biharsku se zdají zpochybňovat jeho vztah k území Slovenska, resp. Nitry.

Uvedený titul Emerichův „dux Ruizorum“ interpretoval jeden z prvních slovenských historiků druhé poloviny 19. století František Vítazoslav Sasinek (1830–1914) tak, že uvedený titul je odvozený od údajného tehdejšího názvu Slovenska Rugia, a to bylo pro něho dokladem, že Emerich působil na Slovensku. Jako Rugia interpretoval Sasinek území Slovenska ve všech svých pracích, i když tato interpretace názvu pro Slovensko byla naprostou většinou badatelů odmítnána (uvedený název Rugia je latinským názvem ostrova Rujana) jako nereálná

značena písmenem V), s. 320–321 (v originále obou kronik uvedeno „de carcere Nitriae“). Dále tuto edici v citacích uvádím jako *Chronici Hung. compositio saec. XIV. (V)*. K názorům o zmrzačení Vazulově srov. Ján STEINHÜBEL, *Nitrianské kniežatstvo-Počiatky stredovekého Slovenska*, Bratislava 2004, s. 252–253). Kromě zmínky o nitranském vězení ony údaje o intrikách na uherském královském dvoře se nijak k území Slovenska nevztahují. Kvůli „kádrové“ nevhodnosti Vazula jako otce pozdějších uherských králů Ondřeje I. a Bely I. (měl manželku z pohanského prostředí, a jeho sňatek proto neodpovídal křesťanským normám) došlo u uherských kronikářů k vědomému narušení genealogie, když jeho synové byli označeni za syny jeho bratra Ladislava Lysého. K tomu srov. J. STEINHÜBEL, *Nitrianské ...*, s. 222–223. Tento údaj uvádím jen pro lepší orientaci v arpádovské genealogii, s tématem této stati přímo nesouvisí.

6 *Annales Hildesheimenses*, Monumenta Germaniae historica – Scriptores in usum scholarum ex Monumentis Germaniae historicis recusi, Hannoverae 1878, ed. Georgius Waitz, s. 36.

7 K tomu srov. Samu BOROVSZKY, *Magyarország vármegyei es városai – Bihar vármegye és Nagyvárad*, Budapest 1901, s. 89–90; György GYÖRFFY, *König Stephan der Heilige*, Budapest 1988, s. 198–200 a TÝŽ, *Az Arpádkori Magyarországos földrajza IV*, Budapest 1998, s. 667. Ani jedna z těchto publikací se přímo o smrti Emerichově nezmiňuje. Ale spojení Emericha a jeho smrti právě s Biharskem velmi pravděpodobně dokládají některé historicko-geografické údaje: především název biharské lokality v maďarštině sice Hegyköz, ale v latině Szent Imre doložený poprvé v roce 1220 a zprávy o existenci zdejšího opatství Svatého Emericha, které bylo založeno po roce 1083, kdy byl Emerich svatořečen, k jeho počtě. Klášter vznikl údajně v místech, kde Emerich zahynul. Tento klášter je lokalizován na návrší, které je dodnes nazýváno Monostor (klášter) u zmíněné vsi Hegyköz-Szentimre. Tuto domněnku o smrti Emerichově v tehdejší Biharsku jako velmi pravděpodobnou přijímá i J. STEINHÜBEL, *Nitrianské...*, s. 251–252, ale nijak mu nezabraňuje v tom jednoznačně spojovat Emericha s Nitrou a lov v Biharsku považovat za náhodný jev.

a Emerichův titul, jak již bylo uvedeno výše, spojován s oblastí uhersko-ruské hranice (Biharska), tedy nikoli se Slovenskem.⁸

Ke spojování Emericha s Nitranskem vedlo ve slovenské historiografii dále jeho označení v Kronice uhersko-polské pocházející někdy z počátku 13. století, která přináší rovněž zprávu o jeho náhlém úmrtí, ale bez uvedení důvodu. V ní je Emerich nazván „Heinricus, dux nobilis Sclavoniae“.⁹ Ona „Sclavonia“ byla většinou slovenských historiků již od dob národního obrození spojována se Slovenskem, respektive Nitrou, a Nitra chápána jako nějaké „slovenské“ vévodství, existující ještě určitou dobu uvnitř uherského státu. Ovšem k tomu, že „Sclavonia“ je označení Nitranska, nepřinášejí prameny jediný doklad.¹⁰

Za vrchol spojení Nitranska s pojmem „Sclavonia“ ve slovenské historiografii je možno považovat současné práce slovenského historika Jána Steinhübela. Podle jeho názoru je „Sclavonia“ jednak názvem celých Uher (to je uvedeno hned na počátku uhersko-polské kroniky), ale též názvem pro Nitransko, kde v letech 1029–1031 vládl kníže Emericus. Pro tato závažná tvrzení však Steinhübel neuvádí žádný doklad.¹¹ Zdá se, že názor o Emerichovi jako úředním knížeti v Nitře nepřejímá jiný současný význačný slovenský historik Ferdinand Uličný, který ve své práci o raně středověkých dějinách Slovenska v seznamu nitranských vévodů Emericha neuvádí,¹² i když jinak přejímá mnohé Steinhübelovy názory.

Jestliže vypustíme Emericha jako nitranského vévodu, tak první skutečně doložená zpráva o existenci úředního či pohraničního vévodství pochází až z doby vlády krále Ondřeje I. (1046–1060), syna výše zmíněného Vazula. Ten se tehdy po delších bojích dohodl se svým bratrem Belou o rozdělení království na tři části s tím, že dvě budou patřit králi a jedna jeho mladšímu sourozenci Belovi, který bude mít titul vévoda. Přesné datum dohody kronikářský záznam nepřináší, rovněž nepřináší žádné konkrétní údaje o geografické poloze takového vévodství. Kronikář jen připomíná, že toto dělení bylo prvním dělením Uher a do budoucna přineslo jen mnohé konflikty.¹³

Spory začaly již po smrti Ondřeje I. (1060) a jeho bratra a nástupce Bely I. (1060–1063) mezi Ondřejovým synem Salomonem, který byl ještě za života otce korunován králem, a synem Belovým Gejzou, který byl vévodou.¹⁴ Nakonec

8 Poprvé tento názor publikoval ve svém článku: Vítazoslav SASINEK, *Rugia čili Slovensko*, *Letopis Matice slovenskej* 6, 1869, č. 1, s. 16–23 a opakoval ho v dalších svých pracích. K tomuto Sasinkovu názoru podrobně srov. R. MARSINA, *Úřední vojvodstvo...* s. 200–201.

9 *Chronicon Hungarico-Polonicum*, ed. Josephus Deér, in SSRHA II, s. 315.

10 Tento problém bude rozebrán níže v souvislosti s vévodou Almušem (srov. odkaz č. 23–26 a 28).

11 J. STEINHÜBEL, *Nitranské...*, s. 239–240 a odkaz č. 1384 na s. 458.

12 Ferdinand ULIČNÝ, *Dějiny Slovenska v 11. až 13. století*, Bratislava 2013, s. 57–58.

13 K tomu srov. *Chronici Hung. compositio saec. XIV. (V)*, SSRHA I, s. 345. Zde jen poznamenávám, že je nutno odmítnout názor Dušana KOVÁČE, *Dějiny Slovenska*, Praha 1998, který uvádí na s. 34, že v lidových pohádkách a pověstech zůstalo vévodství zachováno jako „třetina království“, neboť to není pohádka či pověst, ale jak vidno z uvedeného údaje, jde o doložený historický fakt, nikoli pověst.

14 Toto složité období uherských dějin podrobně zachycuje uherská analistika sice až ze 14. století, ale zřejmě na základě výše zmíněný a ztracených *Gest Hungarorum vetera*. *Chronici Hung. compositio saec. XIV. (V)*, SSRHA I, s. 351–402.

v roce 1064 uzavřeli mír v Györu, kterým Gejza, ač byl starší, uznal královskou hodnost Salamonovu a sám zůstal vévodou.¹⁵ Mír mezi nimi však trval jen osm let a v roce 1072 začal nový konflikt, kterého se účastnil i Gejzův mladší bratr Ladislav. Spor vyvrcholil v roce 1074 bitvou u Monorodu (východně od Budapešti). V souvislosti s konfliktem mezi Salomonem na jedné a Gejzou a jeho bratrem Ladislavem na druhé straně se poprvé dozvídáme podrobnější údaje vztahující se k rozsahu a poloze oné třetiny království. V podrobném popisu rozhodující bitvy u Monorodu se kronika zmiňuje o tom, že Gejza musel bojovat proti třiceti královým plukům, na jiném místě se zmiňuje o hradech a hradech. Z toho tedy můžeme usuzovat, že vojenská moc byla organizována podle vojenských oddílů vázaných na jednotlivé správní hrady (či kastelologicky správněji na hradiště). Jestliže král vlastnil dvě třetiny země a měl k dispozici 30 oddílů – tedy vlastnil 30 správních oblastí, potom vévoda vlastnící jednu třetinu země byl pánem 15 hradů – správních oblastí.¹⁶ K poloze oné vévodské třetiny Uher pak napomáhají údaje přímo z průběhu bitvy o tom, že Gejza bojoval uprostřed nitranských pluků ve středu bojiště a jeho bratr Ladislav uprostřed biharských pluků na levém křídle.¹⁷ Gejza nakonec zvítězil a byl korunován roce 1074 uherským králem a celé vévodské území předal svému bratru Ladislavovi.¹⁸ Hlavními centry oné vévodské třetiny Uher byly Nitra a Bihar. V Biharsku, jak bylo uvedeno výše, byla prokazatelná vévodská tradice již v době Emerichově, což o Nitře nelze jednoznačně uvést. Ovšem otázku, která další území byla z oněch předpokládaných 15 hradů – správních oblastí ve vévodské části, lze řešit jen hypotetickou úvahou. Jestliže přihlédneme k historicko-geografické analýze údajů Anonymovy kroniky,¹⁹ která však též jen hypoteticky zachycuje existenci starších správních center později dobytých náčelníky staromaďarských kmenů, mohly patřit k oněm hradiskům či správním centrům nitranské části vévodství Gemer, Novohrad, Boršod (?), Tekov, spojnicí mezi Nitranskem a Biharskem mohly tvořit Zemplín a Uh. Vymezení geografický rozsah nitranské části úředního vévodství se pokusil již na konci 19. století i maďarský historik Gyula Pauler, který sem klade komitáty Novohrad, Hont, Tekov, Nitra a Trenčín, oproti tomu komitáty Zemplín a Uh považuje již za součást biharské části vévodství.²⁰

Za důležitý pramen k poznání místopisu dnešního západního Slovenska bývá považována listina krále Gejzy I. z roku 1075, kterou založil benediktýnský klášter v Hronském Beňadiku a potvrdil jeho majetky.²¹ Originál listiny neexistuje,

15 *Chronici Hung. compositio saec. XIV (V)*, SSRHA I, s. 362–403.

16 Údaje o hradních plucích a jejich počtu jsou uvedeny v *Chronici Hung. compositio saec. XIV (V)*, SSRHA I, s. 384. V originále uvedeno: „*cum agminibus castrorum a contra triginta agmina.*“

17 *Chronici Hung. compositio saec. XIV (V)*, SSRHA I, s. 389. V originále uvedeno: „*in Nitriensi agmine*“ a „*in Bihoriensi agmine.*“

18 *Chronici Hung. compositio saec. XIV (V)*, SSRHA I, s. 401.

19 K tomu srov. František MUSIL, *Gesta Hungarorum a historicko-zeměpisný obraz Slovenska*, Historický časopis 52, 2004, č. 3, s. 433–450.

20 Gyula PAULER, *A magyar nemzet története I*, Budapest 1899, s. 96–97.

21 Nejnověji listina v plném znění publikována in *Codex diplomaticus Slovaciae I (805–1235)* (dále jen CDSL I), ed. Richard Marsina, Bratislava 1971, s. 53–58, č. 58.

je známa jen z pozdějších confirmací, takže nelze jednoznačně rozhodnout, zda v originálu skutečně všechna jmenovaná místa existovala. Z hlediska určení správních center bývalého Gejzova vévodství listina další informace nepřináší, neboť místa věnovaná klášteru nejsou uváděna ve vztahu ke správnímu uspořádání. Většinou jsou charakterizována podle poloh k řekám a především, protože Gejza zakládal klášter již jako král, nikoli vévoda, nelze jednoznačně určit, zda skutečně všechna místa patřila k vévodství, které navíc nyní držel jeho bratr Ladislav, či se některá nacházela v královské dvoutřetinové části Uher.

Zdá se, že dobou Gejzova vévodství sláva vévodské třetiny země vyvrcholila. Ladislav dlouho vládcem vévodské třetiny země nebyl, neboť Gejza I. zemřel v roce 1077 a králem byl korunován jeho bratr Ladislav, později svatořečený (1077–1095). Komu se dostalo vévodství, kronika neuvádí. Snad nebylo již obsazováno, nebo ho převzal Ladislavův bratr Lambert. Když v roce 1081 došlo k jednání mezi Ladislavem a sesazeným králem Salomonem, uherská vládnoucí vrstva byla proti tomu, aby došlo opět k rozdělení země mezi Ladislava a Salomona, neboť by to vyvolalo další boje. Ostatně jednání skončilo neúspěchem, takže k rozdělení země již velmi pravděpodobně nedošlo.²²

Za Ladislava I. Svatého začal nový směr uherské výbojné politiky – směrem na Balkán proti Chorvatsku. V roce 1091 se Ladislav zmocnil části Chorvatska a jako vládce sem poslal svého synovce, syna Gejzy I. Almuše, ke kterému měl blízký vztah a počítal i s tím, že po jeho smrti se stane králem.²³

Výboj na jih zřejmě ovlivnil i osudy údělného vévodství. Úkolem těchto vévodství ve středoevropských státech (Velká Morava, Polské království, České království) bylo upevnit moc nového vládce v získaném území. A takovým územím v Uhrách přestalo být dnešní Slovensko, které již splynulo s Uhrami, ale nikoliv nově dobývané Chorvatsko, proto zřejmě sem, nikoli do vévodské třetiny Uher, poslal v roce 1091 král Ladislav I. synovce Almuše. Nově získávaná území v Chorvatsku jsou označována též jako Sclavonia.²⁴ Ladislav I. Svatý zemřel v roce 1095 a králem byl korunován starší syn Gejzy I. Koloman a mladšímu Almušovi, kterého si přál za krále Ladislav, zůstalo vévodství.²⁵ A tím vévodstvím

22 *Chronici Hung. compositio saec. XIV (V)*, SSRHA I, s. 407–408.

23 *Codex diplomaticus Hungariae I* (dále jen CDH I), ed. Georgius Fejér, Budae 1829, s. 472 (zakládací listina kláštera sv. Aegidia v Somogyváru-Szimizium nečíslováno). Zde uvedeno v originále: „Ladislavus, Pannoniorum Rex Croatiae inuadens Regnum, Domnum Almu in illo statuit Regem“, ve stručném maďarském regestu vydáno v *Regesta regum stirpis Arpadianae ctitico-diplomatica I/1*, ed. Emericus Szentpétery, Budapestni 1923, s. 10, č. 24.

24 To dokládá např. to, že v roce 1092 král Ladislav v listině, kterou postupuje určité majetky v Bosně Martinovi Visovi de Watta, jehož předkem byl Kund, údajně jeden ze sedmi náčelníků, kteří přivedli Maďary do Pannonie, v rozvětvené intitulaci používá i titul Sclavoniae rex – srov. CDH I, s. 472, *Chronicon Monacense*, ed. Alexander Domanovszky připomíná cestu krále Ladislava „in Slavoniam“, SSRHA II, s. 78. Ladislavův pobyt „in Sclavonia“ připomíná k roku 1091 též *Chronici Hung. compositio XIV saec (V)*, s. 412. Za krále Ladislava I. se uvádí, že tato oblast se nazývá Sclavonia – srov. *Chronicon Zagrabienense cum textu Chronici Waradiense collatum*, ed. Emericus Szentpétery, SSRHA I, s. 203.

25 K tomu *Chronici Hung. compositio saec. XIV (V)*, SSRHA I, s. 421–423 zde uvedeno „Colomanus... coronatus est et duci Almos ducatum plenarie concessit“. Dále srov. *Chronicon Monacense* ed.

bylo zřejmě území v nově získaném Chorvatsku, nazývaném ve 12. a v první polovině 13. století, jak již bylo uvedeno, též Sclavonia. Je tedy pravděpodobné, že vévoda tehdy byl označován jako „dux Sclavoniae.“²⁶ Titul byl tedy používán ještě v době, kdy vznikala zmiňovaná uhersko-polská kronika. Tak mohlo dojít k tomu, že autor uhersko-polské kroniky při převzetí staršího zápisu o smrti vévody Emericha („dux Ruizorum“) jeho titul, který zřejmě tehdy již nebyl jasný, zaměnil, když označil vévodu nikoli jeho historickým titulem, ale v tehdejší době již běžně užívaným vévodským titulem „dux Sclavoniae.“ Titul byl později, jak uvedeno výše, některými historiky spojen s Nitranskem, pro které ve skutečnosti nebyl zřejmě nikdy za Emerichova života ani později používán. A touto cestou velmi pravděpodobně došlo ke vzniku legendy o Emerichovi jako vládci specifického slovanského, či slovienského (jako Sloviené jsou v současné slovenské historiografii označováni slovanští předkové slovenského národa) vévodství v rámci Uher s názvem Sclavonia.²⁷

Almuš dlouho vévodou nezůstal, mezi ním a Kolomanem záhy došlo ke konfliktům, Almuš několikrát utekl ze země, a nakonec spolu se svým synem Belou byli na příkaz Kolomana oslepeni.²⁸

Za poslední zprávu o vévodských majetcích (pozůstatek oné vévodské třetiny Uher) lze snad považovat údaje spjaté s klášteřem v dnes maďarské Dömösi, jehož zakladatelem byl výše zmiňovaný Almuš, na prokazatelně královském území. I když zřejmě Almušovo vévodství bylo v nově dobytém území na Balkáně, pravděpodobně mu zůstaly i nějaké majetky na území bývalé vévodské třetiny Uher. Domněnka vychází z toho, že nově založenému klášteru věnoval i některé majetky původně snad z nitranské části vévodství. Vyplývá to z listiny Almušova syna, krále Bely II. z roku 1138, kterou král potvrzoval založení kláštera svým otcem Almušem a jeho majetky, mezi nimiž byla i místa v komitátu Novohrad, který bývá považován za součást nitranského vévodství (např. samotný Nógrad

Alexander Domanovszky in SSRHA II, s. 79–81. V originále: „*Colomannus ... in regem coronatur et dux ducatum tenuit.*“

26 Takto jsou označováni příslušníci královského rodu Arpádovců, kteří vládli v Chorvatsku ještě na počátku 13. století např. Koloman, bratr krále Bely IV. v roce 1229, CDSL I, č. 353, s. 223 a č. 359, s. 226.

27 V souvislosti s touto Sclavonií považují za vhodné zdůraznit názor významného slovenského historika 2. poloviny 20. století Petra Ratkoše (Petr RATKOŠ, Podmanenie Slovenska Maďarmi, In: O počiatkoch slovenských dejín, Bratislava 1965, s. 161), který se tímto obdobím slovenských dejín a problematikou významu pohraničních či údelných vévodství ve střední Evropě podrobně zabýval. Ten poukazuje na to, že i kdybychom pro Nitransko či jiné území na Slovensku název Sclavonia připustili, nelze v něm vidět instituci pokračující v tradici slovanské či slovienské státnosti a sloužící tamnímu obyvatelstvu, ale instituci, která měla přispět k upevnění moci nového státního útvaru a jeho vládnoucí dynastie Arpádovců nad místním slovienským obyvatelstvem. Zcela odlišný názor na ovládnutí tohoto území Maďary zaujímá již zmiňovaný současný historik Ferdinand Uličný, který kladně hodnotí časné ovládnutí území dnešního Slovenska Maďary, neboť podle něho přispělo k tomu, že se nezdařilo ani české ani polské trvalé ovládnutí území severně od Dunaje, a že zapojení tohoto území do odlišného kulturního a cizojazyčného prostředí přispělo k dokončení národního formování Slovienů jako samostatného západoslovanského národa. Srov. F. ULIČNÝ, *Dejiny Slovenska...*, s. 29.

28 K tomu srov. předchozí odkazy v pozn. č. 25, SSRHA I, s. 421–423 a SSRHA II, s. 79–81.

– dnes Maďarsko a Chlaba – dnes Slovensko).²⁹ Zmínkou o majetcích kláštera v Dömösi lze úvahy o problematice uherského údělného vévodství na území dnešního Slovenska uzavřít.

Autor | Author

František Musil

Historický ústav
Filozofický fakulta
Univerzita Hradec Králové
Rokitanského 62
Hradec Králové
frantisek.musil@uhk.cz

prof. PhDr. František Musil, CSc. (*1939) je emeritním profesorem Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové.

²⁹ Listina publikována in CDSL I, s. 74–75, č. 77.

Devětaosmdesátý na stránkách pamětních knih obcí jižních a východních Čech a Českomoravské vrchoviny

MARTIN ŠIKULA

Abstrakt | Abstract

Stať otvírá otázku mimopražského vnímání sametové revoluce pohledem kronikářů obcí jižních a severovýchodních Čech a Českomoravské vrchoviny ve výběrové komparaci s dalšími regiony. Kronika obce není typickým úředním ani vyprávěcím pramenem, a to může činit úskalí při interpretaci. Přesto zachycuje řada zápisů autentický lokální vývoj, a tak vytváří škálu ohlasů sahajících od aktivizace veřejnosti až po rozpačité postoje z polistopadového vývoje.

The 1989 on the pages of commemorative books of municipalities of southern and eastern Bohemia and the Bohemian-Moravian Highlands

The essay raises the question of the non-Prague perception of the Velvet Revolution from the perspective of chroniclers of municipalities in southern and northeastern Bohemia and the Bohemian-Moravian Highlands in a selective comparison with other regions. The chronicle of the village is not a typical official or narrative source, and this can cause difficulties in interpretation. Nevertheless, a number of records capture authentic local developments, creating a range of responses ranging from public activation to embarrassing attitudes from post-November developments.

Klíčová slova | Keywords

*Kronika obecní, listopad 1989, společnost, venkov, politika, Občanské fórum
Municipal chronicle, November 1989, society, countryside, politics, Civil forum*

Po více než dvou desetiletích od prožitku naděje i zklamání v roce 1968 se kronikáři obcí ocitli před zpracováním mimořádného tématu, jehož děj se prvotně odehrával za hranicemi vesnice, a přitom ho nebylo možno nereflektovat. Kronikářka z Prosetína na Chrudimsku uvození roku 1989 komentuje mj. slovy: „[...] musíme se nejprve vrátit o dvacet jedna let zpět a začít rokem 1968. Už tehdy u nás začínalo to, čemu dnes říkáme demokratizační proces. Lidé demonstrovali a schůzovali, aby prosadili svá občanská práva. Jenomže to dělali v době, kdy byla

úplně jiná mezinárodní situace [...].⁴¹ Původně nadějný osmašedesátý rok sice někteří zachytili autenticky, ale záhy došlo na tendenční zápisy,² a proto nebylo výjimkou, že se k předchozímu období nyní vraceli.³ Vznikaly však také záznamy především místního vývoje. U popisu celonárodních politických událostí se totiž nabízí otázka, mají-li na stránkách obecních kronik své místo a v jaké míře.

Cílem studie je sonda do vnímání přelomových událostí na sklonku roku 1989 (s přesahem do roku 1990) z pozadí mimopražských regionů, a to prostřednictvím svébytného pramene, jakým je obecní kronika. Původní výzkum kronik z různých úrovní samosprávy (od nejmenších obcí až po okresní město) nabízí příklady zejména z jižních a východních Čech a česko-moravského pomezí a výběrově i z jiných lokalit České republiky⁴ (srov. mapa). S vědomím limitů analyzovaného pramene (menší četnost dostupných zápisů za rok 1989, jejich absence v řadě obcí – zejména integrovaných, ale také nikoliv nepodstatný fakt časového údaje o době pořízení záznamu) nelze i přes relativně početný vzorek vždy provést jednoznačné hodnotící závěry. Přestože obecní (městská) kronika nepatří k typickým pramenům při zpracování soudobých dějin, její vypovídací a dokumentační hodnota začíná být v posledních letech využívána ve srovná-

- 1 Státní okresní archiv Chrudim (dále SOKA Chrudim), fond (dále f.) MNV Prosetín, Kronika obce, kniha druhá, s. 264.
- 2 K otázce kronikářské reflexe roku 1968 a nástupu normalizace: Martin ŠIKULA, *Kronikáři obcí okresů Havlíčkův Brod a Žďár nad Sázavou v letech 1968–1969*, *Východočeské listy historické* 26, 2009, s. 89–130.
- 3 Podrobněji tak učinil např. kronikář obce Dobrá mj. slovy: „V době mých začátků kronikaření jsem na aktivu slyšel radu nadřízených kolegů, kteří pravdivě popsali průběh a atmosféru mezi občanstvem v době vpádu vojsk Varšavské smlouva na naše území v roce 1968, aby to opravili s omlouvou, že se pomýlili. V tu dobu jsem si uvědomil, že kronikář není pánem svého smýšlení, a proto jsem si často připadal jako prodejní člověk, který píše něco, v co sám zcela nevěří. [...] Moje vina, kterou s lítostí omlouvám, spočívá v tom, že jsem způsob vyjadřování o politice jak mezinárodní, tak vnitropolitické psal z vlastní vůle bez jakéhokoliv návozu nebo nátlaku. Jako balzám působila na mě slova našeho prezidenta Václava Havla, že každý v totalitní době byl svým způsobem kolaborující s režimem.“ Srov. SOKA Havlíčkův Brod, f. MNV Dobrá, Pamětní kniha obce Dobré, s. 265–266.
- 4 Vzorek výzkumu je omezen, neboť většina kronik se zápisem roku 1989 (chybí zejména u integrovaných obcí) se nachází na obecních úřadech. Pouze malá část se dostala do okresních archivů a jen některé mají provedenou digitalizaci, umožňující dostupnost kronik zvenčí. Nearchivním zdrojem mohou být webové stránky některých obcí prezentující kroniku přepisem nebo digitálně. V důsledku nařízení o ochraně osobních údajů je však přehodnocováno zveřejňování kronik, byť Obecné nařízení o ochraně osobních údajů (General Data Protection Regulation – GDPR), Rady (EU) č. 2016/679 ze dne 27. dubna 2016, účinné od 25. května 2018, se dotýká hlavně současných zápisů. Blíže: Martin ŠIKULA, *Patnáct let zkušeností s vedením obecní kroniky Bohuňova (1999) 2003–2018*, *Západní Morava XXII*, 2018, s.157–176, k GDPR s. 164–165. Politicko správním změnám po roce 1989 se autor zabýval v příspěvcích: Martin ŠIKULA, *Sametová revoluce se zpožděním. Sonda do informační reality nejen listopadových dnů 1989 pohledem regionálního tisku a kronikářů*, in: RNDr. Růžena FEREBAUEROVÁ, Mgr. Richard ŘÍHA (edd): *Aktuální problémy EU z oblasti ekonomické, politické a sociální*. Sborník příspěvků z vědecké konference Udržitelný rozvoj– Evropa v reformním čase, elektronické vydání, České Budějovice, Vysoká škola evropských a regionálních studií (dále jen VSERS), z. ú., 2017, s. 78–87; Martin ŠIKULA, *Cesta ke (znovu) zřízení nových okresů po sametové revoluci (1989–1994)*. Příspěvek přednesený 15. 3. 2019 na sekci „Rok 1989 jako mezník ve vývoji českých měst, regionů a veřejné správy mezinárodní vědecké konferenci v Českých Budějovicích, VSERS a Konrad Adenauer-Stiftung,

vacích studiích a analýze oblastní a regionální historie. V souvislosti s rokem 1989 a bezprostředním polistopadovým vývojem je třeba zmínit monografické výstupy na téma sametové revoluce v jižních Čechách a v dalších městech a regionech pod autorským vedením Lukáše Valeše a Jiřího Petráše⁵ a případovou studii Jitky Vandrovcové zabývající fungováním a proměnou MNV v letech 1989–1990 ve vybraných obcích okresu Tábor.⁶ Analýza kronik ukázala rozličné podoby, které skrývají úskalí při jejich interpretaci. Časově lze zápisy rozdělit na průběžně pořizované (autentické, bezprostřední) a retrospektivní, dopsané zpětně s odstupem. Subjektivním faktorem je osobnost kronikáře limitovaná vypravěčskými schopnostmi,⁷ politickou orientací, profesí aj.⁸ Badatelsky jsou přínosné pasáže zachycující místní ohlas celonárodního dění. Podrobnější zápisy mohou přinést hodnocení a očekávání z polistopadového vývoje, čímž dostáváme cenné výpovědi o občanských postojích.

Pamětní kniha obecní, nebo-li později obecní kronika, za sebou měla v roce 1989 takřka sedmdesátiletý vývoj, v záznamu celonárodních událostí nevyjímaje. Povinnost vedení kroniky v obci stanovil již zákon č.80/1920 Sb. z 30. ledna 1920 a pozdější nařízení ve vztahu k celonárodnímu dění uvádělo: „*Události, týkající se okresu, země nebo státu, zaznamenává (kronikář) jen potud, pokud podstatně souvisí se životem v obci.*“⁹ V praxi se politickému vývoji kronikáři věnovali nejvíce v roce 1938, ale zlatá éra obecního kronikářství za první republiky končí nejspíše rokem 1939. V roce 1940 vyšlo nařízení o stažení pamětních knih, s důsledkem neúplné poválečné obnovy psaní, a proto často zůstal dlouho posledním zápisem rok 1938 (1939). Podruhé do práce kronikářů zasáhly ministerské směrnice v 50. letech¹⁰ a podrobily ji ideově náplni: „*kronika stane se tak pravdivým obrazem budovatelského úsilí pracujících a jejich boje s reakčními silami, obrazem života a práce venkovského lidu, který nastupuje na dráhu socialismu.*“¹¹ Více než nezakreslené výpovědi jsou častější tzv. bílá místa s absencí

5 Lukáš VALEŠ – Jiří PETRÁŠ a kol., *Sametová revoluce v českých obcích, městech a regionech aneb 25 let poté*, České Budějovice 2014, 237 s.; TÝŽ, *Rok 1989 v jižních Čechách*, České Budějovice 2015, 220 s.; TÝŽ, *Sametová revoluce v jižních Čechách I a II. Jihočeská města a okresy v přelomových letech 1989/1990*, Plzeň 2017 a 2018, 324s a 362s.

6 Jedná se o střediskové obce Dražice, Opařany a Jistebnice. Srov. Jitka VANDROVCOVÁ, *Místní národní výbory v přelomových letech 1989–1990 – případová studie obcí severozápadní části okresu Tábor*, *Východočeské listy historické* 38, 2017, s. 99–119.

7 Poznámka autora (dále jen P.A.) – všechny zde citované úryvky jsou ponechány v původním stylistickém znění, případné gramatické chyby a interpunkce jsou však doplněny.

8 Srov.: „[...] velmi záleželo na osobě kronikáře, jeho odborné dovednosti, celkovém zájmu o problematiku, vzdělání apod. Zatímco někteří kronikáři zůstali u pouhého popisu věcí, jiní – díky svému většímu rozhledu, odborné erudici apod. – se pustili i do hlubší analýzy či alespoň trefně glosovali popisované události [...]“. Srov. L.VALEŠ – J.PETRÁŠ a kol., *Sametová revoluce... I.*, s.21

9 Vládní nařízení č. 169 ze 17. 11. 1932 Sb. o pamětních knihách obecních, §3, odstavec 2.

10 Sběrka oběžníků pro krajské národní výbory (KNV), ročník II. (1950), číslo 86, Ministerstvo informací a osvěty, č.j.62.838/50-I/2 ze 30.11.1950; Směrnice o vedení obecních kronik a Sběrka instrukcí pro výkonné orgány národních výborů, 1956, částka 2, Ministerstvo kultury, č.j. 69.421/1955 ze 30. 1. 1956. Směrnice o vedení kronik.

11 Sběrka oběžníků pro KNV, ročník II. (1950), číslo 86, Ministerstvo informací a osvěty, č.j.62.838/50–I/2 ze 30. 11. 1950. Směrnice o vedení obecních kronik. Místo pamětní knihy

záznamu. Teprve s uvolňováním poměrů v 60. letech a s metodickou péčí muzeí se přece jen vytvářel předpoklad pro plnění původního poslání kronik.

Po srpnu 1968 ještě někteří kronikáři autenticky vylíčili události osmašedesátého, ale s nástupem normalizace nastala ve vývoji obecních kronik v mnoha ohledech kontrastní etapa. Celostátní¹² a v různých modifikacích okresní pokyny k revizi zápisů tzv. krizových let 1968–1969 vracely kronikáře do role vykonavatele ideových hodnocení. Okresní muzea, spadající pod okresní národní výbory (dále jen ONV) se současně zabývala hledáním nových kronikářů a motivačním prvkem se stalo od roku 1973 vyhlašování kronikářských soutěží.¹³ I přes nezbytné politicko ideové pasáže se kronikářům dostávalo metodické pomoci s doporučenou přehlednou strukturou ročního zápisu.¹⁴ Lze si sice jen obtížně představit ohlas na všechny politické události, ale ostatní kapitoly (obyvatelstvo, zemědělství, spolky aj.) mohly vnést do kronik systém s vypovídací hodnotou. V různých obdobích si strukturované schéma uchoval ne jeden zápis roku 1989, pokud v této formě byly vedeny, ale změna frazeologie i osnovy bývá přirozená (srov.: „*Všichni, kdož budou číst tuto kroniku, mě jistě odpustí, že se nebudu zabývat prací složek NF (Národní fronty, dále jen NF) v místě. Musím pro příští generaci zachytit události, které změnily dějiny našeho národa a které zasáhly do celého světa [...]*“¹⁵). Přelom 70. a 80. let přinesl i rozsáhlý proces integrace obcí. Tím v kronikách vznikla znovu tzv. bílá místa, neboť ne každá integrovaná obec měla štěstí na kronikáře střediskové obce, který nezapomněl na zachycení života integrovaných obcí, často jen místních částí.¹⁶

se začalo užívat označení obecní kronika.

- 12 Pokyn Ministerstva kultury ČSR ke zhodnocení kronikářských záznamů za léta 1968 a 1969. Věstník ministerstva školství a kultury z 21. 7. 1971, roč. XXVII, sešit 7, s. 111.
- 13 Např. v okrese Žďár n. S. k 1. 1. 1989 evidovali 48 kronikářů (36 mužů, 12 žen), z toho 27 s vysokoškolským, 13 se středoškolským a 8 se základním vzděláním. Věkově bylo 22 kronikářů nad 60 let, 12 ve věku 51–60 let, šest ve věku 41–50 let a osm ve věku 31–40 let. Ze 48 bylo 14 členů KSČ. Srov. SOKa Žďár nad Sázavou, f. ONV Žďár n. S., neusp., odbor kultury, Kronikářská činnost v okrese, zpráva pro poradu funkcionářů ONV 27. 2. 1989.
- 14 Pokyny odboru kultury ONV Žďár nad Sázavou z 8. 8. 1975 k osnově zápisů, mj. k veřejnému životu: „[...] 3. *Ohlas usnesení strany a vlády, jejich plnění v místě*, 4. *Ohlas na politické události v ČSSR a v zahraničí v obci*, ... 6. *Zahraněční návštěvy v ČSSR, konference, sjezdy, jejich ohlas v obci*. [...]“ Srov. SOKa Žďár nad Sázavou, f. ONV Žďár n. S., neuspořádaná část, odbor kultury, karton 49, metodické pokyny pro kronikářskou práci z r. 1975, s. 3.
- 15 SOKa Tábor, f. MNV Čelkovice, Kronika Čelkovic III. (1972–1990), s. 359. Srov. z Libuně: „[...] *zastával jsem vždy názor, že do naší kroniky patří jen věci a události, které se bezprostředně dotýkají jen naší obce. Události, které se letos však staly v naší republice koncem roku 1989 jsou však takového rázu a přímo se nás všech dotýkají, že musím se o nich v kronice – byť jen stručně – zmínit, aby ti, co přijdou po nás měli svědectví o revoluci.*“ Srov. <http://www.libun.cz/obsah/kronika/1989.htm>, staženo 25. 7. 2010, 21. 2. 2020 adresa URL nedostupná.
- 16 P. A. – u integrace obcí třeba rozlišovat sloučení místních národních výborů (MNV) a sloučení obcí. Při sloučení MNV zůstala samostatnost obce zachována, byť bez vlastního MNV, zatímco při sloučení obcí ztratily samostatnost a staly se místní částí sloučené obce. Postavení občanských výborů, nahrazujících v omezené míře MNV, se pak lišilo právě podle způsobu integrace. Navzdory integracím byly v některých obcích kroniky stále vedeny, někde byly dopsány zpětně, ale jejich vypovídací hodnota je může být různá. Poněvadž studie primárně neřeší otázku samosprávného vývoje, u citovaných lokalit není rozlišován typ integrace.

Politické změny se po roce 1989 promítly i do oficiálního postavení kronikářů. Počátkem 90. let skončil systém poradní péče okresní muzeí a vyplácení odměn kronikářům, což sice znamenalo konec centralizace a ideových zásahů do práce kronikáře,¹⁷ ale také vznik mezidobí, v němž docházelo i ke stagnaci a k úpadku kronik.¹⁸ Převod kompetencí na obecní úřady vycházel z tehdy stále platného zákona č. 80/1920 Sb., jenž ukládal obcím povinnost vést pamětní knihu a ta vyplývala ze zákona č. 367/1990 Sb. o obcích.¹⁹

Vzhledem ke specifikům městského života byla z přímého výzkumu vyloučena až na výjimky kronika měst.²⁰ Velikost obce přitom nemusela vždy sehrát vliv

-
- 17 Srov. slova kronikáře z Malšovy Lhoty: „A konečně se i těšme, že už nikdy nebude muset kronikář při sestavování zápisů dbát na „politickou úroveň“, diktovanou jedinou stranou či politickým hnutí.“ Srov. SOkA Hradec Králové, f. Místní národní výbor Malšova Lhota, Pamětní kniha obce Malšova Lhota 1977–2008, s. 156.
- 18 P. A. – Metodickou muzejní činnost často převzaly státní okresní archivy. Aktuální zákon č.132/2006 Sb. o kronikách obcí §3 stanoví, že o obsahu zápisu rozhoduje obec. V roce 2009 se ustavilo Sdružení kronikářů Čech, Moravy a Slezska (SK ČMS), jež se snaží monitorovat situaci a došlo i k pokusům navázat kontakt s příslušnými ministerstvy o zaštitění kronikářské činnosti a tím posílení jejího významu – nikoliv ve smyslu centrální kontroly kronikářů ale ve vyjasnění jejich postavení, odpovědnosti k obci a obecně ve zvýšení prestiže kronikářské práce. Vývojem obecního kronikářství po roce 1989 a metodikou se vedle prvního předsedy SK ČMS PaedDr. Jaromíra Košťáka zabývalo několik autorů, kupř.: Jaromír KOUBA, *Na pomoc začínajícím kronikářům*, 1.vydání, Regis, Praha 1996, 18s.; Tomáš HROMÁDKA, *Kroniky*, 2.vydání, Praha 2006, 22s.; Lidmila ŠOTNAROVÁ – Marie KAŠUBOVÁ – Růžena, GOŠOVÁ, *Jak vést kroniku obcí a měst*, Brno 2006, 88s.; Jiří, BARTOŇ, *O kronikách obcí*, 3. vydání, Praha 2009, 79s. a Martin ŠIKULA, *Pamětní kniha obecní v dvaceti letech obnovené svobody a samosprávy*, Muzeum – muzejní a vlastivědná práce, ročník 48, č.2/2010, s.38–52.
- 19 Zákon č.367/1990Sb. o obcích (obecní zřízení), ze dne 4.9.1990, §13, odst.2 a §14, odst.1, písm. ch.: „Při výkonu samostatné působnosti se obec řídí jen zákony a obecně závaznými právními předpisy vydanými ústředními orgány k jejich provedení“ a „[...] činí další opatření stanovená zákony“
- 20 Kronika města se nicméně stává jedním z významných pramenů, jež mohou uchovávat přehled hektických událostí posledních dvou měsíců roku 1989 i nastávající volební rok 1990. Kroniky měst (i obcí) jsou v různé míře analyzovány či využity jako prameny kupř. v příspěvcích: Lukáš VALEŠ, *Ohlas událostí tzv. Palachova týdne v roce 1989 na Strakonicku aneb od „horkého“ ledna k „vítěznému“ únoru*, in: L. Valeš – J. Petráš a kol., *Rok 1989...*, s. 51–96; Jiří DVOŘÁK, *Písek a jeho Občanské fórum – rozbor a analýza dochovaných archivních písemných pramenů a dobového tisku*, in: L. Valeš – J. Petráš a kol., *Rok 1989...*, s.141–170; Jitka VANDROVCOVÁ: *Sametová revoluce a její ohlasy v Táboře*, in: L. Valeš – J. Petráš a kol., *Rok 1989...*, s. 182–215 a dále: Lukáš VALEŠ, *Význam výzkumu sametové revoluce na místní úrovni*, in: L. Valeš – J. Petráš a kol., *Sametová revoluce v českých obcích...*, s. 10–22; Jiří DVOŘÁK, *Písek v listopadu 1989, rozbor a analýza písemných pramenů a dobového tisku*, in: L. Valeš – J. Petráš a kol., *Sametová revoluce v českých obcích...*, s. 82–95; František KOTÉŠOVEC, *Písemné prameny k roku 1989 ve fondech SOKA Prachatic*, in: L. Valeš – J. Petráš a kol.: *Sametová revoluce v českých obcích...*, s. 96–107; Miroslava PITROVÁ KUBATOVÁ, *Obnova česko-rakouských příhraničních vztahů na začátku 90.let 20.století: případová studie obce Kamenný Újezd*, in: L. Valeš – J. Petráš a kol.: *Sametová revoluce v českých obcích...*, s. 108–123; Martin MARŠÍK, *K výzkumu sametové revoluce v Náchodě*, in: L. Valeš – J. Petráš a kol.: *Sametová revoluce v českých obcích...*, s. 124–134, Jan ČOPIK, *Politické změny let 1989 až 1990 v menším východočeském městě (Nové Město nad Metují)*, in: L. Valeš – J. Petráš a kol.: *Sametová revoluce v českých obcích...*, s. 135–144; Nina PAVELČÍKOVÁ, *Moravská a slezská města v průběhu tzv. sametové revoluce v listopadu 1989 – pokus o srovnání*, in: L. Valeš – J. Petráš a kol.: *Sametová revoluce v českých obcích...*, s. 145–166 a Aleš BINAR, *Sametová revoluce v okrese Opava*, in: L. Valeš – J. Petráš a kol.: *Sametová revoluce v českých obcích...*, s. 167–184.

na rozsah popisu celonárodního vývoje, což ale neplatí o konkrétním lokálním ohlasu či aktivizaci místního občanského života. Při interpretaci kronikářských zápisů je navíc nutno vždy zohledňovat faktor individuality kronikářů, zejména menších obcí. Na tomto základě obecní kronika doplňuje širší mikroregionální kontext roku 1989 pohledem přece jen odlišujícím se od městských center. Zajímavým doplněním výzkumu se staly soukromé zápisy Emila Veise z Morašic, kde v závěru 80. let obecní kronika vedena nebyla, ale tehdy (zatím budoucí) kronikář události polistopadových dnů zevrubně zachytil v rodinné kronice.²¹ Získáváme tak řadu autentických postřehů k probíhající změny i k postojům veřejnosti, byť primárně pohledem člověka věřícího.

Jakýkoliv pokus o nastavení **typologie kronikářských zápisů** je problematický. Vedle zápisů průběžných a retrospektivních lze zápisy třídit a kvantifikovat na stručné a podrobné. Kroniku je psána pouze lidmi a nelze s ní tudíž pracovat jako s jinými písemnostmi úřední proveniencí vzniklé z činnosti samospráv. Přesto lze v záznamech určité tendence rozlišit. **Stručný, někdy též opatrnější přístup**, se vyhýbal zásadnímu hodnocení. (srov.: „*Jelikož nás od těchto událostí dělí jen krátká časová mezera, necítím se předurčen k hodnocení této situace, ale jen konstatuji to, co se dalo vyčíst z novin a slyšet z rozhlasu a televize (následuje stručný popis 17.listopadu)*.“²². Mezi kronikami lze doložit příklady, kde se o 17. listopadu přímo nepíše, ale v jeho důsledku zachycují místní aktivity. Například kronikář jihočeské Ločenicce zmínil snahu občanů navrátit od roku 1938 schovávanou bustu T. G. Masaryka,²³ a to již 28. října 1989, kdy byl návrh zamítnut (odhalení se nakonec dočkala 11. 3. 1990) a vznik Občanského fóra (dále jen

21 V této souvislosti děkuji panu Emilu Veisovi, který mi pro potřeby studie poskytl zevrubně sepsané vzpomínky, jež zachytil v rodinné kronice. Emil Veis byl kronikářem obce Morašice (okres Znojmo) v letech 1994–2016. V současnosti je emeritním kronikářem a nástupkyním (obec má dvě kronikářky) přispívá děním v oblasti činnosti církve a knihovny. Jeho předchůdce v obecní kronice končí zápisem z roku 1982, proto přelomový rok 1989 není zachycen. Nicméně prostřednictvím rodinné kroniky dostáváme osobní výpověď pamětníka roku 1989, bez vlivu samosprávy apod.

22 SOkA Žďár nad Sázavou, f. Archiv obce (dále AO) Lhotka, Kronika obce Lhotka, kniha č. 11, s. 171, nevedena v l. 1982–1995.

23 Obnova masarykovské tradice představovala fenomén. Kupř. týdeník Vysočina 7. 12. 1989 přinesl v článku „*Plastiky T.G.Masaryka v okrese*“ diskutovanou otázku navrácení podobizen T. G. Masaryka. Autor článku, tehdejší místopředseda ONV pro úsek kultury se snažil přenést odpovědnost místních funkcionářů na celostátní akci, ale narazil na svědka událostí z Bystřice nad Pernštejnem: „[...] *Osobně jsem byl přítomen 2. září 1980 rozhovoru tehdejších vedoucích představitelů města Bystřice s ministrem kultury ČSR Milanem Klusákem, kdy se mu snažili vcelku trapně omluvit existenci této sochy, [...] Dokonce slibovali její brzké odstranění. Reakce p. ministra je však asi zaskočila: obdivoval vysokou uměleckou hodnotu díla národního umělce V. Makovského a vyslovil se v souladu se známým míněním umělecké kritiky, že se jedná o nejpůsobivější a nejkrásnější podobiznu TGM v naší vlasti.*“ Vysočina, týdeník, č. 49, 7. 12. 1989, s. 3 a č. 50, 14. 12. 1989, s. 3.; V obci Černilov v okrese Hradec Králové byl zase na plénu MNV 29. 11. 1989 řešen požadavek obnovy nápisu „Masarykova jubilejní škola“, který byl obnoven ke dni 7. března 1990. Srov. SOkA Hradec Králové, f. Místní národní výbor Černilov, inv. č. 2, Pamětní kniha obce Černilov 1970–1989, s. 388.

OF) v tamním jednotném zemědělském družstvu (dále jen JZD), které „bylo založeno 11. 12. 1989 jako oponent vůči současnému vedení JZD.“²⁴

Podrobné zápisy zahrnují jak systematický přístup zápisu, tak autory s primární potřebou nejen zaznamenat, ale také komentovat překotné události vývoje mezi 17. listopadem a 29. prosincem 1989, jež nejednou prolínají s událostmi mezinárodními. Mnozí dávali do souvislostí i dění před 17. listopadem, např. tzv. Palachův týden, Několik vět a případně naznačovali atmosféru určitého společenského pnutí v posledních letech, což se přirozeně ještě v zápise za rok 1988 pořizovaném před 17. listopadem 1989 neobjevilo, nebo jen nepřímou, jako učinil vypravěčskými schopnostmi kronikář z Dobré na Havlíčkovobrodsku: „[...] K. H. Borovský ve své básni „Křest sv. Vladimíra“ má verš, který zní: *Tak to na tom světě chodí, každý den je jinak, dnes tě mají za svatého a zítra seš s...!* Toto téma je aktuální i pro dnešek, ale staré přísloví uvádí, že „světská tráva polní tráva“ má sice opodstatnění u některých osob, ne však u klasiků, jejichž díla mají trvalou hodnotu jako v hudbě, literární tvorbě [...] Opakem jsou [...] [(ti), kteří za svého života něco ve světě znamenali jako hlavy států nebo vedoucí politické osobnosti, [...] za svého panování pěstovali kult osobnosti nepřipouštíc kritiku na své rozhodování a své odpůrce k ukojení své samolibosti odstraňovali. Jak ošidné pro kronikáře bylo a je vyzdvihovat a oslavovat některého z nich.“²⁵ Za rok se k citaci vrátil: „[...] netušil jsem, že naplnění jeho obsahu tolik politiků a vládních činitelů v okolních státech ale i u nás potká v tak blízké době [...]“²⁶ V rodinné kronice z Morašic se autor zase zmiňuje o polární záři: „[...] Přešlé polární záře tedy vždy věstily jiné časy. V noci ze 17. na 18. listopadu (1989) jsme měli možnost pozorovat polární záři opět. Objevila se kde jinde než na severním obzoru, jako čtyři načervenalé pásy [...]. Tento vzácný úkaz začal krátce po 22. hodině večerní.“²⁷

Mezinárodní kontext událostí zaznamenal například kronikář ze severočeského Bedřichova: „Socialismus se již na začátku roku zhroutil nebo transformoval v Polsku a Maďarsku, pohřební zvon mu na podzim vyzváněl v NDR a počal se ozývat také v Bulharsku. [...] Během podzimu obyvatelé prozatím komunistického státu na západních rádiích poslouchali dramatické zprávy o hromadném útěku východních Němců, [...], až konečně 9. listopadu o události epochálního významu – pádu Berlínské zdi, symbolu studené války [...] dne 17. listopadu, udělali českoslovenští komunisté konečnou chybu. [...] Dovolit si fyzicky zaútočit na studenty právě ve výročí Opletalovy smrti (KSČ (Komunistická strana Československa, dále jen KSČ) tím nechtěně ukázala, jak moc má její vláda společného s nacisty), brutálně zmlátit sotva odrostlé děti, to si už československý národ, jednou nohou ve svobodném světě (nejbližší komunistický režim zůstal v Rumunsku!!), od totalitní vlády líbit nene-

24 SOKA České Budějovice, sign. B1401, Kronika obce Ločenice, s. 300.

25 SOKA Havlíčkův Brod, f. MNV Dobrá, Pamětní kniha obce Dobré, s. 239.

26 *Tamtéž*, s. 250.

27 Emil Veis, Kronika rodu Veisů z Morašic, přepis roku 1989 (dále jen Emil Veis, c. d.) P. A. – ve starších zápisech obecních kronik se těšila pozornosti zejména záře 25. ledna 1938, v níž lidé viděli předzvěst války.

chal.²⁸ Z nejednoho zápisu lze odvozovat na původ či smýšlení kronikáře, jež hrály v pojetí obsahu roli. Výzkum přinesl též zápisy anonymní nebo takové, kde nebylo možno informace o kronikáři zjistit.

Narozdíl od zápisů roku 1968 není **názorová polarizace** tak razantní, ale je doložitelná a nejlépe ji lze odečíst z popisu zásahu na Národní třídě a studentské stávky. Například od kronikářky Cikháje na Žďársku (lesní dělnice) se zásadní kritiky nedočkáme: „[...] *Policie měla za úkol zamezit další „nepovolené“ demonstraci, použila však hrubého násilí. [...]*“²⁹, ale kronikář z Pokřikova na Chrudimsku volí expresivnější výrazy: „[...] *brutálně zasáhla policie a „červené baret“, kteří obušky zmlátili bezbranné studenty a téměř každého, kdo jim padl pod ruku. Do ležících, třeba i bezvědomých bylo surově kopáno, a tak bylo zraněno 592 studentů a občanů. Tímto zásahem přetekla poslední kapka trpělivosti našich občanů, [...]*“³⁰ a podobně ze Starého Kolína: „[...] *Studenti se svíčkami a květinami v rukou byli proti ozbrojené přesile bezmocní. Píseň, hymna a slovo měly otevřít neprůchodnou policejní hradbu. Neotevřely. Lidská touha po svobodě a demokracii měla být na Národní třídě příkladně potrestána, [...] účastníci této demonstrace byli bez milosti zbiti stejně starými příslušníky zvláštního oddílu Veřejné bezpečnosti. Tato událost byla poslední kapkou [...]*“³¹ Ze zkoumaných kronik lze vybrat ještě protikladnější hodnocení. Zatímco kronikářka z Odolova na Trutnovsku se vyjadřuje normalizačními frázemi: „[...] *17. listopadu se počali v Praze srocovat studenti z vysokých škol i ostatní mladí lidé na Národní třídě. Tito vyvolávali hesla a požadavky, chodili s rozsvícenými svícemi a vyhlašovali nespokojenost s vedením vlády. [...] Ve školách se neučí, mladí lidé nepracují. Jak si to představují bez práce, kterou náš stát tak potřebuje. Také v Hradci Králové se na Žižkově náměstí se 22. listopadu uskutečnilo několikatisícové shromáždění [...] a připojovali nové požadavky [...] Myslím, že ulice není místem k dialogů [...]*“³², emočně podbarvené hodnocení kronikáře z Oldřichova studenty podporuje: „[...] *mladí vzdělání lidé řekli nahlas svůj názor (jenže to se v této zemi 40 let nesmělo!), vznikl incident na Národní třídě v Praze a jeho důsledkem byl definitivní pád režimu, který po dlouhá čtyři desetiletí terorizoval národ, deformoval charaktery, devastoval přírodní i kulturní dědictví našich předků, vyháněl do exilu naše nejlepší mozky a ruce. [...]*“³³

28 <http://www.bedrichov.cz/soucasnost-a-historie/obecni-kronika/rok-1989/>, oprava URL 21. 2. 2020. Z ostatních zápisů (poslední v samostatné kronice před integrací je z 9. 12. 1980) se zdá, že rok 1989 je zapsán retrospektivně.

29 SOkA Žďár nad Sázavou, f. AO Cikháj, kniha 9. Pamětní kniha obce Cikháj, s. 206.

30 SOkA Chrudim, f. MNV Pokřikov, č. přír. 269/00, Pamětní kniha obce Pokřikova, kniha třetí, s. 172.

31 <http://galerie.starykolin.eu/historie-obce/kroniky-obce/1989/1989-072.jpg.php>, Kronika starého Kolína, s. 72, staženo 28. 8. 2009, přístup ověřen 21. 2. 2020. Srov. podobně emočně podbarvený zápis v kronice obce Opařany na Táborsku: „[...] *došlo k obklíčení a uzavření příslušníky VB, kteří neváhali použít pendreků na studenty, kteří nemohli nikam utéci. Tekla krev, bylo hodně raněných, odváženi do nemocnice. Tak skončil „dialog“* Podrobněji J. VANDROVCOVÁ, *Místní národní výbory...*, s. 105–106.

32 SOkA Trutnov, f. AO Odolov (nezprac), kronika 1929–1989 (Letopisy obce Odolova), s. 355–356.

33 http://www.oldrichov.cz/kronika_2/index.php?Strana=42, Kronika obce Oldřichov v Hájích, staženo 12. 9. 2009, 21. 2. 2020 původní adresa URL nedostupná.

Specifickým příkladem záznamu je kronikářský dvojjazyčný záznam z Nové Říše na Jihlavsku. Původní kronikářka (od roku 1977 učitelka) hovoří o roku východní Evropy a závěrem píše: „*Pro leckoho je to proces nepřijemný a nemilosrdný, avšak o jeho nevyhnutelnosti není třeba pochybovat.*“³⁴ Nový kronikář se k listopadu 1989 vrací a jako motto připomíná osudové zásahy proti studentům – 17. listopad 1939, únorové události 1948 a listopad 1989.³⁵ Dvojjazyčný záznam téže události roku 1989 není častý, ale ani zcela ojedinělý. Kronika Českých Budějovic přináší dvojjazyčnou interpretaci události roku 1989 dokonce očima jediného kronikáře a je tedy zřejmý jeho myšlenkový posun.³⁶ Historik Jiří Petráš poukazuje na polarizaci názoru dobře patrné v líčení události Palachova týdne, kde kronikář normalizačním jazykem popisuje provokativní pochod tzv. chartistů a nezávislých struktur do Všetat „*s cílem zneužít výročí jeho tragické smrti k další politické demonstraci proti socialistickému státu.*“³⁷ Na další straně však kronikář již uvádí skutečný průběh, včetně policejního hlídání hřbitova ve Všetatech a uzavření veškerých přístupových cest do obce a konstatuje „*Obyvatelé Všetat tedy mohli být opravdu vděční za tak důslednou ochranu před „narušením klidu a pořádku“ ve své obci.*“³⁸

K častým pasážím náleží zmínka o zvolení Václava Havla prezidentem, byť kronikáři v euforii nad změnami poznamenali většinou jen výsledek. Ojediněle jsou však připomenuti i jiní kandidáti³⁹ (srov. z Černožic nad Labem: „[...] *Na tribuně má velkou popularitu A. Dubček a Václav Havel. Heslo „Ať žije Dubček!“ je vylepeno i na dveřích místního zdravotního střediska v Černožicích. [...] Existuje již úvaha o příštím prezidentovi v osobě A. Dubčeka.*“⁴⁰ Také další kandidáti (Ladislav Adamec, Čestmír Císař) navzdory své minulosti představovali pro vzdálené regiony přece jen přijatelnou alternativu k neznámému dramatikovi a disidentovi Václavu Havlovi. Kronikář města Chrudim ještě uvádí Věru Čáslavskou a Zdeňka Mlynáře.⁴¹

34 SOKA Jihlava, f. MNV Nová Říše, Pamětní kniha obce Nová Říše VI., s. 406.

35 SOKA Jihlava, f. Obecní úřad Nová Říše, Kronika obce Nová Říše, s. 1. Kronikářka z Puklice na Jihlavsku si všimá statické reakce ÚV KSČ „[...] *Postoj vedení KSČ byl zmatený, pomalý, nejednoznačný, rozpačitý z odhalení zkompromitovaných členů ÚV, vedly se dlouhé diskuze o možnosti svolání mimořádného sjezdu, takže události předběhly všechna chystaná opatření.*“ Srov. SOKA Jihlava, f. MNV Puklice, Kronika obce Puklice II. díl, s. 283–284.

36 L. VALEŠ – J. PETRÁŠ a kol., *Sametová revoluce... I.*, s. 21. a *Sametová revoluce... II.*, s. 62–63. Blíže také Jiří PETRÁŠ, *České Budějovice v roce 1989*, in: P. Krákora a kol., *Obnova demokracie v Československu po roce 1989*, Praha 2010, s. 182–207.

37 L. VALEŠ – J. PETRÁŠ a kol., *Sametová revoluce... II.*, s. 63.

38 *Tamtéž.*

39 P. A. – V roce 1989 mi bylo 10 let, tudíž jsem listopadové události vnímal útržkovitě. Pokud jsem mezi dospělými zaslechl debaty o dění v Praze, vedle jména V. Havla se pozitivně hovořilo o Ladislavu Adamcovi.

40 SOKA Hradec Králové, f. Místní národní výbor Černožice, inv. č. 4, Pamětní kniha Černožice, 1987–1991, s. 15.

41 V retrospektivním zápise z Chotěnic pisatel (kronikářem od roku 1991) poukázal na úsměvnost jednomyslnosti volby: „*Paradoxně, snad ze zvyku ani jeden ze soudruhů NEBYL, spíš se neodvážil být proti.*“ Srov. SOKA Chrudim, f. MNV Chotěnice, Pamětní kniha obce Chotěnice-Radlín, čís. přír. 97/01, s. 233.

Autoři podrobnějších zápisů svým komentářem někdy otevírali dosud tabuizovaná témata (srov.: „[...] *totalitní vláda KSČ (vymyšlené soudní procesy i ve vlastních řadách KSČ – vysocí funkcionáři i malí řadoví členové) – poprav, vězňeni, dlouhodobé i doživotní žaláře, náboženská nesvoboda, mučení v žalářích. Je vhodné uvést pro příští generace např.: Generální tajemník ÚV KSČ Rudolf Slánský – popraven, ministr zahraničí Československé republiky, Jan Masaryk – spáchal sebevraždu, [...] “⁴²). Jiný kronikář, člen KSČ a vyučený brusič skla, zapsal: „[...] *Až příští doba nám přinese odhalení tohoto bezpráví. Příslušníci bezpečnosti musejí být za to potrestáni.*“⁴³ Někteří zachytili středoevropský kontext a skutečnost, jak zaostávalo smýšlení představitelů Německé demokratické republiky (NDR) a Československé socialistické republiky (ČSSR) za vývojem v Polsku i v Maďarsku.⁴⁴ Kronikářské exkurzy před rok 1989 lze považovat za první pokusy o vyrovnání s minulostí. Vedle objektivizování historie jde též o omluvu za dosavadní kronikářskou frazeologii poplatnou době.*

Ohlas a informovanost o celonárodním vývoji mohou kroniky obcí prostředkovat autentickými postoji venkovské společnosti, která se s celonárodním vývojem někdy ztotožňovala pozvolněji. Zkoumaný vzorek rozhodně nelze statisticky zobecnit, ale i tak ukazuje dvojí úhel občanského pohledu – jak spíše pasivní postoj (s rozpaky), tak aktivizaci veřejného života (ustavení místního OF, první změny v samosprávě v rámci tzv. rekonstrukcí apod.).

Pasivita nemusela sice znamenat nezáměr o dění v Praze, ale nečinnost v komunální úrovni, jak reflektoval např. kronikář Královy Lhoty na Písecku: „*I když byly události roku občany Královy Lhoty pečlivě sledovány, na změnách v postojích občanů se projevívalo málo. Tak jako v jiných místech, projevívala se i u nás rezervovanost ke změnám. Život na naší vesnici jimi ovlivněn do konce roku nebyl. Někteří občané, zejména starší, už těžko mění své postoje a názory a jsou konzervativní. Hlavním zaměstnavatelem produktivních obyvatel je JZD, kde se změny neprojevily, v osobních názorech dochází k postupnému zájmu o důsledky událostí. Přestala pracovat organizace SSM (Socialistický svaz mládeže). 14. 12. 1989 se uskutečnilo setkání asi 45 občanů se zástupci pražských studentů na MNV. Projevili zájem o vývoj v Praze. Pokus o založení Občanského fóra v obci nebyl úspěšný.*“⁴⁵ Nebo z pražské městské části Březiněves, kde prosvítá také generační hledisko „[...] *Lidé hovoří stále častěji o problémech, které mohou nastat. Nicméně, mladší generace tuto změnu vítá [...].*“⁴⁶

42 SOkA Havlíčkův Brod, f. Obecní úřad Bezděkov (u Libice n. D.), Kronika obce Bezděkov, s. 320.

43 SOkA Havlíčkův Brod, f. AO Meziklasí, Pamětní kniha obce Meziklasí, s. 198.

44 Zmínky o demokratizačním procesu v Polsku nepatří u kronikářů k častým, ale někteří jim věnovali pozornost. Např. v kronice obce Jivina v okrese Mladá Boleslav: „*V měsíci srpnu politický výkonný výbor Polské dělnické sjednocené strany oznámil, že se neztotožňuje s invazí v Československu v srpnu 1968. V následujících dnech přijal obdobný postoj polský Sejm. Orgány československé vlády a KSČ tato stanoviska označily za „vměšování do vnitřních záležitostí Československa“.*“ Srov. Obecní úřad Jivina, Kronika obce Jivina od roku 1975, s. 146–147.

45 SOkA Písek, f. MNV Králova Lhota, Pamětní kniha obce Králova Lhota (1979–1992), s. 128–129.

46 <https://www.brezineves.cz/1989-62/kronika>, oprava URL 21. 2. 2020. Příklady zdrženlivého vývoje lze doložit i z dalších obcí. Např. z Mikulášova: „[...] *ostatně naše vesnička je příliš*

Klíčovou roli v pasivním či aktivním přístupu občanů venkova hrálo několik faktorů – velikost obce, kulturní, společenské a politické tradice, personální složení MNV a občanských výborů, zkušenost s kolektivizací aj. Mnohé může v případě kontinuálního vedení poskytnout sama kronika. **V neposlední řadě to však byla míra objektivní a včasné informovanosti o mimořádných událostech. Zásadní byla v tomto ohledu jednak vzdálenost dané obce od centra událostí a v případě spádových center regionu rychlost, s jakou docházelo ke změnám tam.** Jen pozvolné odkrývání pražských událostí v televizních novinách totiž stvrzovaly i několik dní po 17. listopadu stále konzervativní krajské deníky a okresní týdeníky (řízené krajskými, resp. okresními výbory KSČ) s prokomunistickými postoji regionálních politických orgánů. Kronikář obce Libřice problém komentuje následovně: „[...] venkov byl totiž stále dosud dezinformován a desorientován [P.A.-z kontextu vyplývá po šesti dnech], rovněž tisku bylo dodáno na venkov málo, především časopisů Svobodné slovo, Mladá fronta, Lidová demokracie, neboť zásilky zmizely z vagonů dříve, než stačily dorazit do cílových stanic [...]“⁴⁷ Směsici názorů na listopadové události roku 1989 charakterizoval také kronikář integrované obce Hlavnice na Opavsku: „Dne 18.11. v novinách jsme si přečetli noticku, že v Praze byla potlačena demonstrace. Nic víc jsme nevěděli, [...] Postupně jsme se dovídali, co vše bylo v minulém režimu špatného. Těžko se to většinou chápe, protože žijeme v malých vesničkách a vždycky jsme se museli starat o denní chléb, výstavbu i údržbu obce sami, bez finančních výhod. Postupně začali naši občané chápat změny ve společnosti. Ti, kteří již dříve nebyli spokojeni s režimem a nadávali v místních pohostinstvích, začali nadávat nahlas. Dokonce jeden občan Hlavnice vykřikoval: Smrt komunistům! Přesto však v žádné vesnici nevzniklo Občanské fórum do konce roku 1989. Pouze v JZD Družba Hlavnice, které slučuje 19 obcí.“⁴⁸ Podobné vzpomínky navozují situaci nejistoty, v nadsázce pohled na dění v Praze jako na velkou politiku, či všeobecné zmatení (srov. ze Štichova na Domažlicku: „Průměrný český venkovan [...] jen zíral na televizi, poslouchal

malá, aby zde byla cítit odezva, jakéhokoliv dění v Praze a jiných městech. Tím ovšem nechci říci, že naši občané, nesledovali celý tento vývoj, [...] Zatím u jedněch je jásot a u druhých obavy.“ nebo z Radostné pod Kozákovem, jež podle kroniky patřila k obcím, kde nedošlo k okamžité společenské aktivizaci. Po posledním zasedání pléna MNV 20. prosince 1989 za účasti 30 občanů se pouze „po projednání programu [...] diskutovalo k současné situaci.“ Srov. SOKA Havlíčkův Brod, f. MNV Mikulášov, Pamětní kniha, s. 170–171 a http://www.radostna.uvadi.cz/kronika/kronika_II/1980-1989.pdf, s. 197, staženo dne 24. 7. 2010, ověřeno 21. 2. 2020.

47 SOKA Hradec Králové, f. MNV Libřice, inv. č. 4, Pamětní kniha obce Libřice, s. 238.

48 SOKA Opava, f. MNV Hlavnice, Kronika obce Hlavnice 1986–1990, kopie, s. 201. Podobně srov. v Uherčicích na Chrudimsku: „Někteří pracující se v rámci svého zaměstnání mimo obec účastnili mítinků a manifestací, generální stávky apod. Do každé domácnosti byla zaslána na účast manifestace Občanského fóra v Heřmanově Městci. Jiná informovanost tu nebyla, lidé nevěděli, co se vlastně opravdu v danou chvíli děje v Praze i jinde. Sdělovacím prostředkům se z počátku mohli i nemohlo věřit. [...] Největší projev souhlasu se změnami jsme mohli si prohlédnout na čp. 25, kde byly vyvěšeny plakáty a fotografie státníků a politiků (V. Havla, T. G. M., A. Dubčeka). [...] U nás občané se o dění zajímali, ale přímo ve vesničce se revoluce projevovala minimálně. Všechny organizace i politická strana tu působí stále stejně. Nedochozí k žádnému osočování, ve vsi je klid“ http://uhercice.uni.cx/kronika_nova/kronika_nova-chunked/ch14s23.html, staženo 25. 7. 2010, 21. 2. 2020 původní adresa URL nedostupná.

*rádio a vůbec netušil, co se to vlastně děje*⁴⁹. Deník Rudé Právo 18. listopadu totiž v článku Odkaz 17. listopadu informovalo jen krátce o pietním shromáždění se svíčkou a květinou v Praze a končil slovy: „*V době uzávěrky tohoto vydání se objevily pokusy zneužít shromáždění k protisocialistickým vystoupením.*“⁵⁰ Okresní tisk vzhledem v týdenní periodicitě nejaktuálnější zprávy ani přinést nemohl, a především vycházel až do konce listopadu pod vlivem OV KSČ. Například týdeník Vysočina poprvé od zásahu na Národní třídě vyšel až 23. listopadu 1989 a úvodní článek předsedy ONV „S rozvahou a občanskou odpovědností“⁵¹ setrvává na konzervativních postojích KSČ, stejně jako článek o klidu a pořádku: „[...] *Nenávist a vášně na ulicích nic neřeší. Proto většina našich občanů hodnotí střízlivě situaci, podporuje především poctivou práci prohlášení vlády. S vědomím, že dnes více než kdy jindy platí Gottwaldovo heslo: Republiku si rozvracet nedáme!*“⁵² Změna nastala až od vydání 7. 12. 1989, kdy zůstal po předchozím zrušení ústavního článku o vedoucí úloze KSČ vydavatelem pouze ONV. Obdobnou proměnu popsal kronikář Chrudim v případě tamního okresního týdeníku Budovatel: „[...] Zvykli jsme si už, že k nám do Východočeského kraje přichází všechno nové, uvolňující a demokratické pomaloučku a po špičkách. O to se vedoucí funkcionáři vždycky pečlivě starali. Bylo tomu tak i s nynějším demokratickým procesem – sametovou revolucí. A nebyla to jenom Chrudim, [...] Zdá se, podle tisku, že i do ostatních malých měst a na venkov pronikaly demokratické změny pomalu a že byly určitou vrstvou obyvatelstva přijímány s určitou nedůvěrou a strachem [...] Trvalo dost dlouho, než se dostal nový duch do redakce BUDOVATELE. V čísle 49 (6. 12.) se redakce přihlásila „k zásadám nové politiky KSČ“, čemuž nelze jednoznačně porozumět. Další číslo 50 však již vyšlo jako týdeník ONV Chrudim. Číslo 51 (20. 12.) pak již přineslo omluvu za článek, v němž se redakce stavěla „rozhodně proti provokacím“ dne 22. 11., [...].“⁵³ Naopak kronika Jindřichova Hradce uchovává vzpomínku rychlejšího toku informací do příhraničních regionů, kde bylo možno naladit vysílání rakouské televize: „*O událostech 17. listopadu byla veřejnost ve městě dosti podrobně informována již týž večer ve zprávách silně sledované rakouské televize. Barevný záznam krvavého zásahu „červených baretů“ – pohotovostního pluku VB (Veřejné bezpečnosti) – proti manifestujícím studentům lidí pobouřil a stal se předmětem vzrušených diskusí na pracovištích i v rodinách po řadu příštích dnů. [...]*“⁵⁴ Z řady záznamů ohlasů

49 <http://www.stichov.cz/cs/kronikaobce-kronikaobce19601990/>, textová příloha, s. 15, staženo 24. 7. 2010, přístup přes URL ověřen 21. 2. 2020.

50 *Odkaz 17. listopadu*, Rudé Právo, č. 272, 18. 11. 1989, s. 1.

51 Vysočina, týdeník, č. 47, 23. 11. 1989, s. 1.

52 *Tamtéž*. K proměně okresního tisku ne česko-moravském pomezí podrobněji: Martin ŠIKULA, *Pod (staro)novou hlavičkou na cestu polistopadového vývoje (K některým aspektům proměny okresního tisku v důsledku sametové revoluce)*, Západní Morava XXIII, 2019, s. 85–106.

53 SOkA Chrudim, f. Městský národní výbor (dále jen MěstNV) Chrudim 1945–1990, inv. č. 339, kniha č. 15, Chrudimská kronika, záznam za rok 1989, s. 11–12. Obsah zápisu byl schválen radou MěstNV dne 6. 8. 1990.

54 SOkA Jindřichův Hradec, f. MěstNV Jindřichův Hradec, Kronika města Jindřichova Hradce 1984–1990, s. 119.

v prostředí venkova přesto vyznívá skutečnost, že přes postupné prolomení informační izolace jistá zdrženlivost občanů (malé obce, vzdálenější regiony, atd.) mohla přetrvávat až do počátku roku 1990.

Viditelným dokladem zájmu o překotný vývoj a změny patřilo zakládání místních Občanských fór, ale mnohé příklady ukazují též na překážky takového úsilí (srov. z kroniky Dalešic na Třebíčsku: „[...] *Stávkující studenti sice přijeli do vesnice agitovat, ale nepodařilo se jim OF ustavit. [...] Poněvadž však místním zájemcům o ustavení OF se nedostalo podpory přítomných s výtkou, že často mění kabáty, k ustavení OF nedošlo a neexistuje dodnes.* (zápis schválen radou MNV 16. 3. 1990).“⁵⁵ a s rozpačitostí z Habrovan na Vyškovsku: „[...] *celý rok byl takřka ve znamení starostí s počasím až na závěr roku. Ale i ten, těžko pochopit, ale vesnice nereaguje. 2 x svolána schůze OF, ale bez úspěchu!* [...]“⁵⁶ Otázka složení OF logicky mohla narážet na získání důvěry místních občanů. Tzv. měnění kabátů je zachyceno také v kronice Malenic na Strakonicku, kterou od roku 1978 vedla důchodkyně, bývalá ředitelka základní devítileté školy (ZDŠ): „*Až 16. prosince bylo [...] založeno Občanské fórum zejména těmi občany, kteří se do této doby plně a aktivně zapojovali do politiky KSČ jako řádní členové a vykonávali mnohdy i nesmyslné příkazy. Tito občané většinou položili legitimace KSČ a patřili mezi první členy Občanského fóra. [...] První sezení OF mělo velikou účast, chtíví občané po spravedlnosti však postupem času z OF odpadávali, neboť úroveň a organizace a průběh celého jednání vzalo poctivým občanům, [...], chuť do další práce.*“⁵⁷

Na druhé straně můžeme doložit příklady, kde byl vývoj ke změně vítán. Kronika známého šumavského letoviska Kvilda začíná zápis 1989 kritikou již déle trvajících problémů v cestovním ruchu (špatné zásobování ze strany

55 SOKa Třebíč, f. Okresní úřad Dalešice, Kronika obce Dalešice, nestr., zápis roku 1989.

56 <http://www.habrovany.cz/obec-1/kronika/1982-1992/>, oprava URL adresy 21. 2. 2020, Kronika 3, roky 1982–1992, soubor se zápisem roku 1989, kde je též životopis a komentáře kronikáře. Kronikářem zápisu 1989 byl vyučený knihovník (nar. 1914), jehož bohaté životní zkušenosti umožnily hodnotit léta První republiky, okupace i poválečného vývoje, kdy se zakrátko dostal do konfliktu s nastupující mocí KSČ a stal se nepřítelem režimu. Přesto byl později jako nestraník požádán o psaní obecní kroniky, kterou vedl v letech 1974–1990. Jeho výpověď o průběhu roku 1989 zahrnuje též návraty k letům 1948, 1968 aj., jimiž uvádí pro budoucí generace historickou skutečnost bez ideologického zkreslení. Tím cennější je přiznání pasivity vesnické společnosti, neboť kronikář všeobecně nadšení vítání změn v obci zjevně v její většině nevidí, a proto je také nepopisuje.

57 SOKa Strakonice, f. MNV, Obecní kronika Malenice (1978–1989), s. 376. Podobně rozpačitý průběh místního vývoje po 17. listopadu líčí kronika střediskové obce Kamenný Újezd na Českokobudějovicku: „[...] *Také v naší kamenno-újezdské obci se nedá říci, že revoluční změny proběhly rázem a rychle. Bylo ustaveno Občanské fórum. [...] Projevil se již tehdy závažný nedostatek: Mnozí lidé totiž uvítali listopadovou revoluci jen proto, že prostě řečeno už chtěli vidět nějakou změnu. Komunismus už je prostě nebyl. Jiní se k demokratické nové politice rychle přidali i proto, aby zamaskovali své vazby ke KSČ, ale v duchu obdivovali výhody socialismu. [...] Prostě čekali od revoluce materialistické požitky. Podle výsledků pozdějších voleb však přece jen většina našich občanů docenila to, že revoluce nám dala svobodu a demokracii [...].*“ Při rekonstrukci MNV v březnu 1990 ze 45 členů pléna MNV zůstalo 31 včetně předsedy MNV, který nechtěl odstoupit a nakonec zůstal ve funkci i nadále. V rekonstruovaném MNV byli v plénu (a v radě) zastoupeni: KSČ – 14 (3), ČSL – 6 (1), OF – 7 (4), ostatní – 17 (1). Srov. SOKa České Budějovice, f. MNV Kamenný Újezd, Kronika obce Kamenný Újezd (1956–1993), s. 676–677.

Jednoty, snaha o podíl obce na turistickém ruchu, otázka kapacit podnikových a odborových rekreačních chat) a pokračuje konkrétními ohlasy v místě: „[...] I na Kvildě se stávkuje. Na místní pile v čele s [...] je organizován průvod asi 28 občanů se státní vlajkou, [...] V celé zemi se v této době zakládají skupiny Občanského fóra [...] Jedná se o lidi, kteří se dobrovolně scházejí, volí si své mluvčí a hovoří o tom, jak lépe řešit problematiku obce i jednotlivých obyvatel. Do konce roku jsou svolány 3 takové schůze. Při první hovoří i přítomní účastníci událostí v Praze – skupina studentů lékařské fakulty Karlovy univerzity v Praze. [...] Na základě kritiky, která se ozvala na těchto shromážděních, nabídla předsedkyně MNV [...] jménem rady MNV, že odstoupí. To však nebylo přijato s tím, že je potřeba věci dále řešit, napravovat a co bylo rozděláno, dokončit [...] Na jednom z prvních shromáždění OF navrhl p. [...] odstranit pomník Sovětské armády a nahradit jej pomníkem US Army. Toto bylo v důsledku jiných důležitějších problémů přesunuto k řešení na rok 1990“⁵⁸ Pro kontrast připojme z opačné části republiky odlišný vývoj: „Ovšem nadšená atmosféra byla především v Praze. Čím dále od ní, tím bylo chladněji. Hlavně tady na Ostravsku, které bylo vždy jakoby baštou komunismu. I u nás ve vesnici byli lidé, kteří studentskou demonstraci odsuzovali a schvalovali zásah bezpečnosti. Na druhé straně zde byli ovšem lidé, kteří s nadšením a nadějí sledovali vývoj v zemi. [...] V neděli 3. 12. [...] došlo k setkání několika desítek místních občanů ve víceúčelovém sále TJ Sokol. Studentka ČVUT [Českého vysokého učení technického] v Praze popsala vývoj těchto událostí v hlavním městě a student Vysokého učení technického v Brně jim přiblížil atmosféru v této metropoli Moravy.“⁵⁹ S přibývajícím tokem informací se i ve vzdálených obcích postupně vyjasňoval postoj ke studentům. Například na zasedání pléna MNV Radimovicích na Tábořsku 14. prosince 1989 byla v této věci schválena rezoluce: „Posl. (člen MNV) vyjádřila svůj postoj k současnému dění ve společnosti a přednesla návrh k zaslání do federálního shromáždění. P. [...] měl připomínku k návrhu, který se týkal nepřiměřeného zásahu policie proti studentům 17. listopadu v Praze. Podobné připomínky měl i předseda MNV. Dále vystoupil předseda NF [...], který se zmínil o současné situaci na jaderné elektrárně Temelín. [...] Poté bylo hlasováno o návrhu rezoluce [...] o událostech 17. listopadu a odsouzení nepřiměřeného zákroku bezpečnosti vůči studentům. Návrh byl schválen bez připomínek [...]“⁶⁰ Kronikář jihočeských Mladějovic zase poznamenal sbírku k podpoře stávkujících studentů s výtěžkem 2 790 Kč.⁶¹

Program místních OF zahrnoval jednak obecné proklamace k aktivizaci veřejného života (srov.: „[...] Vzbudit dosud spící občany, [...] Snaha zabránit zneužití

58 SOkA Prachatice, f. MNV Kvilda, Pamětní kniha Místního národního výboru Kvilda, s. 81–82. Příkladem aktivizace politického života jsou také jihomoravské Milotice. Počátkem prosince svolalo OF veřejnou schůzi občanů (za účasti herce Petra Štěpánka), kterých přišlo více než 200 a vyslovili se pro demokratickou společnost. <https://www.milotice.cz/obec-7/kronika-obce/rok-1982-1992/1989/>, oprava adresy URL 21. 2. 2020.

59 <http://kronika.metylovice.cz/173/1989/#more-173>, staženo 16. 7. 2019, přístup přes URL ověřen 21. 2. 2020.

60 SOkA Tábor, f. MNV Radimovice u Želče, Kronika obce Radimovice u Želče, díl II. (1986–1990), s. 213–214.

61 SOkA Strakonice, f. MNV Mladějovice, Kronika, s. 168.

současné situace k vyvolávání emocí a rozvracení mezilidských vztahů, spolehnout se na zdravý lidský rozum., [...] nedostatky se snažit odstranit, v pozitivních věcech navázat [...]“⁶²), ale stejně tak návrh, jak řešit konkrétní komunální problémy (srov. „[...] , 2. Vyřešit liknavost v opravě silnice [...], 4. Vrátit honitbu zpět [...], 5. Vrátit školu [...] zpět svému účelu.“⁶³). V provolání OF obce Luka nad Jihlavou se otevírá i otázka roku 1968: „[...] Žádáme, aby bylo do důsledků vyšetřeno, kdo jmenovitě pozval v r. 1968 vojska pěti členských států Varšavské smlouvy [...] Tímto zásahem byly podupány základní myšlenky ledna 1968. Že byly správné, se přesvědčujeme nyní, kdy většina socialistických zemí ve střední Evropě na nich začíná obrodu socialismu. [...] Škody napáchané na lidech, zvláště na inteligenci a na národním hospodářství jsou nevypočitatelné a národ má proto právo znát jména těch, kdo se na vstupu vojsk do naší země podíleli.“⁶⁴

Pro primárně sledované regiony⁶⁵ je příznačná ještě jedna poloha aktivizace místního života – obnova či rozšíření místních organizací **Československé strany lidové** (dále jen ČSL). Vycházela ze základny svých stoupenců, sahající v tradici do prvorepublikového období a poválečných voleb v roce 1946. V obcích s křesťanskou tradicí program cílil též k duchovní náplni společenského života, což mohla být např. péče o drobné sakrální stavby.

Přirozená aktivizace veřejného života nastala v obcích integrovaných, kde se **snaha obnovit samosprávu** stávala hlavním cílem (srov. z Trstěnic: „[...] Základním požadavek všech občanů je rozdělení tehdejšího MNV na jednotlivé obce, jak to bývalo dříve“⁶⁶). Například v jihočeských Dražicích požádala o osamostatnění většina sloučených obcí.⁶⁷

Další rozměr vnímání dějinných událostí osudového významu v povědomí obyvatelstva představují **spontánní provolání, zkratky a pojmenování doby**, což představuje v paměti moderních dějin Československa (zejména osudová léta 1938, 1968) poměrně tradiční jev spontaneity. Mimo nejčastějšího sousloví „*sametová revoluce*“ nebo „*něžná revoluce*“ kronikář obce Černá v Pošumaví připojil i další přívlastky: „*nenásilná; klidná; něžná; jemná; pokojná; veselá a sa-*

62 SOKA České Budějovice, f. MNV Ševětín, Kronika obce Ševětín II. díl, s. 315.

63 <https://rasov.cz/kronika/hlavni.htm>, zápis za rok 1989, staženo 16. 7. 2019, přístup přes URL ověřen 21. 2. 2020.

64 SOKA Jihlava, f. MNV Luka nad Jihlavou, Kronika, s. 200, provolání OF obce Luka nad Jihlavou z 10. 12. 1989.

65 Na Moravě vedle podpory ČSL (v řadě obcí většinové) v mnoha obcích rezonovala myšlenka obnovy zemského zřízení a politická podpora hnutí HSD-SMS (Hnutí za samosprávnou demokracii-Společnost pro Moravu a Slezsko). Občanské fórum v řadě obcí nevzniklo a v celostátních volbách mělo jen okrajovou podporu.

66 <http://www.trstenice.cz/rok-1977---1990>, oprava adresy URL 21. 2. 2020.

67 Pod MNV Dražice spadalo dalších 10 obcí a většina z nich v roce 1990 požádala o osamostatnění. K tomu podrobněji J. VANDROVCOVÁ, *Místní národní výbory...*, s. 101–102 a s. 112.

metová.“⁶⁸, v kronice Třtic na Rakovnicku čteme též „hedvábná“⁶⁹ Při líčení událostí občas zaznívá i známé „Konec vlády jedné strany“. Kronikářský zápis z Volenice na Strakonicku zachycuje mj. autentická hesla: „Nezabíjejte nám děti“, „Nechceme Miloše“ (Jakeše), „Havel na Hrad“, „Nikdy nebyl prominent, ať je zítra prezident.“⁷⁰ To kronikář obce Katovice, vítěz okresního i krajského kola IV. celostátní soutěže kronikářů v roce 1989, zaznamenal **hesla přímo z obce**: „Někdo se ctí odejít nedovede“ „Nad Hradem ať brzy zavlá vlajka pro Václava Havla“, „Strhávání plakátů v noci je zbabělost.“⁷¹ Spontánní provolání však nemusela směřovat pouze k celostátním funkcionářům. (Srov.: „[...] „Pryč s předsedou! Ať složí funkci“ [...] Protože se však nenašla vhodná náhrada, zůstal.“⁷²).

Druhou skupinu autentických pojmenování mohou představovat dílčí nadpisy a slovní přirovnání, jimiž kronikáři uvozují text o politickém vývoji, např.: „Píšeme dějiny“,⁷³ „Těšíme se na vyhlídky“,⁷⁴ „Jako načasovaná bomba se rozletěla sdělovacími prostředky 17. listopadu zpráva o tvrdém policejním zásahu proti demonstřujícím studentům [...]“.⁷⁵

Ohlas na polistopadový vývoj a případná hodnocení mají logicky přesah do zápisu roku 1990 a z některých kronik zaznívají s ročním odstupem rozpaky z prováděných změn i z budoucnosti (srov.: „[...] Postoj lidí byl však spíše vyčkávací s obavou z toho, co bude, zda s politickými změnami v budoucnu nepřijdou o sociální vymoženosti a jistoty, s mnoha věcmi se přímo i nesouhlasilo (omluva sudet. Němcům, vrácení majetku Baťovi, církevním řádům, způsob doplnění parlamentu, místo pluralismu pouze hlas OF, zmínky o možné nezaměstnanosti v budoucnu atd.). Zatím nejrychlejší změny [...] byly zaznamenány ve škole [...] Bylo opět zavedeno oslovení „pane učitel“ „paní učitelko“ [...]“.⁷⁶ Jinde naopak mohou fráze stylisticky evokovat formulace z novoročního projevu Václava Havla dne 1. ledna 1991, který při hodnocení prvního roku mluvil o nervozitě občanů ze zdražování a nárůstu kriminality a stát převzatý v roce 1989 přirovnával k dědictví domu ve špatném stavu, který shledáváme ruinou.

68 <https://kronikaobcecerna.estranky.cz/clanky/kroniky-obce-cerna--v-posumavi/dil---ii.----kronika-1945---1989/7---kronika-1987---1989---b4.html>, Kronika obce Černá v Pošumaví, Díl II, část čtvrtá, rok 1987–1989, s. 73, oprava adresy URL 21. 2. 2020.

69 <http://www.kronikatrtice.cz/PrefocenoPDF/1980-1995%20-%20zapsal%20Bedrich%20Horacek.pdf>, s. 312, staženo 25. 7. 2010.

70 V této souvislosti stojí za zmínku v kronice reprodukováná karikatura v podobě váhy, na jejíž levé misce jsou portréty Alexandra Dubčeka, Čestmíra Císaře a Ladislava Adamce a na pravé vahou se převážující portrét Václava Havla, provázeno slovy: „Národe uvaž, či slova váží víc. My už jsme se rozhodli. Stávkující studenti.“ Srov. SOKA Strakonice, f. MNV Volenice, Kronika obce Volenice, kniha III (1986–1989), nekomentované výstřižky z dobového tisku vlepěné jednostranně v kronice na s. 131–191. Srov. obrazová příloha.

71 SOKA Strakonice, f. MNV Katovice, Kronika obce Katovice, kniha č. 6, s. 65.

72 http://kronika.leskovecnadmoravici.eu/kronika/kniha_6/1990/1990_006.html, přístup URL ověřen 21. 2. 2020.

73 SOKA Chrudim, f. MNV Prosetín, Kronika obce Prosetín, kniha druhá, s. 264.

74 SOKA Třebíč, f. AO Mastník, Kronika, inv. č. 21, s. 371.

75 Obecní úřad Vyskytná, Kronika obce Vyskytné u Jihlavy, s. 197.

76 SOKA Jihlava, f. MNV Puklice, Kronika obce Puklice II. díl, s. 285.

Zajímavé svědectví svobodné diskuze přináší kronika jihočeské obce Srubec uchováním výstřižků protikladných článků z deníku Jihočeská Pravda – očima důchodce ze Srubce a mladého doktora přírodních věd z Pedagogické fakulty v Českých Budějovicích. Profesí dělník, do roku 1969 člen KSČ, v článku „*Já KSČ věřím*“ vyjadřuje rozpačitost nad dynamickým vývojem událostí, polemizuje s požadavky studentů a v potrestání viníků zásahu na Národní třídě vidí obavu z lynče. Závěrem říká: „*Jak už jsem napsal, nejsem členem KSČ. Přesto jí – právě v tyto dny – věřím. Neboť je to jenom tato strana, která dokáže uchránit naše národy od krize, strádání a společenského rozvratu. HL, Srubec.*“⁷⁷ Vysokoškolský vědecký pracovník za 10 dní v článku „*Já studentům věřím*“ označil článek pana HL za demagogický a mj. uvedl: „*[...] Pisatel se jako každý rozumný člověk obává davu. Dá mi však snad za pravdu, že je rozdíl mezi davem, který v roce 1956 v Maďarsku lynčoval komunisty a davem, byť mnohasettisícovým, jež na Václavském náměstí či na Letné zpívá naši národní hymnu. [...] Nejsem antikomunista, ale [...] Nelíbí se mi, když je nyní ze strany KSČ veškeré zlo spáchané na této zemi a jejich lídech v posledních dvou desetiletích přičítáno hrstce vedoucích stranických funkcionářů. Bylo by přece absurdní tvrdit, že za zločiny druhé světové války nese odpovědnost Hitler, zatímco NSDAP je čistá jako lilie. Proto já osobně vedení KSČ nevěřím. Alespoň prozatím. Pane H.L., každý člověk má právo vyjádřit svůj názor. Vy jste tak učinil a já nyní rovněž. Ale pochopte, prosím, jednu nezvratnou skutečnost – jsou nás již milióny [...]*“⁷⁸ Poodhalení názorů řadových občanů včetně těch (tím spíše politicky exponovaných), u nichž léta ve stávajícím systému vytvářela nedůvěru ke změnám, není ojedinělé (srov. z Malšovy Lhoty: „*Samozřejmě, že zůstalo několik zarytých komunistů, kteří setrvali ve svých postojích, jedna komunistka z naší obce byla viděna i ve městě, jak strhává studentské plakáty*“⁷⁹, nebo z Urbanova: „*[...] Byli však i jedinci, kteří věřili, že opět zvítězí komunistické barbarství [...]*“⁸⁰).

Jak ukazuje sonda do zápisů obecních kronik, ohlas na 17. listopad a nejbližší dny podminily mnohé okolnosti a objektivní informace. Na druhé straně je třeba brát v úvahu, v měřítku států sovětského bloku **relativně slušnou životní úroveň na venkově**. Ta sice nezakryla rostoucí nespokojenost s liknavou realizací hospodářské přestavby a s nedostatkem některého zboží, ale postačovala na udržení vývoje před posledním rokem funkčního období MNV.⁸¹ Zdánlivá

77 *Já KSČ věřím*, Jihočeská Pravda, deník, č. 290, 9. 12. 1989, s. 3.

78 *Já studentům věřím*, Jihočeská Pravda, deník, č. 298, 19. 12. 1989, s. 4.

79 SOKA Hradec Králové, f. MNV Malšova Lhota, Pamětní kniha obce Malšova Lhota, 1977–2008, s. 154–155.

80 SOKA Jihlava, f. Obecní úřad Urbanov, Kronika IV., s. 31.

81 Volby měly proběhnout až v roce 1991, ale změny po listopadu 1989 podnítily nové definování kompetencí samospráv i způsobu voleb. Dočasným řešením byly na jaře 1990 rekonstrukce národních výborů. Na základě Úst. zákona č. 294/1990 Sb. ze dne 18. 7. 1990 byla upravena stávající ústava (č. 100/1960 Sb.), ústavní zákon č. 143/1968 Sb. o československé federaci a zkráceno volební období. Název „Národní výbory“ byl změněn na „Místní samospráva.“ Volební období národních výborů zvolených v roce 1986 mělo skončit dnem voleb do zastupitelstev obcí 24. 11. 1990. Klíčovým zákonem pro fungování obcí se stal zákon č. 367/1990Sb. ze dne 4.9.1990, o obcích (obecní zřízení) a volby upravoval zákon č. 368/1990Sb. ze dne 5.9.1990,

spokojenost byla různé intenzity, ale za určitých podmínek (fungující JZD, za ideovými frázemi řešení komunálních problémů) ji nelze podceňovat (srov. J. Vandrovcová: „*Venkovu se navzdory tomuto těžkému období (kolektivizace) podařilo konsolidovat, mimo jiné i díky velkorysé podpoře státu, a díky flexibilnější ekonomické struktuře založené na družstevním hospodářství dokonce dosáhnout pozoruhodných ekonomických úspěchů, jejichž symbolem se staly velké zemědělsko-průmyslové podniky, jako byl Agrokombinát JZD Slušovice i řada dalších. Tyto příznivé výsledky se pak projeví v rostoucí životní úrovni obyvatel venkova, a také jejich menší ochotou revoltovat proti komunistickému režimu.*“⁸²). Nová samospráva někde navázala i na předchozí práci a spolkový život, byť v rámci organizací NF, a tak mohou být léta před sametovou revolucí hodnocena nikoliv ideologicky, ale reálnými skutky.⁸³ Personální obsazení MNV před rokem 1989 bylo jistě pro rozvoj života obce klíčové, ale nové možnosti cestování a srovnávání tyto budovatelské úspěchy mírnily (srov.: „[...] Životní úroveň se bezesporu oproti roku 1948 mnohonásobně zlepšila. Při pohledu na sousední Rakousko je však pravděpodobné, že za jiného-systému mohla být lepší, [...]“⁸⁴ a „[...] A tak i občané naší obce se museli po roce 1968 době přizpůsobit. [...] Prostě drželi jsme krok s dobou, nic jiného nám nezbyvalo, životní úroveň byla ucházející a budování obce přinášelo i úspěchy [...].“⁸⁵). Míra postoje, ze kterého kronikář hovoří za sebe nebo reflektuje postoje spoluobčanů, není vždy zcela zřetelná a barvitěji přirozeně vyznívají osobní vzpomínky. František Kotěšovec na příkladu obecních kronik se zápisem roku 1989 uložených v SOkA Prachatice uvádí, že kronikáři demokratické změny s povděkem vítají, ale v jednom případě se kronikářka (obec Těšovice) k vývoji po 17. listopadu vyjadřuje kriticky: „*Na jedné straně [...] odsuzuje události 17. listopadu a uznává nutnost demokratických přeměn společnosti, na straně druhé nesouhlasí s negací veškeré činnosti místního národního výboru včetně veřejně-prospěšných staveb (např. výstavby prodejny, kulturního domu, čističky odpadních vod), dále také kritizuje hromadné odevzdávání stranických legitimací.*“⁸⁶ Docela výstižnou generační výpovědí, jež často rezonuje ve vzpomínkách občanů tehdejší střední generace (v roce 1989 cca čtyřicátníků až padesátníků), je životní ohlédnutí kronikáře z Poříčí nad Sázavou, který mj. uvádí: „*Zkusím opět popsat pohled obyčejného občana naší vesnice. [...] Nikomu se u nás stále ještě nežilo špatně, ale množství energie, které se spotřebovávalo na obstarávání základních věcí života, bylo tak velké, že vlastně na*

o volbách do zastupitelstev v obcích. Naopak krajské národní výbory zanikly bez náhrady a místo ONV vznikly okresní úřady.

82 Srov. J. VANDROVCOVÁ, *Místní národní výbory...*, s. 100.

83 Srov.: „*Lze konstatovat, že ve Tvarožné (Brna) již poměrně dlouho před listopadem 1989 byl zřejmý jistý druh tolerance, což jistě přispělo k mnoha tehdejším aktivitám.*“ <https://www.tvarozna.cz/obec/historie-obce/tvarozna-v-letech-1989-1998>, staženo 16. 7. 2019, přístup přes URL ověřen 21. 2. 2020.

84 SOkA Chrudim, f. MNV Chotěnice, Pamětní kniha obce Chotěnice-Radlín, čís. přír. 97/01, s. 233.

85 SOkA České Budějovice, f. MNV Roudné, Kronika obce Roudné (1986–1995), s. 135–136.

86 F. KOTĚŠOVEC, *Písenné prameny...*, in: L. Valeš – J. Petráš a kol., *Sametová revoluce v českých obcích...*, s. 101–102.

*nic jiného nezbyvá. [...] Protože jsem v minulých letech pracoval jako novinář, ptal jsem se sám sebe, proč jsme se nepostavili výrazně a jasně proti manipulaci. Došel jsem k tomu, že naše generace, hned na prahu dospělosti skřípnutá rokem 1968, ve své většině ani nevěděla, co lepšího by si mohla přát. [...] Slyšali jsme o disidentech a chartistech, [...] ale informace o nich byly natolik zkreslené, že ten, kdo s nimi nepřišel do osobního styku, nevěděl, co si o nich má myslet [...] byli v povědomí venkova zanedbatelným pojmem [...]*⁸⁷ Zmínka o disentu rovněž odráží, zejména v prostředí venkova, často rozpačité postoje k jeho činnosti. Vedle subjektivity kronikáře se však v hodnocení mohou promítat mnohé aspekty (demografická struktura, velikost obce, politické tradice aj.)

K průvodním znakům mnoha hodnocení náleží jistá překvapenost⁸⁸ nad vývojem roku 1989, přestože jsou změny vítány (srov.: „[...] *To, co se v listopadu stalo, málokdo čekal, i když mnozí doufali. [...] co v Polsku trvalo léta, v Maďarsku měsíce a v Německé demokratické republice týdny, se v Československu uskutečnilo za několik dnů. [...] Dosavadní struktury se hroutily až nečekaně rychle. [...]*“⁸⁹ a „[...] *Stalo se vlastně to, v co jsme už nikdo nevěřil [...]*“⁹⁰).

Alespoň minimálnímu hodnocení se nevyhnula většina kronikářů, ale číst můžeme i hlubší filozofická zamyšlení, jako u následující trojice ukázek: „[...] *Nedělejme si iluze, že se podaří odstranit nahromaděné nedostatky a problémy jakoby mávnutím kouzelného proutku. Cesta ke svobodě a demokracii vyžaduje od každého z nás poctivou práci a ctít v každém svobodného člověka. Měli bychom si zapamatovat slova amerického prezidenta J. F. Kennedyho: Neptej se své vlasti, co má pro tebe, ale ptej se sebe, co máš pro svoji vlast.*“⁹¹ „[...] *Musíme však počítat s tím, že v nejbližších letech naše životní úroveň se nezlepší, čeká nás všechny více práce, nejen v zaměstnání, ale i pro obec.*“⁹² Nebo „*Máme velké demokratické tradice, ale zároveň i silné kořeny maloměšťáctví, kterým uplynulých čtyřicet let poskytovalo úrodnou*

87 [http://www.poricinadsazavou.cz/kronika.php?id=kronika/Kronika 1989/Kronika 1989, s. 2–3](http://www.poricinadsazavou.cz/kronika.php?id=kronika/Kronika%201989/Kronika%201989,%20s.2-3), staženo 24. 7. 2010, 21. 2. 2020 původní adresa URL nedostupná.

88 Navzdory jistému společenskému napětí a nespokojenosti z celé řady zápisů přelomového období prosvítá, že s tak zásadní změnou, kterou přinesl vývoj po listopadu 1989, venkovská společnost ani nepočítala a vývoj do konce roku 1989 sledovala sice se zájmem, ale často jen pasivně, s vidinou odehrávání se velké politiky v Praze nebo naopak s myšlenkami nejistoty z budoucího vývoje. Srov. jeden ze závěrů případové studie J. Vandrovcové: „*V první polovině roku 1989 téměř nikdo nepředpokládal, že proběhnou nějaké zásadní změny ve vládnoucím komunistickém režimu, neřku-li, že by došlo k jeho pádu. Na místní úrovni tomu nic nenasvědčovalo. Národní výbory se řídily volebními plány na léta 1986–1990. V rámci procesu přestavby musely hledat vlastní zdroje k provádění akcí „Z“ [...]*“ Srov. J. VANDROVCOVÁ, *Místní národní výbory...*, s. 114.

89 SOKa Trutnov, f. MNV Dolní Kalná (nezprac), kronika obce 1985–1989 (Kronika obce Dolní Kalná), s. 386–387. Kronikářova slova připomínají výrok britského novináře Timothy Gartona Ashe: „*Co trvalo Polsku deset let, Maďarsku deset měsíců, východnímu Německu deset týdnů, to potrvá v Československu možná deset dnů.*“

90 SOKa Náchod, f. ZŠ Velká Jesenice, Památní kniha školy Velko-Jesenické 1916–1991, s. 377.

91 SOKa Třebíč, AO Mastník, Kronika, inv. č. 21, s. 384.

92 Zápis schválen radou MNV 13. 3. 1990. Obecní úřad Opatov, kronika obce Opatova, kniha druhá, s. 473–476.

půdu. Bylo by naivitou předpokládat, že švihnutím kouzelného proutku tyto kořeny budou vytrhány, snad jen, zastavíme-li jim přísun vláhy a živin, časem odumřou.“⁹³

Nejblíže měli k pojmenování morálních hodnot kronikáři věřící. Kronikář Kamenného Újezda hodnotí: „Ti, kdo byli odchováni komunistickým materialismem a atheismem se této morální devastace těžko zřikají a ani si ji nepřiznají. [...] V naší obci je situace poměrně klidná a stabilizovaná. Mnozí pochopitelně nejsou např. spokojeni s drahotou a změnami. [...] K pravým morálním hodnotám patří ale pravda, úcta, láska mezi lidmi, rodinné zázemí, pracovitost.“⁹⁴ Pozoruhodné dílo zanechal kronikář z Janoviček, jenž vedl i kroniku JZD a ukončil ji slovy: „Je škoda, že základní smysl sdružení majetku a sil k reálnému zlepšení práce, využití mechanizace, zvýšení kulturní a občanské úrovně byl v tehdejší době odsunut na druhé místo za politické cíle [...]. Každý soudný člověk musí uznat, že uplynulá kolektivizace zemědělství zanechala také mnoho hodnot, které změnily trvale tvář našich vesnic, a tak se snad za čas budou historici přít o kladech a záporech socialistické vesnice. [...] oceňuji oblíbené pořekadlo svého dědy: Pole a Pánaboha ještě nikdo neošdil. Buďte šťastni!“⁹⁵

V několika málo zkoumaných kronikách je nastoleno také v roce 1989 aktuální téma životního prostředí. Na venkově bylo pod záštitou MNV a organizací NF realizováno akcemi typu kontroly čistoty studní, veřejných prostranství, řešení vypouštění odpadních vod do vodotečí, či odstranění divokých skládek. Kronikář jihočeských Dražic⁹⁶ mj. napsal: „Ke znečišťování vod dochází zejména ropnými látkami, silážními šťávami, průmyslovými hnojivy, přípravky na ochranu rostlin, statkovými hnojivy a jejich tekutými složkami. [...] Dalším problémem je znečišťování ovzduší. [...] Nejvíce znečišťujících látek pochází ze spalování tuzemského hnědého uhlí. V naší obci většina domácností je vytápěna ústředním topením právě na uhlí. Jen nepatrná část obyvatel vytápí své domy elektrickou – akumulacími kamny – tento způsob vytápění je finančně dosti nákladný.“⁹⁷

Sonda do kronikářských zápisů ukázala též jednu kuriozitu z již citované obce Srubec, kde se v kronikářské pasáži o ohlasu listopadových událostí v obci nachází zabělený řádek. Prosvícení odhalilo původní znění, ale otázkou zůstává poněkud záhadný důvod přemazání.

93 SOkA Český Krumlov, f. MNV Velešín, Pamětní kniha obce Velešína VI., s. 48.

94 Hodnocení kronikáře vzniklo s odstupem. Působil jako ředitel malotřídnicích a venkovských škol a z politických důvodů byl též na dva roky ze školství vyhozen. Při přebírání kroniky v roce 1993 mu bylo 68 let. Srov. SOkA České Budějovice, f. MNV Kamenný Újezd, Kronika obce Kamenný Újezd (1956–1993), s. 659 a s. 678.

95 Kronika JZD Vítězný Únor se sídlem v Bohuňově, s. 157. Z pozůstalosti Ignáce Mičina (1914–2002), dlouholetého kronikáře, kroniku autorovi zapůjčil vnuk Jan Mičín z Janoviček (součást Bohuňova).

96 V rámci investiční akce „Z“ byla v Dražicích ve výstavbě čistírna odpadních vod. Srov. J. VANDROVCOVÁ, *Místní národní výbory...*, s. 102.

97 SOkA Tábor, AO Dražice, Kronika, díl 3, 1986–1995, s. 127–128.

V naší obci byl v této době celkem klid, neboť [redacted]
 [redacted] lidé z naší obce jsou
 většinou zaměstnaní v Č.Budějovicích a tak tyto prohnuté chvíle
 prožívali každý na svém pracovišti. Nikdo nevěděl pořádně co se
 děje a na pracovištích vedoucí pracovníci nechtěli povolovat ja-
 kékoliv stávky a demonstrace. Přesto se našli v naší obci tací,
 kteří dávali stále podporu KSČ, jak je vidno z článku, který byl
 vytištěn 19.prosince 1989 v Jihočeské pravdě. Název článku
 "Já KSČ věřím" - viz příloha č. 14.⁹⁸ Odpověď na tento dopis dostal
 náš občan ze Srubce opět v článku Jihočeské pravdy s názvem
 "Já studentům věřím" a "Na dvě větší války jste zapomněl". -
Viz příloha č. 14

Příloha: Zabělená část zápisu v kronice obce Srubec zněla: „než se zprávy do-
 staly až k nám, trvalo několik týdnů.“⁹⁸ (Pramen: SOKA České Budějovice, f. MNV
 Srubec, Kronika obce Srubec)

Kronikářské zápisy mohou rovněž zachycovat autentický fenomén, jímž
 byly na sklonku roku 1989 zájezdy do Rakouska, srov.: „*Od poloviny prosince
 byly otevřeny hranice [...] Bezvízový styk. Protože českoslovenští občané mohli vymě-
 nit pouze 500 Kč na osobu, [...], rakouská vláda umožnila návštěvy galerií, muzeí
 a divadel československým občanům zdarma na předložení pasu. Že o výjezd mezi
 občany byl velký zájem, nemusím podotýkat.*“⁹⁹

Závěr

Lze konstatovat, že kroniky jako specifický historický pramen často nabízí
 fakta o činnosti společenských organizací, samosprávy či zemědělství v jiných
 archivních zdrojích ne vždy dohledatelná. Přidanou hodnotou pak mohou být
 kronikářovy vypravěčské schopnosti či glosy. Zprostředkovávají autentický

98 SOKA České Budějovice, f. MNV Srubec, Kronika obce Srubec, s. 1005 (s. 15 ve strojopisném
 zápise). P. A. – po objevení výmazu části věty jsem se ihned v září 2009 kontaktoval s obec-
 ním úřadem ve Srubci. Tamní starostka obce se pokusila okolnosti zápisu 1989 zjistit, a to
 s následujícími závěry. Kronikářkou byla v letech 1975–1992 (a posléze od roku 2002) žena
 středoškolského vzdělání, na strojem psané a vlepěné listy v kronice prý není hrdá, ale bližší
 vysvětlení nepodala. Zabělení části věty nevyšvětlila, v obci byl prostě klid.

99 <http://kronika.bezkov.cz/>, 1989, staženo 16. 7. 2019, přístup přes URL ověřen 21. 2. 2020,
 zápis v kronice Bezkova (okr. Znojmo) je převzatý z tehdy střediskové obce Mašovice. Srov.
 z osobní vzpomínkou ze stejného okresu: „[...] Jsme jedni ze šťastlivců, kteří do Rakouska mohou
 vycestovat novým osobním autem tovární značky Favorit, [...], na který jsem si poctivě vystál v květnu
 letošního roku téměř třídní frontu. [...]“ Emil Veis, c.d.

vývoj, nejedná-li se o zápis retrospektivní, který byl napsán již s dokonalou znalostí výsledků sametové revoluce, jež přesáhly do svobodných voleb, liberalizace ekonomického života apod. Vedle tendence podrobně popsat průběh událostí v Praze zůstává někdy upozaděna konkrétní reflexe vývoje v dané obci.

V kontextu s polistopadovým politickým vývojem kroniky pomáhají pochopit na mnoze počáteční vlažnost venkova v bezprostředních dnech po 17. listopadu 1989, spontánní nadšení střídané obavami, ale také požadavky místních hnutí Občanských fór. U integrovaných obcí se jednoznačným cílem stala obnova samosprávy, což se většinou dělo po prvních polistopadových komunálních volbách 24. listopadu 1990.¹⁰⁰ Čtenářský odkaz obecních kronik bude vždy ovlivněn subjektivním vnímáním kronikáře, přesto z většiny vyznívá závěr roku 1989 jako vítaný konec monopolu moci KSČ a očekávání cesty k obnově demokracie. Ojedinelá zásadnější kritika vývoje po 17. listopadu 1989 může jistě odrážet část veřejného mínění obce, ale spíše se odehrává v myšlenkových pochodech autora zápisu, např. jeho politického smýšlení, participaci na předlistopadovém budování občanské vybavenosti vesnice či místním společenském životě. Hodnocení na vlně spontánní kritiky života před listopadem 1989 totiž mohlo objektivně upozadit místní výsledky, které nemusely být pouze projevem devastace zemědělské krajiny a jsou využívány dodnes (kulturní domy, prodejny). Z řady zápisů rovněž prosvítá informační vakuum, jež při absenci nezkreslených informací vyvolávalo obzvláště v malých obcích rozporuplné reakce od údivu a úžasu nad tím, co se to v Praze odehrává, až po nejistotu a obavy ze ztráty dosavadních jistot. Tomu nahrávala i rétorika oficiálních okresních týdeníků, řízených až do zrušení článku o vedoucí úloze KSČ okresními výbory strany a vyzývajících ke klidu na práci a k dialogu mimo ulici.

Sonda do kronikářských zápisů zdaleka neuzavírá otázku mimopražského vnímání událostí roku 1989, ale přispívá do komparativní perspektivy otevírající rekonstruování historie právě na úrovni venkova a malých či středně velkých měst. Prostřednictvím písemných svědectví jedinečného pramene se nám dostává připomenutí historických událostí a v jedinečných poměrech, jaké představovaly regiony a jejich spádová centra.

¹⁰⁰Obecním volbám 24. 11. 1990 předcházela zvláště ve větších obcích rekonstrukce národních výborů na základě Ústavního zákona č. 14/1990Sb. ze dne 23. 1. 1990 o odvolávání poslanců zastupitelských sborů a volbě nových poslanců národních výborů. Možnost tzv. kooptací (pro zákonodárné sbory platící již od 28.1 2. 1989) byla tak rozšířena na národní výbory na všech úrovních a provedení rekonstrukce bylo proběhlo do konce března 1990.

Příloha 1

Obce a části obcí (osady) citované úryvkem z historie roku 1989

v textové části

Informace obsahuje: pořadové číslo = lokalizace v mapě, počet obyvatel podle sčítání lidu v roce 1991 – u střediskových obcí jen kmenové vesnice bez místních částí, v případě integrovaných obcí a osad je uvedena příslušnost k národnímu výboru (NV) v roce 1989, u všech příslušnost k okresu v roce 1989.

1. Bedřichov (163), pod NV Janov nad Nisou, okres Jablonec nad Nisou
2. Bezděkov u Libice (233), pod NV Libice nad Doubravou, okres Havlíčkův Brod
3. Bezkov (194), pod NV Mašovice, okres Znojmo
4. Březiněves (557), část městského obvodu Praha 8, Praha – hlavní město
5. Cikháň (113), pod NV Žďár nad Sázavou, okres Žďár nad Sázavou
6. Čelkovice (484), pod NV Tábor, okres Tábor
7. Černá v Pošumaví (568), okres Český Krumlov
8. Černilov (1569), okres Hradec Králové
9. Černožice (1193), okres Hradec Králové
10. Dalešice (492), okres Třebíč
11. Dobrá (339), pod NV Příbryslav, okres Havlíčkův Brod
12. Dolní Kalná (489), okres Trutnov
13. Dražice (570), okres Tábor
14. Habrovany (727), společná existence NV Habrovany – Olšany, okres Vyškov
15. Hlavnice (568), pod NV Litultovice, okres Opava
16. Chotěnice (258), pod NV Heřmanův Městec, okres Chrudim
17. Chrudim (okresní město)
18. Janovičky (45), pod NV Lísek, okres Žďár nad Sázavou
19. Jindřichův Hradec (okresní město)
20. Jivina (363), okres Mladá Boleslav
21. Kamenný Újezd (1479), okres České Budějovice
22. Katovice (1189), okres Strakonice
23. Králova Lhota (180) okres Písek
24. Kvilda (169), okres Prachatice
25. Leskovec nad Moravíci (503), okres Bruntál
26. Lhota u Chroustovic (115), pod NV Chroustovice, okres Chrudim
27. Lhotka (145), pod NV Žďár nad Sázavou, okres Žďár nad Sázavou
28. Libřice (266), pod NV Černilov, okres Hradec Králové
29. Libuň (602), okres Jičín
30. Ločenice (444), okres České Budějovice
31. Luka nad Jihlavou (2164), okres Jihlava
32. Malenice (503), okres Strakonice
33. Malšova Lhota (518), pod NV Hradec Králové, okres Hradec Králové
34. Mastník (209), pod NV Stařeč, okres Třebíč
35. Metylovice (1448), pod NV Frýdlant nad Ostravicí, okres Frýdek-Místek
36. Meziklasí (73), pod NV Dolní Město, okres Havlíčkův Brod
37. Mikulášov (43), pod NV Herálec, okres Havlíčkův Brod
38. Milotice (1877), okres Hodonín
39. Mladějovice (198), pod NV Čejetice, okres Strakonice
40. Morašice (276), okres Znojmo
41. Nová Říše (776), okres Jihlava
42. Odolov (39), pod NV Malé Svatoňovice, okres Trutnov
43. Oldřichov v Hájích (370), pod NV Mníšek, okres Liberec
44. Pokřikov (286), okres Chrudim
45. Poříčí nad Sázavou (933), okres Benešov
46. Prosetín (689), okres Chrudim
47. Puklice (540), okres Jihlava
48. Radimovice u Želče (313), okres Tábor
49. Radostná pod Kozákovem (385), obec vznikla v roce 1960 sloučením samostatných obcí Lestkov a Volavec, okres Semily
50. Rašov (227), pod NV Lomnice, okres Blansko
51. Roudné (458), okres České Budějovice
52. Srubec (498), okres České Budějovice
53. Starý Kolín (944), okres Kolín
54. Ševětín (1191), okres České Budějovice
55. Štichov (96), pod NV Holýšov, okres Domažlice
56. Trstěnice (490), okres Svitavy
57. Třtice (417), okres Rakovník
58. Tvarožná (1071), okres Brno-venkov
59. Urbanov (130), okres Jihlava
60. Úherčice (110), pod NV Heřmanův Městec, okres Chrudim
61. Velešín (3377), okres Český Krumlov
62. Velká Jesenice (607), okres Náchod
63. Volenice (427), okres Strakonice
64. Vyskytná nad Jihlavou (347), okres Jihlava

Obce s úryvkem z kronik, které autor nepřevzal z vlastního výzkumu, ale z citované literatury:

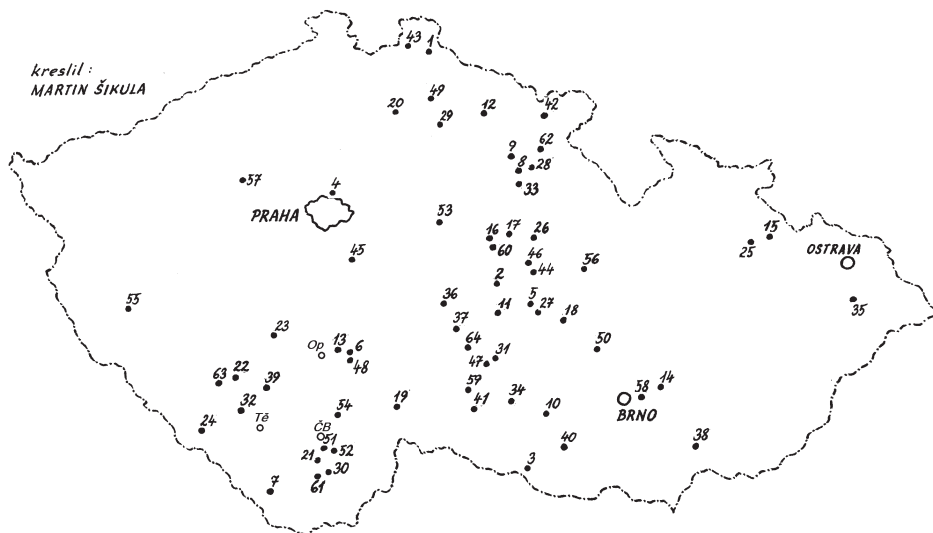
ČB – České Budějovice (okresní město a do roku 1990 též sídlo KNV)

Op – Opařany (863), okres Tábor

Tě – Těšovice (167), okres Prachatice

Příloha 2

Orientační mapa lokalit citovaných v textové části studie

Příloha 3

Úvodní stránka k roku 1989 v kronice obce Pokřikov a leták vlepený v kronice obce Volenice s karikaturou politiků Alexandra Dubčeka, Ladislava Adamce, Čestmíra Císaře (levá mísa vah) a Václava Havla (pravá mísa vah).

Zdroj: SOKa Chrudim, f. MNV Pokřikov, č. přír. 269/00, Pamětní kniha obce Pokřikova, kniha třetí, s. 152; SOKa Strakonice, Kronika obce Volenice, kniha III (1986–1989).

Autor | Author**Martin Šikula**

Bohuňov 63
593 01 Bystřice pod Pernštýnem
mbskmmp@email.cz

PhDr. Martin Šikula (*1979) se ve své badatelské činnosti věnuje českým a československým dějinám 20. století se zaměřením na politicko-spoločenský a územně-správní vývoj. České a československé dějiny 20.století se zaměřením na politicko-spoločenský a územně-správní vývoj. Zabývá se především obecním kronikářstvím, a to badatelsky i aktivně – je kronikářem obce Bohuňov u Bystřice nad Perštejnem. V roce 2015 byl společně s dalšími pěti kronikáři z celé republiky oceněn titulem „Kronikář roku 2014.“

recenze

**Kamil ČINÁTL – Jan MERVART – Jaroslav NAJBERT
(eds), *Podoby československé normalizace: dějiny v diskuzi*,
Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Ústav pro studium
totalitních režimů 2018, 352 s.**

Ve velmi komorním kruhu se konala setkání zástupců odborné veřejnosti a studentů tří historických ústavů Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, jejichž obsahem bylo jednak prodiskutování tématu normalizace nejen v Československu, ale také pokusy najít jistou analogii v sedmdesátých letech napříč bipolárně rozděleným světem. Stěžejními tématy první debaty se staly samotná periodizace, ale i historiografické diskurzury a perspektivy výzkumu období normalizace.¹

Co lepšího si vybrat k úvodu knihy s názvem *Podoby československé normalizace: dějiny v diskuzi* než obsáhlou debatu, která byla převedena do tiskové formy. Čtenář, který si vezme tuto knihu do rukou, možná bude bojovat s vnitřním zklamáním, protože se nejedná o monografii, ale o sborník studií. Což ale není vůbec na škodu, protože díky této formě má čtenář pocit, že se diskuze nad tématem normalizace sám účastní a je na jeho úvaze, jakým směrem bude debata pokračovat, tedy jestli knihu bude číst chronologicky tak, jak je uspořádaná, nebo podle témat, která jsou pro něj atraktivnější.

Z každé stránky je více než jasné, že publikace nemá ambice servírovat strohá data událostí 70. a 80. let v Československu nebo striktně vymezit periodizaci tohoto období, ale snaží se ukázat možnosti přístupu k tématu normalizace, zachytit důležité události veřejného života v kontextu doby a celosvětových událostí. Více než o strohý popis událostí se jedná o kritický pohled na způsob dnešní klasifikace normalizace a snaží se odpovědět na otázky typu: *Jak rezonuje toto téma v současném veřejném prostoru? Jak se vyučují poválečné dějiny na školách základních i středních? Jaká témata se zdají být důležitá a vhodná, či potřebná k další diskuzi?*

To, co by se dalo bezesporu knize vytknout, je její značná obsahová rozpolcenost. Na jedné straně chce poskytnout učitelům dějepisu vodítko k uchopení normalizace jako výukového tématu moderních dějin, na straně druhé překypuje odbornými termíny a historiografickými fakty, které výrazně ruší hledání cesty, jak období normalizace atraktivně představit žákům základních a středních škol. Při hlubším promyšlení kontextu a na základě vyzdvižených událostí vychází napovrch, že navzdory názvu československé jsou slovenské souvislosti celkem upozaděny a častěji se čtenář dočte o komparaci česko-polské než česko-slovenské.

Naopak vyzdvihnout by se dalo uspořádání textu umožňující v něm snadnou orientaci. Ti, co si rádi do knih vpisují své vlastní poznámky, mají pro tuto stu-

1 Debata proběhla 22. října roku 2015. Moderoval ji PhDr. Jan Mervart, Ph.D. Účastnili se jí Mgr. Marie Černá, Ph.D., Mgr. Vítězslav Sommer, Ph.D. a doc. PhDr. Tomáš Vilímek, Ph.D. za Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, PhDr. Josef Mlejnek, Ph.D. z Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy a doc. Mgr. Matěj Spurný, Ph.D.

dijní metodu dostatek prostoru. Zároveň autoři neopomněli na odkazy, které čtenáře provedou napříč knihou, pokud pátrá po konkrétních informacích.

Knihu lze členit podle různých kritérií. Budeme-li posuzovat obsah a uspořádání kapitol, potom je kniha rozdělena na dvě části. První část je zaměřená na český kontext normalizace, na její historiografii, na postoje společnosti vůči normalizaci jako součásti živé historie a na zpracování tématu pomocí didaktických metod ve výuce na základních a středních školách. Druhá část se prezentuje zahraničními studii, které reflektují období pozdního socialismus v širším kontextu a na pozadí velkých dějin bipolárního světa 70. a 80. let. Další možností je obsah rozřadit podle typu zpracování materie. Z tohoto hlediska tvoří sborník tři studie, tři diskuze a zahraniční okénko. Čtenář si může vybrat, jaká forma je pro něj přijatelnější a přínosnější.

Silnou stránku lze spatřovat jednoznačně v diskuzích, které jsou záměrně v knize vloženy před jednotlivé studie, čímž na sebe tematicky plynule navazují. První diskuze se zaměřila na periodizaci, historiografii a metodologii normalizačního období s jasnou výzvou, že bez znalosti dějin kapitalismu se období státního socialismu studovat nedá. Debata nad daty, od kdy se dá mluvit o normalizaci v Československu, je velmi zajímavá a vkládá do tématu pohledy, které se opírají o milníky v podobě *Poučení z krizového vývoje*, které bylo přijato roku 1970, *Charty 77* a nástupu Michaila Gorbačova, po kterém došlo k uvolňování a k prvním demonstracím. Například Vítězslav Sommer poukazuje na fakt, že dokud se sociální a ekonomická sféra zdála být stabilní, nedocházelo v období normalizace k zásadním změnám. Ve chvíli, kdy bylo všeobecně zřejmé, že ekonomický systém nefunguje, nastavila se v roce 1980 pětiletka tak, aby ekonomice státu pomohla. Zmíněná cílená změna se však veřejně nikde neprezentovala. Dále Tomáš Vilímek vidí značné úskalí ve zpracování tématu normalizace a upozorňuje na nebezpečí nejen v práci s prameny, ke kterým je volný přístup, ale zároveň připomíná, že je třeba využívat i oral history, ale se správnou metodologickou a faktografickou průpravou. Zdůrazňuje, že je třeba přistupovat ke všem zdrojům a pramenům kriticky.

Na tuto diskuzi navazuje vědecká studie Jana Mervarta, v níž se zaměřil na interpretaci historiografie. Studie, ačkoli je zpracovaná logicky a účelně složená do menších kapitol, je obtížně stravitelná. Neobjevuje se v ní nic nového, ale je plná jmen, přístupů a názvů studií nebo monografií, které jsou více či méně známé. Pokud čtenář hledá přehled děl, které se normalizací zabývají, stačí nalistovat na rejstřík za studií a nemusí se prokousávat kostrbatým textem. Za přečtení ale jednoznačně stojí úvod do studie, který je plný zajímavých myšlenek, ať už se jedná o pohled na morální pokles jednotlivců i společnosti, nebo o potřebu dívat se na historii a potažmo na historiografii z různých pohledů a nepodléhat při hodnocení prvotnímu dojmu.

Stěžejním tématem druhé diskuze byl význam interdisciplinárních přístupů k normalizaci.² Díky širokému záběru diskutujících dochází k plastickému

2 Setkání se konalo 17. března roku 2016. Moderoval ho Mgr. Kamil Činátl, Ph.D. Účastnili se prof. PhDr. Milena Bártlová, CSc. z Vysoké školy uměleckoprůmyslové, PhDr. Irena Reifová,

představení různých vlivů normalizace na společnost, umění a pojetí historie. Diskuze se v jednom okamžiku rovněž dotkla potenciálu 90. let dostat českou historickou a sociologickou vědu na úroveň tehdejšího teoretického uvažování. Avšak čeští historici tuto šanci nedokázali proměnit. Zdeněk Konopásek poukazuje na fakt, že tehdejší historici nebyli schopni vymanit se z vlivu normalizace, ve které vyrůstali a pravděpodobně se nedokázali podívat na toto období kriticky. Dále připouští, že potřebný odstup mají až současní studenti historie, jenž zřetelně prezentují nejen ve svých disertačních pracích, ale už i studenti magisterských oborů dokáží téma normalizace zpracovat velmi kvalitně.

Kamil Činátl na vzpomenutou debatu navázal vlastní studií, jejíž klíčové složky jsou zaměřeny na paměťová studia, interdisciplinaritu a mezioborovou kontinuitu, která není dle jeho mínění dost výrazná. Vliv na tento fakt má zajisté i to, že pramenná základna k tématu normalizace je v České republice tak široká, že vede badatele spíše k hlubšímu zkoumání jednotlivých jevů než ke komplexnímu zpracování. Zároveň ale upozorňuje, že taková práce by mohla v konečném důsledku působit povrchně.

Cílem v pořadí třetí³, a poslední debaty bylo napomoci k porozumění normalizace jakou součástí vzdělávacího procesu soudobých dějin. Diskuze se zaměřovala na didaktickou a vzdělávací složku podpořenou vlastními zkušenostmi diskutujících. Na misky vah byla položena rodinná paměť, která je z pohledu teoretické historie spíše zatracována. Naopak v hodinách dějepisu může být vítanou složkou, která by mohla dopomoci ke kritičtějšímu pohledu na období normalizace, jak tomu i často bývá. Diskutující jedním dechem dodávají, že při výuce této látky nejde ani tak o strohou faktografii, ale o vyvolání diskuze a následné sebereflexe, zamyšlení. *Jací jsme lidé? Pluli bychom s proudem, nebo proti proudu? Prošli bychom tímto obdobím zpříma, ale se všemi úskalími, které by naše chování přinášelo, nebo bychom se raději sklonili. Obstáli bychom sami před sebou?* To jsou otázky, které by měly zaznít na pozadí probírané látky o normalizaci.

Na tuto diskuzi navazuje studie Jaroslava Najberta, která se zabývá vztahem mezi normalizací a vyučovacími předměty, jako jsou dějepis a občanská výuka. Velmi silnou myšlenkou, která tuto studii provází, je objektivita pojetí normalizace a jejího postavení v povědomí společnosti. Poukazuje na nebezpečí jednomyslnosti dějin bez možnosti různých pohledů. Zdůrazňuje však nutnost naučit žáky nejen naslouchat pamětem, ale naučit je i kriticky pohlížet na příběhy, které vypráví lidé s pozitivní či negativní zkušeností. Proto vidí důležitost v nahlížení na dějiny v souvislostech a znalostech vývoje moderních dějin.

Kniha je doplněná o zajímavé studie zahraničních autorů, kteří se nezabývají samotnou normalizací v Československu, ale v širokých souvislostech

Ph.D. z Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy, prof. PhDr. Petr Bílek, CSc. z Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, doc. PaedDr. Zdeněk Konopásek, Ph.D. z Centra pro teoretická studia UK.

3 Diskuze proběhla 26. dubna roku 2016 na půdě Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy. Moderoval ji PhDr. Jaroslav Najbert. Účastníky byli: Mgr. Iva Vachková, Ph.D., Mgr. Jaromír Gottlieb, Mgr. Jaroslav Pinkas, Ph.D., a Karel Strachota.

představují problematiku pozdního socialismu. Stejně tak jako diskuze a české studie nabízely různé náhledy a metody práce, i ty zahraniční se věnují rozdílným způsobům práce. První studie je z pera Gila Eyala a zaměřuje se na paměťová studia. Na pád socialismu pohlíží jako na období krize kolektivní paměti, přičemž reflektuje nejen strach, ale zároveň i radost z nadcházejících změn. Na otázku, co vedlo k vytvoření konstruktů ideálu 70. a 80. let, kdy se přece tak zle nežílo, odpovídá, že velkou měrou za to může strach ze svobody a ze zodpovědnosti, kterou sebou přináší. V další studii se Katherine Vederyová rozepisuje o socialismu v širokých souvislostech, přičemž nezapomíná do textu zakomponovat interdisciplinaritu výzkumu pozdního socialismu a jeho pádu. Alexej Jurčák si ve svém textu pokládá zdánlivě banální otázku, na kterou ale není jednoznačná odpověď. *Jak je možné, že se vše, co jsme znali, tak rychle vytratilo?* Zároveň ale poukazuje na fakt, že současní historici, zabývající se ruskou historií přistupují k období vrcholného socialismu s předpokladem, že vše, co se pojí s dějinami od období první světové války je jednoznačně špatné, nemorální a že z toho nakonec vyplynulo zhroucení Sovětského svazu. O pomyslnou tečku se v publikaci zasloužil poslední studií Jön Rösen zaměřenou na historické vědomí a teorii narativu.

Publikace svou koncepcí naplňuje požadavky a potřeby široké veřejnosti, která se zabývá, nebo teprve normalizací zabývat bude. Nabízí historiografické zázemí pro případnou hlubší analýzu, nástin vhodných teoretických metod zpracování a poukazuje na možná úskalí v práci s tématem normalizace. Dále nabízí pohled učitelů dějepisu a občanské výchovy, kteří uchopují a pojmenovávají problémová místa ve výuce, čímž mohou pomoci těm, kteří k tomuto tématu přistupují se strachem. V neposlední řadě přináší publikace sondu do širšího pojetí výkladu období normalizace s přesahem do dalších věd, ať už do sociologie, ekonomie, nebo kultury a umění. Záleží na čtenáři, zda si přečte jen část, která mu je tématicky nejbližší, nebo celou knihu. Pokud zvolí pouze část knihy, nebude ho rušit fakt, že začíná vprostřed, protože části na sebe navazují volně. Kniha jako komplet svěže reflektuje činnosti a témata, kterými se současní badatelé normalizace zabývají.

Autor | Author

Mgr. Pavlína Parchanská

Historický ústav
Filozofická fakulta
Univerzita Hradec Králové
Rokitanského 62
Hradec Králové
pavlina.parchanska@uhk.cz

Muriel BLAIVE (ed.), *Perceptions of Society in Communist Europe. Regime Archives and Popular Opinion*, London 2019, Bloomsbury, 248 s., ISBN 978-1-3500-5171-3.

Kniha *Perceptions of society in Communist Europe* je kolektivní monografií, která je výsledkem mezinárodního výzkumného projektu. Obsahuje 12 příspěvků autorů – historiků, kteří se v nich věnují různým aspektům komunistického režimu. Sama editorka publikace Muriel Blaive v jejím úvodu uvádí, že hlavním impulsem k výzkumnému projektu byla dosavadní absence „společnosti jako objektu analýzy v dějinách komunismu v Československu.“¹ Hlavním cílem svazku je výzkum vztahu mezi vládci a ovládanými (*the rulers and the ruled*) a dekonstrukce jejich vztahů.

Celá publikace je rozdělena do tří větších časových okruhů, řazených chronologicky – *From post-war to stalinism* (1945–1953), *From stalinism to Real existing Socialism* (1953–cca 1969/1970) a *From real existing Socialism to the End – and Beyond* (1970–1989). Jednotlivé menší kapitoly, mající podobu historických studií, zapadají svým časovým rámcem do těchto okruhů. Ty však už nezaujmají své místo chronologicky, ale každá kapitola přináší jiný pohled na dané období. Sedm z dvanácti předkládaných textů se zaměřuje na situaci v komunistickém Československu, zbylé nabízí pohled na dění v Rumunsku, Bulharsku, NDR či Polsku. Poněkud nesourodě možná působí fakt, že některé studie nesou v názvu časový rámec jejich přesného zařazení a některé nikoliv.

V první části knihy se nachází text Mariána Lóžiho s názvem *Případová studie mocenských praktik: Československá stalinistická elita na regionální úrovni (1948–1951)*.² Autor se problematice mocenských praktik a stranických struktur dlouhodobě věnuje, není proto divu, že přichází s některými relevantními zobecňujícími závěry, podloženými studiem archivních pramenů nejen ústředních, ale především regionálních. V textu zkoumá aktivity vedoucích tajemníků stranických výborů a jejich zástupců během prvních let stalinismu v Československu. V rámci výzkumu vytváří vlastní termín „stalinistická regionální elita“ (*stalinist regional elite*) – funkcionáři, které lze pod tento pojem zahrnout, měli podle Lóžiho velmi podobné projevy chování a mocenských praktik, využívaných ve svém nejen politickém jednání. Studium projevů chování zmíněných elit a reakcí obyvatelstva na ně napomáhá nabourávat dřívější představu o tom, že v tomto období fungovala úplná kontrola ze strany režimu. Ukazuje totiž, že tito funkcionáři často zneužívali své postavení k „diktátorskému chování“ (dobový obrat), kterým proti sobě popudili nejen stranické funkcionáře, ale někdy také obyvatelstvo, což častokrát vedlo k jejich sesazení. V dalších třech textech, spadajících do prvního sledovaného období se Rosamund Johnston

1 [...] „relative absence of society as an object of analysis in the academic history of communism in Czechoslovakia.“ Srov. Muriel BLAIVE (ed.), *Perceptions of Society in Communist Europe. Regime Archives and Popular Opinion*, Praha 2019, s. 1.

2 V originálním znění: *A Case Study of Power Practices: The Czechislovak Stalinist Elite at the Regional Level (1948–1951)*.

zabývá fenoménem poslechu západního rádia Čechy a Slováky v období 1945–1953 na základě záznamů obsažených v dokumentech tehdejšího Ministerstva informací. Přináší tak pohled na tyto posluchače jako „sociální agenty“, kteří podle ní nebyli pouze pasivními příjemci informací. Adrian Gama se poté věnuje situaci v poválečném Rumunsku, konkrétně v průmyslovém podniku,³ v jeho prostředí rekonstruuje desetiletý životopis delegáta továrního výboru, s jehož pomocí posléze popisuje vývoj továrního výboru a jeho vnitřního systému (vlastní politika dělníků, která často vystupovala proti umírněnému přístupu odborů a centra). Poslední studie, spadající do stalinského období, je zaměřena na StB, ale přistupuje k ní z nového hlediska – analýzou působení Instruktorské skupiny, jejímž úkolem bylo jezdit do krajů a okresů a v nich shromažďovat různé informace.

Druhá část publikace, zaměřující se na období let 1953 až cca 1970 začíná studií o kabaretu Skandál založeného E. F. Burianem,⁴ který byl vytvořen podle představ strany a měl být ukázkou „oslavy každodenního socialistického života“, na druhou stranu se ale tvůrcům v něm podařilo, díky satirickému pojetí, zdůraznit témata, která kritizovala byrokratické nedostatky, chamtivost či korupci. Autor studie Shawn Clybon zkoumá, jak je možné, že taková satira mohla vzniknout a z počátku byla dokonce přivítána vysokými funkcionáři KSČ, a proč byla o půl roku později stažena a kritizována. Editorka Muriel Blaive přispěla do monografie rovněž vlastní studií, zaměřující se na situaci v Československu v roce 1956⁵ (*Perceptions of Society in Czechoslovak Secret Police Archives: How a Czechoslovak 1956 was Thwarted*). Snaží se v ní nalézt odpovědi na otázku, co si českoslovenští občané mysleli o maďarských událostech roku 1956, a zda byly v záznamech tajné policie nějaké obecné informace o náladě uvnitř republiky. V kapitole nabízí vysvětlení, proč podle ní v Československu nedošlo k otevřeným projevům občanské nespokojenosti, jako to bylo v Maďarsku nebo Polsku. V Československu byla v té době relativně vysoká životní úroveň, která se po roce 1953 pomalu zlepšovala, a lidé se obávali, aby se jejich situace znovu nezhoršila. Historik Martin Dimitrov v další kapitole sleduje vznik institucí, zabývajících se v komunistickém Bulharsku spotřebitelskými preferencemi jeho obyvatelstva. Ve svém výzkumu zjišťuje především to, proč byly tyto instituce vytvářeny a spojuje je s krizemi let 1953 a 1956, kvůli kterým se režim snažil přes průzkumy spotřebitelské spokojenosti posílit svou legitimitu.

Také poslední, třetí část knihy přináší podnětné studie, zabývající se obdobími 70. a 80. let 20. století. Například historička Machteld Venken obrací svou pozornost na tehdejší polský seriál Čtyři z tanku a pes. Na základě historického výzkumu vysvětluje, proč seriál dokázal oslovit velké množství obyvatelstva

3 *Practices of Distance and Perceptions of Proximity: Trade Union Delegates and Everyday Politics in Post-Second World War Romania.*

4 *Constructive Complaints and Socialist Subversion in Stalinist Czechoslovakia: E. F. Burian's Scandal in the Picture Gallery.*

5 Autorka se věnuje tématice r. 1956 dlouhodobě. Již v r. 2001 vydala knihu MURIEL BLAIVE, *Promarněná příležitost. Československo a rok 1956*, Praha 2001, 481 s.

nejen v Polsku, ale i v jiných zemích sovětského bloku, ačkoliv se z něj stal propagandistický nástroj, kterým se polský lidově demokratický režim snažil působit na televizní diváky. V jiné kapitole se Libora Oates-Indruchová zabývá cenzurou v normalizačním Československu, přičemž vychází ze studia dokumentů Ediční rady Československé akademie věd, která vytvářela publikační plány. Dochází k závěru, že se v průběhu 70. let měnila rétorika KSČ uvnitř cenzurních dokumentů – mezníkem se stal rok 1977, kdy v souvislosti s vydáním Charty 77 nastoupila nová vlna zpřísnění. Proměňoval se však ideologický obsah frází, které vyznívaly mnohem abstraktněji, což autorka přisuzuje určité generační změně ve skupině autorů dokumentů, kteří většinou neměli přímou zkušenost s Pražským jarem a již se vůči němu v dokumentech méně vymezovali.

Výzkumnému týmu se v knize podařilo zaměřit na dosud v historiografii neakcentovaná či opomíjená témata, která jsou však z historického hlediska velmi podnětná a přínosná a napomáhají tak vyplňovat obraz o fungování komunistického režimu nejen v Československu. Publikaci však lze vytknout poněkud nevhodně zvolený název, který je do jisté míry zavádějící. *Perceptions of society*, tedy *Vnímání společnosti* evokuje u čtenáře představu, že se všechny příspěvky budou zabývat komunistickým režimem právě z tohoto pohledu. Většina studií se však dané tématice věnuje velmi okrajově a kniha jako celek působí pod zvoleným názvem nesourodě. Velmi podobný problém je u podtitulu knihy *Regime Archives and Popular Opinion* – nelze sice vyvrátit, že jsou studie podložené studiem pramenů v archivech, ovšem *názorů obyvatelstva*, nebo *lidových názorů* bychom ve studiích mnoho nenašli. Stejně rozporuplně působí druhá část názvu knihy „*in Communist Europe*“, která také úplně neodpovídá jejímu obsahu. Více než polovina studií je zaměřena na komunistické Československo, což mohlo a nejspíše i mělo být v názvu knihy upřesněno. I přes to publikace nastoluje nové zajímavé badatelské otázky, které by neměly zůstat bez odezvy.

Autor | Author

Mgr. Monika Kabešová

Historický ústav
Filozofická fakulta
Univerzita Hradec Králové
Rokitanského 62
Hradec Králové
monika.kabesova@uhk.cz

zprávy

Uprostřed Koruny české – Kotěřův chrám se středověkým mobiliářem
Helena Dáňová – Markéta Pražáková (edd.), *Uprostřed Koruny české. Gotické a raně renesanční umění východních Čech 1250–1550*, Muzeum východních Čech v Hradci Králové 2019, 239 s., ISBN 978-80-87686-32-4

Publikace *Uprostřed Koruny české. Gotické a raně renesanční umění východních Čech 1250–1550* vznikla jako doplněk stejnojmenné výstavy, která byla 6. února 2020 zahájena v prostorách nově zrekonstruovaných interiérů Muzea východních Čech v Hradci Králové, avšak již v polovině března musela být kvůli opatřením proti první vlně epidemie Covid-19 v České republice na dva měsíce přerušena. V plném rozsahu pak byla expozice po znovuotevření (12. května) v regulovaném režimu přístupná do 26. června a bez sekcí věnovaných archeologii, uměleckému řemeslu a rukopisům do konce července. Průvodce výstavou je tedy připomínkou unikátního výstavního projektu, který návštěvníci a odborná veřejnost neměli možnost opakovaně excerpovat. Přesto byla expozice zejména v prvních týdnech hojně navštěvovaná.

Poprvé v novodobé historii byl totiž prezentován ucelený soubor artefaktů a sbírkových předmětů východočeské proveniencce z období od 13. do 16. století. Málo známý fond se představil v širokých kulturně-historických souvislostech střední Evropy. Pro účely výstavy bylo shromážděno přes 400 exponátů (sochy, deskové obrazy, celé středověké oltáře, knižní malba, archiválie, předměty umělecko-řemeslného charakteru a archeologické památky). Východočeský koncept navázal na sérii regionálních výstav středověkého umění (Československo, Česká republika), jež má kořeny už ve 30. letech 20. století, hradecká výstava zejména na projekt *Od gotiky k renesanci. Výtvarná kultura Moravy a Slezska 1450–1550*, uspořádaný společně Moravskou galerií v Brně, Muzeem umění v Olomouci a Slezským zemským muzeem v Opavě na přelomu milénia. Výstavy dělí dvacetiletý odstup, sjednocuje je mimo jiné osoba hlavního iniciátora myšlenky prof. PhDr. Ivo Hlobila, CSc. Prof. Hlobil jako hlavní řešitel zaštitil projekt *Gotické a raně renesanční umění ve východních Čechách. Výzkum, interpretace, prezentace* podpořený programem Ministerstva kultury ČR NAKI II. (2016-2020; DG16P02B003), směřující k uspořádání východočeské výstavy jako hlavního výstupu.¹ Ve finální fázi edičních a redakčních prací jsou jako další výstupy projektu tři velké korpusy východočeských památek středověku a počátku raného novověku. Ty budou rozšiřovat koncept prezentovaný výstavou.

Východní Čechy jsou specifickým územím, kde se již od středověku spojovaly různé politické a kulturní vlivy ve vazbách na Čechy, Moravu a Slezsko. Vymezení území v rámci historických hranic, jež jsou přirozené v určité „oscilaci“,

1 Příjemcem projektu byla Univerzita Palackého v Olomouci (Katedra dějin umění), partnery Národní památkový ústav, Ústav dějin umění Akademie věd ČR, v. v. i. a Muzeum východních Čech v Hradci Králové.

a to jak exaktně geografické, tak „mentální“, je dnes v obecnosti velkým úkolem dějin regionů. Koncept výstavy *Uprostřed Koruny české* [...] v základu definovaly hranice současného Královéhradeckého a Pardubického kraje, avšak s přesahy do historických území středověkých východních Čech, kdy například Kladsko zůstávalo jedním z důležitých „subtémat“.

Expozici autorsky připravovali Helena Dáňová (ÚDU AVČR), Markéta Pražáková a Radek Bláha (Muzeum východních Čech v Hradci Králové). Obě první jmenované autorky byly současně editorkami logicky korelujícího průvodce výstavou.² Strukturu jádra publikace tvoří pět oddílů (respektive hlav), následujících po čestných úvodních slovech,³ a anotacích projektu (Ivo Hlobil) a výstavy (Helena Dáňová). Oddíly jsou definovány jednotlivými sekcemi expozice. První, čtvrtý a pátý oddíl jsou metodicky založeny na bázi každodennosti a materiálové kultury spojené se sférou uměleckého řemesla (I. Archeologie každodennosti, IV. Umělecké řemeslo, V. Iluminované rukopisy a knižní kultury), druhý a třetí oddíl vyzdvihují některá specifika výtvarné kultury v konkrétních časově definovaných obdobích (II. Vzestupy a pády. Výtvarná kultura východních Čech ve 14. a 15. století, III. Od gotiky k renesanci. Výtvarná kultura východních Čech konce 15. a první třetiny 16. století).

Expozice Archeologie každodennosti v Malém sále vycházející z báze kulturní antropologie představila vedle užitkové keramiky a skla (importy i lokální produkce) svět dětství a her (keramický koník, dřevěná kolébka z Časlavi aj.), obchodu (schránky na mince apod.) a oděvních doplňků, mezi nimiž zaujímal nejvýraznější místo tzv. Eliščin pás (zřejmě však z měšťanského prostředí, datovaný do 2. poloviny 15. století). V neposlední řadě byly zastoupeny sbírkové předměty náboženského charakteru (drobné devoční plastiky z litiny či keramiky, poutní předměty), které mohly být výjimečně odvozeny od mistrovských skulptur (např. figurka Panny Marie s Ježíškem z Hradce Králové). S každodenními potřebami souvisí i různě dekorované kamnářské kachle, dochované v podstatě téměř v každé historické lokalitě nebo naopak vzácné kované dveře. To se však již dostáváme do sféry architektury, jejich doplňků a dekorací. Prostorové aspekty architektury jsou samonosným fenoménem a do souborných výstav se začleňují obtížně. V minulosti tomu bránily nedostatečné technologie, dnes se začínají rýsovat možnosti 3D vizualizací a projekcí, avšak v našem prostředí je to pořád hudba budoucnosti, hlavně kvůli finanční náročnosti. Vybrané nejvýznamnější stavby byly prezentovány ve fotografiích na chodbě v přízemí a na stěnách schodiště (obdobně nástěnné malby)⁴ a do Malého sálu

2 Na odborných textech a popiskách se podíleli Radek Bláha, Helena Dáňová, Ondřej Felcman, Ivo Hlobil, František John, Miroslav Kovář, Klára Mezihoráková, Karel Müller, František Musil, Jan Musil, Jiří Roháček, Petra Sehnoutková, Jiří Slavík, Dana Stehlíková, Milada Studničková a Petr Voit.

3 Mons. Mgr. Jan Paseka, generální vikář Biskupství královéhradeckého; doc. Mgr. Petr Grulich, Ph.D., ředitel Muzea východních Čech v Hradci Králové; prof. Mgr. Jaroslav Müller, M.A., Ph.D., rektor Univerzity Palackého v Olomouci).

4 Dnes také již existují možnosti plošných skenů ve vysokém rozlišení a případný následný tisk 1:1, případně projekce na stěnu projektorem s vysokou svítivostí.

hradeckého muzea se tak vměstnaly ještě standardní architektonické fragmenty pocházející z archeologických záchranných výzkumů. Průčelí místnosti zaujalo schéma zpodobňující rekonstrukci závěru presbytáře sakrální stavby v areálu kláštera dominikánů v Hradci Králové (13. století) s integrovanými originálními částmi. Fondy východočeských muzeí nabízejí velké množství sbírkových předmětů tohoto druhu. Prostor Malého sálu je však poměrně stísněný, proto musel být proveden razantní výběr (to ostatně platí i pro již zmíněné kategorie uměleckého řemesla); komplexní představu o východočeské architektuře 13. – 16. století si tak budeme moci udělat až po vydání výše zmíněných katalogových „korporů“. Sekci každodennosti doplnily předměty vázané na příslušníky rodu pánů z Pernštejna. Vyzdvihneme svatební pohár Vratislava z Pernštejna a Marie Manrique de Lara, jež je již dobou vzniku nakročením do další etapy východočeských dějin (datace 1555). Exkluzivní Tumba Vojtěcha z Pernštejna z mramoru a pískovce z kostela sv. Bartoloměje v Pardubicích vystavena být nemohla, hlavně kvůli technickým možnostem, ale snad i vzhledem ke kletbě vyslovené podle pověsti jeho manželkou Johankou z Vartenberka.⁵ Sekce náhrobků a epitafů na podestě před lapidáriem tak byla založena na digitalizované prezentaci doplněné několika autentickými fragmenty.

Bývalé lapidárium svými klenbami spočívajícími na mohutných pilířích nejvíce připomíná sakrální prostor, a proto se stalo vhodným pro expozici umění 14. a 15. století založené převážně na sochařských dílech. Vzhledem k poloze východních Čech „uprostřed Koruny české“ se na jejich území střetával vliv české i moravské církevní správy, ve 14. století bylo dokonce zhruba „na půli cesty“ mezi Olomoucí a Prahou založeno biskupství litomyšlské. To umožňovalo budovat filiační síť klášterů. V lokálních centrech tak vzkvétala architektura, knižní kultura, byla objednávána sochařská díla. Vypuknutí husitské revoluce vedlo k vyplenění většiny kostelů a klášterů. V oblastech, jež zůstaly katolické jako Broumovsko a Kladsko, se utrakvistický ikonoklasmus nepodepsal tak fatálně. Umění regionu Kladska bylo v prostoru lapidária významným subtématem. Ve městě Kladsku se narodil první pražský arcibiskup Arnošt z Pardubic, který mimo jiné daroval tamnímu kostelu Nanebevzetí Panny Marie obraz tzv. Madony kladské (kolem 1345)⁶ a nově založenému klášteru augustiniánů dřevěnou sochu tzv. Madony s vrabcem (60. léta 14. st.). Tu můžeme považovat za jednu z nejvýznamnějších akvizic výstavy. Z památek a sbírkových předmětů bezprostředně souvisejících s Arnoštem z Pardubic byly vystaveny kalich a patěna vyzdvížené z prelátovy hrobky s proslulou opukovou náhrobní deskou, dochovanou v torzu v kladském farním kostele. Ta, ač již od 19. století není na původním místě, vystavena být nemohla, avšak díky vstřícnosti Muzea Ziemi Kłodzkiej mohl být na výstavě právě umění Kladska od 14. do 16. století věnován autonomní prostor. Komplexní soubor představují i zbývající artefakty lapidá-

5 Ten kdo hrobku otevře, pohne náhrobním kamenem, či jej poškodí, do roka a do dne by měl zemřít.

6 Dnes v Gemäldegalerie v Berlín, vzhledem ke špatnému stavu díla nemohla být na výstavu zapůjčena.

ria, zejména sochařská složka tvoří sérii uspořádanou ultimativním výzkumem určeným plánovaným zaměřením výstavy. Z nejvýznamnějších exponátů jmenujme Madonu z klášterního kostela v Broumově od Mistra Michelské madony, Madonu z farního kostela v Broumově, Madonu z Králík, Torzo Ukřižovaného Krista z Polné, Pietu a sv. Annu Samotřetí z kostela sv. Mikuláše v Dlouhé Vsi u Havlíčkova Brodu, Hlavu Krista z Piety z Muzea východních Čech v Hradci Králové či Madonu z Martínkovic u Broumova.

Jak bylo výše naznačeno, myšlenky reformované víry se ve východních Čechách zakořenily velmi silně. Za vlády Jiřího z Poděbrad se východní Čechy staly hlavním zázemím kališnických landfrýdů a ne náhodou jsou počátky Jednoty bratrské svázány právě některými východočeskými panstvími. Též krajinná rozmanitost (od hor na severu přes Polabskou nížinu ke kopečkům Českomoravské vrchoviny na jihu) determinovala východní Čechy jako velmi různorodé území s velkým počtem lokálních center místo jasně definovaného jednoho správního centra. Dnes jsou dominantní Hradec Králové a Pardubice. Zásadní úlohu jim nelze upřít ani ve středověku a raném novověku (v případě Pardubic spíše až v pozdní fázi sledovaného období), ale Broumov, Chrudim, Jaroměř, Kladsko, Lanškroun, Litomyšl, Nový Bydžov, Vysoké Mýto, byly ve svých vrcholných obdobích významem srovnatelnými urbanistickými celky, k tomu připojme další desítky rezidenčních městeček. Důležité je jejich napojení na obchodní stezky, zejména Trstenickou a Kladskou, která byla na konci 15. století obnovena a umožnila tak kulturní výměnu s Vratislaví. V rámci mecenátu začaly potom dominovat vratislavské importy.

Podstatnou část třetího oddílu výstavy (umění 15. a 16. století) tvořily právě díla vratislavské provenience. Oltáře z dílen mistra Královéhradeckého oltáře či Jacoba Beinharta určené pro kostely v Hradci Králové a v Chrudimi,⁷ mohly předznamenat i vzácné utrakvistické oltářní retábly z první třetiny 16. století; za všechny příklady jmenujme tzv. Archu Bydžovskou, jejíž desky se dochovaly autenticky paradoxně díky barokní přemalbě bočních křídel (ta byla v 19. století sejmuta). Tak, jak ve 14. století determinovalo fragmentárnost současného fondu památek husitské obrazoborectví, podobným způsobem se na některých památkách 15. a 16. století podepsala masivní pobělohorská „barokizace“ spojená s rekatolizací.

Z vratislavské dílny vzešla i Kalvárie z Orlického Záhoří (kolem 1510), jeden z chef d'oeuvrů výstavy, samostatně sestavená a vystavená v předsálí druhého patra, kde působila až devocionálně. Stylově odkazuje k vlivu soudobé norimberské produkce. V dané době už začala být silným médiem pro přenos forem grafika. Bezprostřední vliv Dürerových kompozic ukazují v rámci výstavy díla Mistra Čáslavské desky. Přesah do regionu východních Čech měla také dílna Mistra Olomouckých madon, žáka Jacoba Beinharta usazeného v Olomouci a pracujícího rovněž pro olomouckého biskupa Stanislava Thurza. Jeho bratr Jan se stal v roce 1506 biskupem vratislavským, což posílilo slezské vazby střední

7 Oltář svaté Kateřiny z kostela svaté Kateřiny v Chrudimi byl u příležitosti výstavy nově zrestaurován.

Moravy, ale i východních Čech. Územní državy přesahující oblast východních Čech směrem na Moravu měli mezi šlechtou zejména páni z Boskovic⁸ a Pernštejnové. Jan z Pernštejna po smrti svého bratra Vojtěcha (1532) sjednotil opět české a moravské rodové državy a také převzal do zástavy Kladské hrabství, spravoval tudíž značnou část území determinujícího koncept východočeské výstavy. Ač sám evangelík, s olomouckými biskupy měl dobré vztahy. Podle posledních poznatků mohlo být budování pernštejnských a biskupských rezidencí, jejich opevnění a opevnění sídelních měst, prováděno ve vzájemné kooperaci. To zřejmě platilo i pro sochařství a malířství.

Od konce 20. let 16. století se zájmy a konfesionálně-politické směřování většiny východočeské šlechty dostaly do rozporu se zájmy formálně druhého Habsburka na českém trůně, katolíka Ferdinanda I. Habsburského. Represe a nucená emigrace protestantů po potlačení prvního stavovského povstání (většinou na Moravu a do Slezska) symbolicky uzavírají „velké epochy dějin východních Čech“, proto je vymezení koncepce celé výstavy *Uprostřed Koruny české* [...] rokem 1550 *ante quem* vhodné.

Situaci dobře názorně ukazuje osud litomyšlského knihtiskaře Alexandra Oujezdského, jenž dílnu převzal v roce 1534 po svém tchánovi Pavlovi Olivetském z Olivetu. Koncem 40. let 16. století odešel s celou rodinou z důvodu persekuce členů Jednoty bratrské do Polska.⁹ Počátkům knihtisků v Litomyšli je věnována část pátého oddílu výstavy, jádro ale tvořily iluminované rukopisy (či jejich faksimile) vázané zejména na klášterní prostředí (Codex Gigas, Opatovický misál, Sedlecký antifonář, Sedlecký graduál aj.) svou výrobou či užíváním (často obojí). Některé rukopisy jsou přímo spojeny se jmény významných církevních i světských osobností, jimž byly určeny (např. Kodex Jana Železného, Liber Viaticus Jana ze Středy, Antifonář Elišky Rejčky, Antifonář Jana Mikuse, Franušův graduál aj.). Specifické zakázky vznikaly hlavně od 15. století v městském prostředí (městské knihy, listiny).

Knižní kultura stojí na pomezí vysokého umění a uměleckého řemesla, to platí i pro zlatnické práce (kalichy, monstrance aj.) a textilní výšivky s figurálními motivy zdobícími kasule (např. Kasule z Hradce Králové s reliéfní výšivkou Ukřižování; 1500–1510), tedy artefakty z liturgického prostředí. S ním jsou přirozeně spojeny i lité zvony a křtitelnice, jejichž typologie se po staletí neprojevuje příliš výrazně. Dané tři sféry byly vystaveny samostatně v sále druhého patra, přičemž tvořily autonomní čtvrtou sekci.¹⁰

Kotěrova modernistická budova královéhradeckého muzea se poprvé v její historii naplnila od suterénu až do druhého patra středověkým uměním (ve smyslu „dlouhého středověku“). Lze konstatovat, že došlo ke specificky pojaté symbióze „starého v novém“. Věřme tedy, že podobně velkolepé výstavní projekty půjde zase v blízké budoucnosti realizovat. Vedle kurátorského týmu na výsta-

8 Portrétní medailony Ladislava z Boskovic a jeho manželky Magdaleny z Dubé a Lipé z Moravské Třebové (1495) jsou jedny z prvních renesančních děl italské proveniencí v českých zemích.

9 Do Litomyšle se však ještě vrátil a v roce 1577 zde zemřel.

10 Expozici doplnily unikátně dochované vitráže z kostela sv. Prokopa v Nadslavi.

vě spolupracovalo dalších několik desítek lidí, artefakty a sbírkové předměty zapůjčilo celkem padesát dva institucí.¹¹ Díky interním zahraničním členům týmu prof. Romualdovi Kaczmarkovi a Dr. Wojciechovi Marcinkowskému se podařilo realizovat i zápůjčky z Polska, i když nakonec bez exemplářů z Muzea Narodowego ve Vratislavi. Několik děl bylo zapůjčeno též z Rakouska, a tak měla výstava minimálně středoevropský záběr a stala se dalším příspěvkem do mozaiky bádání zabývajícího se synteticky východními Čechami ve středověku a v počátcích raného novověku.¹²

Autor | Author

Mgr. Pavel Waisser, Ph. D.

Katedra dějin umění
Filozofická fakulta
Univerzita Palackého v Olomouci
Univerzitní 3
779 00 Olomouc
pavel.waisser@upol.cz

11 Nelze je v textu tohoto účelu vyjmenovávat, zmiňme tedy alespoň, že největší část vystaveného fondu pocházela ze sbírek Biskupství královéhradeckého.

12 Důležitými, poměrně recentními „odrazovými můstky“ jsou rovněž čtyři publikace Historického ústavu Univerzity Hradec Králové: Ondřej FELCMAN – Radek FUKALA a kol., *Poděbradové. Rod českomoravských pánů, kladských hrabat a slezských knížat*, Praha 2008; František MUSIL a kol., *Dějiny východních Čech v pravěku a středověku (do roku 1526)*, ed. O. Felcman, Praha 2009; Ondřej FELCMAN a kol., *Území východních Čech od středověku po raný novověk: kapitoly k územně správním dějinám regionu*, Praha 2011; Zdeněk BERAN a kol., *Východočeská šlechta a její teritoria*, Praha 2013.

Sprawozdanie z międzynarodowej konferencji naukowej „Wojny i konflikty w Europie Środkowej ze szczególnym uwzględnieniem Śląska. Aspekty społeczne i kulturowe” (Zabrze, 14–15 XI 2019 r.)

Coroczne międzynarodowe konferencje naukowe z cyklu „Kultura Europy Środkowej” zapisały się na stałe wśród najważniejszych wydarzeń naukowych w tej części Europy. Stanowią one forum dialogu naukowego badaczy z Europy Środkowej, a uczestniczyli w nich dotąd badacze polscy, czescy, słowaccy, niemieccy, austriaccy, litewscy, ukraińscy oraz węgierscy. Szczególnie widoczny był coroczny udział badaczy czeskich. Wielokrotnie swoje referaty na konferencjach wygłaszali – prof. Marie Bláhová, prof. Ivan Hlaváček, prof. Hana Pátková czy prof. Zdeněk Jirásek. Dowodzi to dobrych i stałych kontaktów naukowych oraz współpracy badaczy z obu sąsiadujących krajów.

Początki tych naukowych spotkań sięgają roku 1997, kiedy to w millenium śmierci św. Wojciecha podjęta została problematyka znaczenia misji tego świętego dla dziejów państw Europy Środkowej. W kolejnych latach tematami konferencji były różnorodne aspekty wspólnej przeszłości, a na szerszym europejskim tle przybliżane były dzieje Śląska. Widocznym śladem spotkań są regularnie ukazujące się tomy pokonferencyjne. Konferencje od początków organizowane są wspólnie przez Urząd Miasta w Zabrzu, Polską Akademię Nauk Oddział w Katowicach oraz Katowicki Oddział Polskiego Towarzystwa Historycznego. Od początku na czele komitetu organizacyjnego konferencji stoi prof. Antoni Barciak.

W listopadzie 2019 r. konferencja z cyklu „Kultura Europy Środkowej” odbyła się już po raz dwudziesty trzeci. Poświęcona była tym razem różnorodnym społecznym oraz kulturowym aspektom wojen i konfliktów na przestrzeni dziejów. Podczas dwudniowych obrad wystąpiło dwudziestu jeden prelegentów z Polski i z zagranicy. Referaty zostały podzielone na trzy bloki tematyczne: „Wojny i konflikty a społeczeństwo”, „Wojny w świetle przekazów źródłowych”, „Varia”.

Uroczystego otwarcie obrad w gmachu Teatru Nowego w Zabrzu dokonali – prezydent Miasta Zabrze Małgorzata Mańka-Szulik, prezes Oddziału PAN w Katowicach prof. Jerzy Duszyński, Ordynariusz Gliwicki ks. bp prof. Jan Kopiec oraz prof. Antoni Barciak. W tematykę konferencji wprowadził referat dr. hab. Lecha Nijakowskiego, który przedstawił socjologiczne podstawy konfliktów i wojen, charakteryzując m. in. mechanizmy współczesnych konfliktów zbrojnych, np. w Papui Zachodniej, Birmie czy w Darfurze.

Następnie odbyła się tradycyjnie już dyskusja panelowa. Udział w niej wzięli: dr hab. Marcin Bukala, prof. Marek Cetwiński, prof. Bogusław Czechowicz, prof. Dariusz Nawrot, dr hab. Lech Nijakowski, dr hab. Maciej Trąbski oraz prof. Zygmunt Woźniczka. Odnieśli się oni do dwóch zasadniczych problemów – istoty wojen i konfliktów na przestrzeni dziejów oraz do podejścia metodycznego badaczy. W pierwszy wpisywała się wypowiedź dr. hab. M. Bukaly, iż wojna

to często wynik gry interesów i nadziei państw uczestniczących. Z kolei prof. M. Cetwiński upatrywał przyczyny konfliktów zbrojnych w chęci zaimponowani i sprawdzenia się w oczach innych ludzi. Prof. Z. Woźniczka wykazał, że wojny stanowiły często szansę na wyzwolenie narodowe czy odzyskanie utraconej ojcowizny, zaś dr hab. M. Trąbski, przywołując powojenne losy Czechosłowacji i Czech, wskazywał na pokojowy charakter powstania państwa czechosłowackiego. Dr hab. L. Nijakowski zauważył, iż w czasie konfliktów najczęściej bierze górę nad naturą ludzką kontekst sytuacji i rzeczywistość polityczna. Prof. B. Czechowicz podkreślił, iż konflikty są zjawiskami powszechnymi, gdyż toczą się w sumieniu każdego człowieka jako próba rozgraniczenia tego co dobre od złego. Rozpatrując natomiast problem podejścia badaczy prof. M. Cetwiński uznał za główne zadanie umiejętną krytykę źródeł oraz obiektywne pisanie o konfliktach, prof. D. Nawrot zaś podkreślił, że przed historykiem stoi często konieczność odpowiedzi na pytanie, czy wojny można było uniknąć.

Dalsza część konferencji odbyła się na terenie Sztolni Królowa Luiza w Zabrze. Blok tematyczny „Wojny i konflikty a społeczeństwo” rozpoczął referat prof. Jarosława Nikodema (Uniwersytet Adama Mickiewicza, Poznań), który przybliżył postawy społeczeństwa czeskiego, a w szczególności duchowieństwa, niższej warstwy szlachty i mieszczaństwa w dobie wojen husyckich. Następnie prof. Hana Pátková (Uniwersytet Karola, Praga), pozostając w tematyce rewolucji husyckiej, omówiła losy należącego do biskupów praskich miasta Přebram. Referat dr. Piotra Kardysia (Uniwersytet Jana Kochanowskiego, Kielce) poświęcony był zmiennym dziejom Wiślicy w kontekście konfliktów i lat pokoju w XII w. Prof. Janusz Małek (Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń) zaprezentował burzliwe dzieje walk o tron norweski w XII–XIII w. Dr hab. Aleksandra Skrzypietz (Uniwersytet Śląski, Katowice) przedstawiła nastroje społeczne i okoliczności pobytu na Śląsku wojsk Jana III Sobieskiego w drodze pod Wiedeń. Postępowanie wojsk saskich i westfalskich w składzie armii napoleońskiej, a następnie wojsk carskich względem ludności cywilnej Księstwa Warszawskiego w latach 1812–1813 zaprezentował dr hab. Rafał Kowalczyk (Uniwersytet Łódzki). Na koniec pierwszego dnia obrad prof. Zdeněk Jirásek (Uniwersytet Śląski, Opawa) przedstawił politykę reglamentacyjną na terenie Śląska w latach 1938–1945.

Drugi dzień obrad otworzyło wystąpienie prof. Adama Lityńskiego (Wyższa Szkoła Humanitas, Sosnowiec) na temat wpływu rewolucji i wojen na europejskie ustawodawstwo państwowe i międzynarodowe w XIX–XX w. W referacie prof. Z. Woźniczki przedstawiono politykę społeczną władz niemieckich w czasie II wojny światowej oraz władz komunistycznych w 1945 r. na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim. Dr hab. Joanna Nowosielska-Sobel (Uniwersytet Wrocławski) podkreśliła wkład ruchu ochrony stron ojczyźnych (Heimatschutz) w kształtowanie wśród Ślązaków postaw patriotycznych, poczucia przedmurza niemieckości i przywiązania do ziemi śląskiej na początku XX w. Prof. Sławomir Gawlas (Uniwersytet Warszawski) skupił się na pojęciu traumy indywidualnej i zbiorowej jako rezultatu wojen i konfliktów minionych epok. Ostatni referent

tęgo bloku, prof. Stefan Ciara (Uniwersytet Warszawski) przedstawił dokonania profesora Politechniki Lwowskiej Ludwika Ebermana, konstruktora silników wysokoprężnych do niemieckich łodzi podwodnych w czasie I wojny światowej.

Blok „Wojny w świetle przekazów źródłowych” rozpoczęła prof. Marie Bláhová (Uniwersytet Karola, Praga), która przedstawiła specyfikę relacjonowania wojen i konfliktów przez historyografów średniowiecznych. Następnie prof. M. Cetwiński (Uniwersytet Jana Długosza, Częstochowa) scharakteryzował przebieg starć zbrojnych Henryka II Świętego z Bolesławem Chrobrym i feudałami niemieckimi w świetle kroniki Thietmara. Prof. Wojciech Iwańczak (Akademia Ignatianum, Kraków) przedstawił obraz działań wojennych w autobiografii Karola IV Luksemburskiego. W tematyce dziejopisarstwa czeskiego pozostał referat prof. A. Barciaka (Uniwersytet Śląski, Katowice) o zmaganiach wojennych Przemysła Ottokara II z Węgrami, książętami bawarskimi i śląskimi, a także z Rudolfem I Habsburgiem.

Ostatni blok tematyczny rozpoczęło wystąpienie dr. Marka Stawskiego (Biblioteka Casamari), które poświęcone było obecności świętych patronów w opisach zmagania wojennych w średniowiecznym dziejopisarstwie polskim i czeskim. Z kolei zagadnienie emisji pieniądza w okresie kampanii wojennych na Śląsku doby średniowiecza i okresu nowożytnego przedstawił prof. Borys Paszkiewicz (Uniwersytet Wrocławski). Prof. B. Czechowicz (Uniwersytet Śląski, Opawa) zwrócił uwagę na militarne cechy architektury kościołów i zamków budowanych w okresach niepokoju społecznych i wojen. Ostatni referat sesji wygłosił mgr Marcin Janakowski (Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin), który przedstawił błyskotliwą karierę księcia ziębskiego Karola I Podiebradowicza.

Dużą wartością obrad była ożywiona dyskusja, która dotyczyła szeregu kwestii, np. wojny jako mechanizmu utrzymania struktury państwowej, wielkości wojennych emisji pieniądza w średniowieczu i nowożytności, fortyfikowania kościołów i zamków na terenie Śląska w okresie wojny 30-letniej.

Organizatorzy zapewnili, iż wzorem lat poprzednich materiały pokonferencyjne zostaną wydane drukiem jako kolejny tom z cyklu „Kultura Europy Środkowej”.

Autor | Author

dr Agata Bryłka-Jesionek
Muzeum Górnośląskie w Bytomiu
pl. Sobieskiego 2, 41-902 Bytom
agatabrylka0@gmail.com

Mezinárodní konference Česko-polské pohraničí

Tématem mezinárodní vědecké konference, která se uskutečnila 2.–3. října 2019 v Hradci Králové v prostorách hotelu Tereziánský dvůr, bylo česko-polské pohraničí. Fenomén, který na jedné straně obsahuje ve svém území všechny atributy společenského života, ale na straně druhé omezuje jejich naplňování nadále prostorovými limity v podobě hranice. Ta sice již státy neodděluje, ale společnosti jako etnicko-kulturní subjekty stále ještě napomáhá rozlišovat, i když již ne v původním rozsahu a omezení.

Příhraniční regiony mají specifika, která plynou z jejich geografického, přírodního, lidského i hospodářského potenciálu. Determinována jsou též historickým vývojem. Konkrétně česko-polské pohraničí je možné vnímat jako poměrně homogenní vzhledem ke společným socio-ekonomickým podmínkám (poloha, historie, dostupnost, obyvatelstvo a osídlení), což generuje dobré předpoklady pro přeshraniční spolupráci. Spolupráce byla vždy nedílnou součástí lidského společenství, neboť díky ní lze snáze a rychleji dosáhnout cíle. Ačkoli se neformální spolupráce mezi různými subjekty v česko-polském příhraničí v desetiletích po roce 1989 úspěšně rozvíjela, potenciál spolupráce subjektů a komunit je stále využíván jen částečně. Nadále přetrvává u institucí a komunit jazyková bariéra a nedostatečná informovanost o dění v sousedním regionu. Je to i následek skutečnosti, že v česko-polském pohraničí existovala «uzavřenost» obou států až do konce 80. let 20. století. Neexistoval pojem „přeshraniční spolupráce“ a většina Poláků a Čechů ani nevěděla, co si pod pojmem vlastně představit. Kořeny rozdělení sahají až k násilnému oddělení území východních Čech od Kladska a Dolního Slezska v polovině 18. století. Státy (a také ty, co po nich následovaly) se uzavřely ve svých hranicích, navazování přeshraniční vztahů bylo omezené, téměř nemožné, hermetické uzavření způsobilo, že sousedé neznali své obyčeje, jazyky, kulturu, zkrátka nespolupracovali.

O to důležitější bylo uspořádat k tématu za společné české a polské účasti konferenci, která se přirozeně stala jednou z akcí I. kongresu českých polonistických studií pořádaného v roce 2019 v několika městech České republiky. UHK jako jeden ze spoluorganizátorů kongresu realizovala uspořádáním konference závazek podílet se na jeho realizaci. Téma konference odpovídalo skutečnosti, že UHK se vždy zapojovala do česko-polské vědecké spolupráce a že se podílí i na výzkumu česko-polského pohraničí, zejména v historickém a sociologickém směru. Téma hranice a pohraničí bylo ostatně předmětem několika odborných konferencí konaných po obou stranách hranice a vždy ve vzájemné česko-polské spolupráci. Také tentokrát byl spoluorganizátor hradecké konference z polské strany. Byla jím Polsko-česká vědecká společnost ve Vratislavi (Polsko-Czeskie Towarzystwo Naukowe we Wrocławiu – P-CzTN). Konference obdržela zdravici Její Excelence Mgr. Barbory Ćwioro, mimořádné a zplnomocněné velvyslankyně Polské republiky v ČR, úvodní zasedání pozdravili hejtman Královéhradeckého kraje PhDr. Jiří Štěpán, Ph.D., za vedení univerzity prorektor PhDr. Zdeněk Beran, Ph.D., za kongresový organizačně-programový výbor jeho předseda

prof. PhDr. Jan Rychlík, DrSc. a za Polsko-českou vědeckou společnost její předseda dr Ryszard Gładkiewicz.

Konference byla zahájena 2. října 2019 dopoledne plenárním zasedáním, v němž byly předneseny čtyři vybrané příspěvky zásadního významu pro rozvíjení tématu konference. Konkrétně šlo o vystoupení *Západ nebo Východ? Proměny postavení Česka a Polska v kontextu západo-východní duality evropského prostoru* (dr. Aleš Nováček, Jihočeská univerzita České Budějovice), *Česko-polská přeshraniční spolupráce – šance využita či promarněná?* (doc. Milan Jeřábek a kol., Masarykova univerzita Brno), *Kompetence polské a české místní samosprávy* (prof. Marian Kachniarz, Uniwersytet Przyrodniczy we Wrocławiu) a *Česko-polská spolupráce při výzkumu společného pohraničí v 21. století* (prof. Ondřej Felcman a dr. Tomáš Hradecký, Univerzita Hradec Králové). Po té následovala jednání ve dvou paralelních sekcích.

Vědecká sekce projednávala téma pohraničí a hranice z hlediska několika společenskovědních disciplín. Vedle geografie, sociologie, historie, demografie to byla regionalistika Kladska a Těšínska či podoby a proměny vzájemného ovlivňování obou etnik v delších časových dimenzích a jeho společensko-historické aspekty. Adekvátně tomu odpovídalo rozčlenění obsahové náplně sekce do dílčích tematických bloků. Vyslechnuta byla vystoupení o problémech identity česko-polského pohraničí (doc. Pavel Chromý, Univerzita Karlova Praha), o sociologickém pohledu na česko-polské pohraničí (dr. Miroslav Joukl, UHK), o proměně společné hranice od 18. století do současnosti (dr. Tomáš Burda, UHK a UK Praha), o zanikání sídel a proměnách krajiny v tzv. Sudetech v druhé polovině 20. století (dr. Zdeněk Kučera, UK Praha, a prof. Agnieszka Latocha, Uniwersytet Wrocławski) a o sociální dynamice hranice v oblasti Kladska od 60. let 20. století. Kladské tematické byl dán prostor i v samostatném regionálně zaměřeném bloku. Předmětem vystoupení byla témata jako působení česko-polské Kladské komise historiků a syntéza *Dějiny Kladska* (prof. Ondřej Felcman, UHK), Kladsko a Kladské pomezí ve vybraných historickogeografických pramenech (prof. Eva Semotanová, Historický ústav AV ČR Praha), Poděbradské Kladsko jako hranice českých a slezských mocenských zájmů (doc. Martin Šandera, UHK) a Kladsko v české geografii v první polovině 20. stol. (dr. Jiří Martínek, Historický ústav AV ČR Praha). S tematikou Kladska byl spojen region Těšínska, od roku 1920 rozděleného mezi oba státy, kde zazněly příspěvky sociologů zaměřené k hranici v rozděleném městě analyzované z hlediska obsahu oficiálních polských a českých dokumentů (dr. Justyna Kajta a prof. Julita Makaro), na způsob využití městských kronik ve výzkumu rozdělených měst na příkladu Cieszyna i Českého Těšína (dr. Kamilla Dolińska – dr. Natalia Niedźwiecka-Iwańczak) a na výklad krajiny v oblasti rozděleného města z hlediska koncepce i její reální podoby (prof. Marcin Dębicki – prof. Elżbieta Opiłowska). Ve všech třech případech se jednalo o odborníky z Vratislavské univerzity.

Součástí konferenčního programu bylo jednání sekce regionálního rozvoje a cestovního ruchu, kde zazněla více než desítka vystoupení vázaných na problematiku rozvoje příhraničních oblastí, podporu cestovního ruchu, geoturistiky

i na činnost samospráv z pohraničních obcí a dalších organizací zabývajících se vzájemnou spoluprací České a Polské republiky v oblasti společné hranice. Témata jednotlivých vystoupení se v prakticko-odborně zaměřené sekci týkala různých podob a forem pohraniční spolupráce a prezentace názorů na její další rozvoj; diskuse zahrnula i výměnu informací. Akcentovány byly zkušenosti související s česko-polskými vztahy a aktuální vzájemnou koexistencí a spoluprací obou států ve společném příhraničí. Ve stručném přehledu byly pojednány zájmy a konflikty na pozadí rozvoje turistického ruchu v oblasti Dolní Moravy (dr. Josef Bernard, Sociologický ústav AV ČR Praha a UHK), budování sítě turistických stezek na polsko-českém pohraničí (dr Krzysztof Kołodziejczyk, Uniwersytet Wrocławski), geoturismus na obou stranách společné hranice (dr Aneta Marek, Uniwersytet Wrocławski), singletraky v Kladsku (mgr Radosław Pietuch, Stowarzyszenie Gmin Ziemi Kłodzkiej), tajemství, které ukrývá podzemí vojenské pevnosti Hanička (Petr Hudousek, starosta Rokytnice v Orlických horách), i angažovanost českých a polských neziskových organizací v oblasti cestovního ruchu (Mgr. Anna Čtvrtníková, Univerzita Karlova Praha). Po tématice spojené s cestovním ruchem byl v následujících příspěvcích projednáván regionální rozvoj: Inspirativní přeshraniční projekty realizované společně partnery z Královéhradeckého kraje a dvou slezských vojvodství (Ing. Roman Klíma, KÚ Královéhradeckého kraje); úloha Euroregionu Glacensis v česko-polském pohraničí (Jaroslav Štefek, sekretář Euroregionu Glacensis, Rychnov nad Kněžnou); nové subjekty česko-polské přeshraniční spolupráce (dr Bartosz Bartniczak a Miroslav Vlasák, Europejskie Ugrupowanie Współpracy Terytorialnej NOVUM, Jelenia Góra) či mapování rozvojového potenciálu periferního území barokní krajiny Broumova (Ing. Pavel Struha – doc. Ing. arch. Vladimíra Šilhánková (VŠ regionálního rozvoje a Bankovní institut – AMBIS, a. s.).

Druhý den dopoledne pokračovala konference opět formou společného jednání. Účastníci se seznámili s dalšími příspěvky, jejichž povaha měla jak odborné, tak praktické zaměření. V historickém bloku zazněly příspěvky o polských a českých představách o spravedlivé válce na počátku husitství a jejich komparaci a vzájemném ovlivňování (Mgr. Michal Rigel, UHK), o organizaci Sokola na česko-polském pohraničí v meziválečné ČSR (Mgr. Petra Willerthová, Masarykova univerzita Brno), o činnosti polské konzulární služby v 70. a 80. letech 20. století v polsko-českém pohraničí (prof. Anna Szczepańska-Dudziak, Uniwersytet Szczeciński). Dále byly rozebrány základní rysy česko-polské pohraniční hospodářské spolupráce v poválečném období (prof. Zdeněk Jirásek, Slezská univerzita Opava), české a polské historicko-kulturní stereotypy v historickém vzdělávání (Mgr. Jan Květina, Metropolitní univerzita v Praze) a působení krnovské továrny na varhany firmy Rieger v oblasti Kladska (dr Andrzej Prasał, Uniwersytet Opolski). V bloku Varia byli účastníci seznámeni s geologií česko-polského pohraničí ve východních Čechách (doc. Jiří Štýrský, UHK); byl představen sociologický rozbor faktorů zaměstnanosti, pracovní síly a bydlení ve strategické průmyslové zóny oblasti Kvasin a Rychnova nad Kněžnou (dr. Lucie Vítková, UHK) a také polsko-český prostor územních vazeb (Dr

Maciej Zathę, Instytut Rozwoju Terytorialnego) a též analyzována česko-polská spolupráce v celoživotním vzdělávání a její vývojové perspektivy (dr. Miroslav Kouba, Univerzita Pardubice).

Jednacími jazyky konference byly čeština a polština. Pro finanční zajištění konference získala UHK finanční prostředky v rámci přeshraniční spolupráce z Euroregionu Glacensis. Konferenci, která byla výstupem projektu *Reflexe spolupráce v česko-polském pohraničí* (registrační číslo CZ.11.4.120/0.0/0.0/16_008/00001783), poskytl finance fond mikroprojektů Euroregionu Glacensis.

Konference se zúčastnilo zhruba osm desítek odborníků a dalších zájemců o projednávané téma, z nichž téměř čtyřicet předneslo odborné referáty a prezentace anebo výrazně vstoupilo do diskuse. Příspěvky jsou dostupné na webu UHK na stránkách Historického ústavu Filozofické fakulty. Pro konferenci bylo významné, že v ní přijali účast jak čeští, tak polští vědci, univerzitní učitelé, odborníci z oblastí regionálního rozvoje, samosprávy, euroregionů a cestovního ruchu. Z polských univerzit byla několikrát zastoupena Vratislavská univerzita, další odborníci přijeli z Opolské univerzity, ze Slezské univerzity v Katovicích a Štětínské univerzity. Z českých kromě UHK byli přítomni zástupci Univerzity Palackého v Olomouci, Ostravské univerzity a Technické univerzity v Liberci, dále odborníci z Pedagogického muzea J. A. Komenského v Praze a dalších institucí, organizací a samospráv.

V předvečer konference, 1. října 2019 byly ve spolupráci s Polským institutem v Praze (zastoupeným mgr Laurou Trebel – Gniazdowskou) promítnuty v Ústřední knihovně UHK dva polské filmy: *80 milionów* a *Ekscentrycy, czyli po słonecznej stronie ulicy*. V rámci prvního dne konference se zájemci o seznámení s Hradcem Králové zúčastnili kratší prohlídky historického centra, při němž poznali také dominantu města – renesanční Bílou věž u katedrály na Velkém náměstí.

Z konferenčního jednání nevznikl žádný sborník. Vystupující účastníci však mohli nabídnout dopracované studie k otištění Východočeským listům historickým. Konference byla účastníky příznivě hodnocena, ocenění se jí dostalo i od dr. Ryszarda Gladkiewicze z Vratislavské univerzity v jeho závěrečném vystoupení, kdy vyzdvihl programovou stránku jednání, úroveň organizačního a materiálního zajištění. Společná přeshraniční setkávání a pořádání formálních i neformálních společných aktivit totiž poskytují příležitosti k prohloubení a navázání nové spolupráce institucí, místních společenství a komunit, ale také k navazování osobních kontaktů, které jsou základem pro další spolupráci. Konference se tím nepochybně stala důstojnou součástí probíhajícího I. kongresu českých polonistických studií.

Autor | Author**prof. PhDr. Ondřej Felcman, CSc.**

Historický ústav
Filozofická fakulta
Univerzita Hradec Králové
nám. Svobody 331
500 03 Hradec Králové
ondrej.felcman@uhk.cz

Obsah

STUDIE

„Na koniec zwróćcie swoje oczy i serca w stronę nakrywy chrzcielnicy i patrzcie!” Obraz i słowo w dekoracji luterańskich chrzcielnic drewnianych z lat 1580–1660 na Śląsku 7
ALEKSANDRA MATCZYŃSKA

Problémová mládež a jej nejednotná terminológia v československom priestore medzi rokmi 1918–1945 33
VIKTÓRIA RIGOVÁ

Polsko-česko-słowacka współpraca transgraniczna. Tło historyczne – aspekty prawne 49
PAWEŁ A. LESZCZYŃSKI

Období rozpadu pracovního trhu a řízeného pohybu pracovních sil (1949–1960) 69
ANNA VÁCLAVÍKOVÁ

MATERIÁLOVÉ STATĚ

Údělný kníže Emerich (Imrich) a problém „Sclavonie“ 93
FRANTIŠEK MUSIL

Devětaosmdesátý na stránkách pamětních knih obcí jižních a východních Čech a Českomoravské vrchoviny 103
MARTIN ŠIKULA

RECENZE

Kamil ČINÁTL – Jan MERVART – Jaroslav NAJBERT (eds), Podoby československé normalizace: dějiny v diskuzi (Pavlína Parchanská) 131

Muriel BLAIVE (ed.), Perceptions of Society in Communist Europe (Monika Kabešová) 135

ZPRÁVY

Uprostřed Koruny české – Kotěřův chrám se středověkým mobiliářem Helena Dáňová – Markéta Pražáková (edd.), Uprostřed Koruny české. Gotické a raně renesanční umění východních Čech 1250–1550 (Pavel Waisser) 141

Sprawozdanie z międzynarodowej konferencji naukowej „Wojny i konflikty w Europie Środkowej ze szczególnym uwzględnieniem Śląska. Aspekty społeczne i kulturowe” (Agata Bryłka-Jesionek)	147
Mezinárodní konference Česko-polské pohraničí (Ondřej Felcman)	150
Pokyny pro autory Východočeských listů historických (VLH)	157

Pokyny pro autory *Východočeských listů historických* (VLH)

Časopis vychází dvakrát ročně. Uzávěrka prvního svazku každého roku je stanovena na 15. únor, pro druhý svazek je to 1. září. Redakce přijímá pouze původní práce, které vznikly v badatelské dílně autora. Práce mohou být psány česky, slovensky a polsky. Studie a materiálové stati (včetně edic dokumentů a vzpomínek) mohou mít maximálně do 40 stran, recenze a zprávy v rozsahu 4–10 stran.

Pokyny pro úpravu rukopisu:

1. Rukopis napsaný na počítači **zašlete** redakci VLH v jednom výtisku a na označeném CD/DVD nebo zašlete na adresu redakce (vlh@uhk.cz) elektronicky. **Pište ve Wordu, písmo Times New Roman, velikost 12, řádkování 1,5 – poznámky pod čarou velikost 10, řádkování 1.**

2. K textu studie či materiálové stati **přiložte** resumé (rozsah max. 1800 znaků – 1 strana), abstrakt (do 600 znaků) a klíčová slova (5–7 slov), to vše v českém jazyce. Ke studii, materiálové stati a recenzi je třeba připojit krátký medailonek autora – max. 400 znaků (odborná specializace, význačné dílo...) **Redakce je POVINNA vytisknout následující údaje o autorovi: plné jméno se všemi tituly, rok narození, afilace** (údaje o zaměstnání; v případě, že autor nepracuje v odborné instituci, je povinen uvést svou privátní kontaktní adresu), **plná kontaktní poštovní** (pracoviště nebo privátní) **a emailová adresa. BEZ TĚCHTO ÚDAJŮ NEMŮŽE BÝT ŽÁDNÝ TEXT OTIŠTĚN.**

3. Pro zvýraznění slov nebo pasáží v textu je možné:

Použít kurzívu pro citáty; tučné písmo pro názvy dílčích částí práce nebo vybrané části textu; případně prostrkání nebo petit (s využitím obvyklých korektorských značek). Zásadně nepoužívejte podtrhávání.

4. Poznámkový aparát připojte na stranách pod čarou, jak umožňuje Word: přes příkazy *vložit, poznámka pod čarou, značení automaticky*. V textu pište horní index za interpunkční znaménka.

5. Literaturu a edice citujte podle následujících zásad:

- **Monografie:** Jméno autora (v pořadí osobní jméno v plném znění, iniciálou až v dalších citacích, PŘÍJMENÍ, jméno příp. spoluautorů oddělit pomlčkou), název knihy (kurzívou), místo a rok vydání (příp. nakladatel před rok vydání), údaje o stranách (celkový počet, konkrétní strana nebo rozmezí stran). Srov. Josef ŠUSTA, *Úvahy o všeobecných dějinách*, Praha 1999, s. 134.

- Studie publikovaná v periodiku: Autor stati/spoluautoři (viz monografie), název studie kurzivou, název periodika (v závorce zkratku používanou u dalších odkazů na dané periodikum), údaje o ročníku (svazku), roku vydání a stranách. Srov. Jiří MAREK, *Historie mezi teorií a praxí*, Český časopis historický (dále jen ČČH) 96, 1998, s. 792.
- Studie publikovaná v příležitostném sborníku: Autor stati/spoluautoři (viz monografie), název studie kurzivou, in: název sborníku, (ed./edd.), jméno editora/editorů sborníku, pokud je uváděno, místo a rok vydání (příp. nakladatel před rok vydání), údaje o stranách. Srov. Zdeněk MĚŘÍNSKÝ, *Vývoj zbroje a válečného umění – významné bitvy na Moravě*, in: *Středověká Morava*, ed. Z. Měřinský, Brno 1999, zvláště s. 100–102 nebo Josef PETRÁŇ – Eduard MAUR, *František Kutnar a univerzita Karlova*, in: *Podíl Františka Kutnara a agrárního dějepisectví na formování obrazu české minulosti*, Semily 1998, s. 148.
- Edice: Při citaci edice se přihlíží pokud možno k výše uvedeným zásadám. Je-li obvyklé citovat nejprve nebo pouze název edice, uvést při první citaci plný název edice, a to verzálkami. Ve jméně editora za názvem edice použijte u křestního jména pouze první písmeno, příjmení napište normálním písmem, např. CODEX DIPLOMATICUS ET EPISTOLARIS REGNI BOHEMIAE V/3, edd. J. Šebánek et S. Dušková, Praha 1982, č. 1570, s. 363. V opačném případě, je-li uváděno nejprve jméno autora/autorů edice, postupuje se jako u monografie. Za jménem autora/autorů je v závorce uvedeno (ed./edd.). Pro názornost srov. Antonín BENČÍK – Jaromír NAVRÁTIL – Jan PAULÍK (edd.), *Vojenské otázky československé reformy 1967–1970*. Ediční řada Praměny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, 6. díl, 1. svazek: *Vojenská varianta řešení čs. krize (1967–1968)*, Praha-Brno, ÚSD – Doplněk 1996.
- Archivní prameny: Oficiální název archivu (v závorce zkrácený název používaný u dalších citací), archivní fond a další nezbytné identifikační údaje. Srov. Státní okresní archiv v Hradci Králové (dále jen SOKA Hradec Králové), f. Archiv města Hradec Králové, inv. č. 1776, č. j. 1708, kart. 361.
- Zkrácené citace se používá při opakování literatury i archivních pramenů. Uvést nejprve citaci nezkrácenou, poté zkracovat osobní jméno autora/autorů na iniciálu a název monografie i studie po první podstatné jméno, ukončit třemi tečkami a čárkou; zachovat kurzívu v názvu. Např. J. PETRÁŇ – E. MAUR, *František Kutnar...*, s. 149.
- V citování je třeba důsledně používat odkaz srov., nikoliv viz
- Při bezprostředním následném opakování téhož odkazu (na stejnou práci) je použito slovo *tamtéž* (v kurzivě). Při následném citování další práce téhož autora je použito slovo *TÝŽ* (kapitálkami).

6. Záznam literatury pro recenzi, anotaci apod. dle následujících příkladů:

- Monografie nebo celý neperiodický sborník. Jitka GRUNTOVÁ, *Oskar Schindler: legenda a fakta*, Brno, Barrister a Principal 1997, 158 s.; *Bohuslav Balbín a kultura jeho doby v Čechách. Sborník z konference Památníku národního písemnictví*, Praha, Památník národního písemnictví 1992, 302 s. + obrazové přílohy.
- Celé periodikum: *Pomezí Čech a Moravy. Sborník prací ze společenských a přírodních věd pro okres Svitavy*, sv. I, 1997, vyd. Státní okresní archiv Svitavy se sídlem v Litomyšli, 276 s.

7. V případě připojených obrazových příloh je třeba předat obrazovou dokumentaci redakci v jednom výtisku společně s verzí naskenovanou na označeném elektronickém médiu (ne disketa). Přílohy je nutné opatřit seznamem popisek s uvedením zdroje.

8. Příspěvek zasílejte na adresu: Historický ústav Filozofické fakulty, redakce Východočeských listů historických, Univerzita Hradec Králové, Rokitanského 62, Hradec Králové 500 03. Obálku označte vlevo dole výraznou zkratkou Příspěvek pro VLH. V průvodním dopise uveďte bydliště autora, telefonní číslo a e-mailovou adresu.

Pokyny pro dodání obrazových podkladů:

- Obrázky (fotografie, plány apod.) v elektronické podobě dodávat v souborech jpg nebo tiff. Velikost dodaného obrázku musí být stejná (nebo větší) jako výsledná reprodukce v brožuře při rozlišení 300 dpi (šířka sazebního obrazce sborníku je 125 mm, výška 186 mm). Digitální fotografie dodat v originálních souborech bez úprav.

Pokyny pro psaní textu:

- První řádek odstavce neodsazovat mezerníkem ani tabelátorem – pokud je třeba odsadit, pak toto nastavit v programu (Word): FORMÁT – ODSTAVEC – ODSAZENÍ – SPECIÁLNÍ
- Pozor na psaní a použití SPOJOVNÍKŮ (-) a POMLČEK (-)!
Spojovník je podstatně kratší než pomlčka.
Okolo spojovníku se mezery nedělají nikdy a používá se při:
 - připojení spojky -li (např. můžeš-li)
 - spojení jmen (např. Rakousko-Uhersko)
 - slučovacím spojení (např. propan-butan)
 - upřesnění místa (např. Praha-Vysočany)
 - adjektivních složeninách (např. modro-bílý)
 - rozdělování slov

Pomlčka

- klávesová zkratka Alt + 0150
- můžeme-li dosadit místo pomlčky jakékoli slovo (až, do, versus, apod.), **nejsou okolo ní mezery** (např. 1950–1960, 7–9 dní, otevřeno 8–12 h)
- v ostatních případech okolo pomlčky mezery jsou

Texty zaslané redakci se autorům nevrací, ani v případě odmítnutí otištění textu podle rozhodnutí redakční rady. Redakční rada VLH nakládá s osobními daty autorů podle zákona o ochraně osobních údajů ČR.

Průběh recenzního řízení**I.**

Autor doručí redakci VLH text (podrobnosti v pokynech pro autory).

Termíny pro přijetí odborných textů redakcí VLH jsou:

15. února každého roku – uzavírka přijímání textů pro **první svazek** daného roku

1. září každého roku – uzavírka přijímání textů pro **druhý svazek** daného roku

II.

Redakce seznámí autora s časovým plánem a průběhem recenzního řízení. Recenzní řízení je anonymní.

Na základě návrhů redakční rady VLH jsou vybráni a osloveni dva nezávislí recenzenti na každý doručенý text. Kritériem výběru je především odbornost a vědecké zaměření recenzentů. Každý recenzent po dohodě vypracuje jeden posudek na obdržенý text. Formulář pro vytváření odborných posudků je na této stránce zveřejněn.

III.

Redakce seznámí redakční radu s podobou odborných recenzí.

IV.

Na pravidelném zasedání redakční rady VLH dojde k výběru textů, které budou ve VLH uveřejněny. Kritériem výběru jsou doručенé odborné recenzní posudky. Dále redakční rada přihlíží k tematickému vymezení každého čísla a k vhodné skladbě článků a studií v něm. Autorům je výsledek hlasování redakční rady ihned oznámen, stejně jako případný návrh na dopracování doručенých textů podle návrhů recenzních posudků. Autorům jsou recenzní posudky (v anonymní podobě) poskytnuty k nahlédnutí.

V.

Redakční rada VLH na svém pravidelném zasedání sestaví a odhlasuje podobu každého svazku VLH. K provádění redakčních prací mezi jednotlivými zasedáními redakční rady VLH je utvořena stálá redakce časopisu, jejíž činnost je kontrolována redakční radou.

Výsledek recenzního řízení má čtyři možné výstupy:

1. doručený text je na základě recenzního řízení schválen redakční radou k vytištění v připravovaném svazku,
2. doručený text není na základě recenzního řízení schválen k vytištění redakční radou, autorovi (autorům) příslušného textu je doporučeno text přepracovat (podle návrhů recenzentů) a podat jej v dalším kole recenzního řízení k novému posouzení,
3. doručený text je přijat k otištění, není však schválen redakční radou k zařazení do aktuálního připravovaného svazku z důvodu odlišné tematické orientace svazku nebo témat dílčích studií. Autorovi (autorům) je v takovém případě nabídnuta možnost otištění textu v dalším svazku.
4. doručený text není na základě recenzního řízení schválen k vytištění redakční radou pro jeho nedostačující formu.

Každý autor může znovu podat (např. při přepracování) k recenznímu řízení jeden text **pouze dvakrát**. Poté jej již redakční rada nezařadí do dalších kol recenzních řízení.

Východočeské listy historické
43/2020

Historický ústav Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové

První vydání
2020
162 stran

Tisk OFTIS Ústí nad Orlicí

ISSN 1211-8184
MK E 21784